

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΑΝΑΓΟΥ ΜΑΡΙΑ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΑΦΕΣ ΙΠΠΩΝ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΚΑΙ ΚΥΠΡΙΑΚΟ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΧΩΡΟ
ΚΑΙ Η ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΔΛΟΓΟΥ
ΣΤΗ ΧΘΟΝΙΑ ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ

ΕΠΟΠΤΗΣ
ΑΙΚ. ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ
ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΟΣ ΕΠΟΠΤΗΣ
Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ - ΑΙΝΙΑΝ

ΒΟΛΟΣ 2003

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.: 2795/1

Ημερ. Εισ.: 22-04-2004

Δωρεά:

Ταξιδετικός Κωδικός: ΠΤ – ΙΑΚΑ

2003

ΠΑΝ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ – ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΑΝΑΓΟΥ ΜΑΡΙΑ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΑΦΕΣ ΙΠΠΩΝ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΚΑΙ ΚΥΠΡΙΑΚΟ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΧΩΡΟ
ΚΑΙ Η ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΑΛΟΓΟΥ
ΣΤΗ ΧΘΟΝΙΑ ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ

ΕΠΟΠΤΗΣ
ΑΙΚ. ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ
ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΟΣ ΕΠΟΠΤΗΣ
Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ - ΑΙΝΙΑΝ

ΒΟΛΟΣ 2003

Στους γονείς μου

*και στους ανθρώπους
που ομόρφυναν τα
φοιτητικά μου χρόνια.*

Ευχαριστίες

Για την ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας οφείλω να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στους παρακάτω ανθρώπους:

Αρχικά, την καθηγήτρια μου κ. Κ. Τρανταλίδου, η οποία μου πρότεινε το θέμα της εργασίας, το οποίο καλύπτει δύο γνωστικά αντικείμενα που με ενδιέφεραν εξίσου, τόσο την ταφική αρχαιολογία όσο και την αρχαία τέχνη εν γένει. Επίσης, οφείλω να την ευχαριστήσω για τη βιβλιογραφία, τις παρατηρήσεις, τις διορθώσεις και τις συμβουλές της, χωρίς τις οποίες δεν θα μπορούσα να προχωρήσω στη συγγραφή της εργασίας. Θα ήθελα επίσης, να ευχαριστήσω τον κ. Α. Μαζαράκη-Αινιάν για τη βιβλιογραφία καθώς και για τις πολύτιμες παρατηρήσεις και συμβουλές που μου πρόσφερε, για την πτυχιακή μου. Ευχαριστίες οφείλω και στην κ. Ι. Λεβέντη, η οποία μου έδωσε βιβλιογραφία και με κατηύθυνε για το δεύτερο μέρος της εργασίας μου που αφορά την τέχνη. Οι παρατηρήσεις και οι διορθώσεις της ήταν πολύτιμες.

Για την επίλυση τεχνικών προβλημάτων ευχαριστώ τον κ. Κ. Καλφούντζο. Επίσης, ευχαριστώ πολύ τον φίλο μου γραφίστα, Δημήτρη Τσίπουτα, που επιμελήθηκε το εξώφυλλο.

Είναι ανάγκη επίσης, να αναφερθεί ότι πολλά ζητήματα από αυτά που διαπραγματεύεται η εργασία συζητήθηκαν και στα πλαίσια των σεμιναρίων «Ταφική Αρχαιολογία» και «Όμηρος και Αρχαιολογία» που διδάχτηκαν από την κ. Τρανταλίδου και τον κ. Μαζαράκη-Αινιάν αντίστοιχα, κατά το εαρινό εξάμηνο του 2003 στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Κατάλογος Συντομογραφιών

AA	Archäologischer Anzeiger
AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικό Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΕΜΘ	Το Αρχαιολογικό Έργο Μακεδονίας και Θράκης
AJA	American Journal of Archaeology
AR	Archaeological Reports
ASAtene	Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente.
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BSA	Annual of the British School at Athens
Έργον	Το έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας
JPR	Journal of Prehistoric Religion
ΠΑΑ	Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών
ΠΑΕ	Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας
PZ	Prehistoric Zeitschrift
RDAC	Report of the Department of Antiquities, Cyprus
SCE	The Swedish Cyprus Expedition

Κατάλογος Βραχυγραφιών

βλ.	βλέπε
εικ.	εικόνα
εκ.	εκατοστό
ΜΓ	Μέση Γεωμετρική
μηκ.	Μήκος
ΠΓ	Πρώμη Γεωμετρική
ΠΕ	Πρωτοελλαδική εποχή
πίν.	πίνακας
πλ.	πλάτος
σ.	σελίδα (ες)
σημ.	σημείωση
τομ.	Τόμος
τφ.	τάφος
ΥΓ	Ύστερη Γεωμετρική
ΥΕ	Υστεροελλαδική
ύψ.	Ύψος
χλμ.	χιλιόμετρο (α)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.....	7
ΜΕΡΟΣ Α: Ταφές αλόγων στον ελλαδικό και κυπριακό γεωγραφικό χώρο κατά την αρχαιότητα.....	8
Εισαγωγή.....	8
1. Καταγωγή αλόγων.....	9
2. Τα αρχαιολογικά τεκμήρια.....	10
3. Η πυρά του Πατρόκλου.....	11
4. Ο συμβολισμός της ταφής αλόγων.....	12
5. Ταφές αλόγων.....	13
Α) Προϊστορική Εποχή.....	13
i) Ελλαδικός χώρος.....	13
ii) Κύπρος.....	27
Β) Σκοτεινοί Χρόνοι-Γεωμετρική Εποχή.....	29
Γ) Αρχαϊκή Εποχή.....	34
i) Ελλαδικός χώρος.....	34
ii) Κύπρος.....	35
Δ) Κλασική Εποχή.....	47
Ε) Ελληνιστική Εποχή.....	50
6. Οι ιπποσκευές ως ένδειξη παρουσίας αλόγων σε ταφικά σύνολα.....	53
7. Η εφαρμογή του εθίμου σε ευρύτερα γεωγραφικά πλαίσια.....	54
Συμπεράσματα.....	56
ΜΕΡΟΣ Β: Η μορφή του αλόγου στην χθόνια τέχνη της αρχαιότητας.....	60
Εισαγωγή.....	60
1. Αγγειογραφία.....	61
Α) Μυκηναϊκής Εποχής.....	61
Β) Γεωμετρικής Εποχής.....	65
Γ) Αρχαϊκής και Κλασικής Εποχής.....	70
2. Επιτύμβια ανάγλυφα.....	71
Α) Μυκηναϊκής Εποχής.....	71
Β) Γεωμετρικής Εποχής.....	73
Γ) Αρχαϊκής Εποχής.....	73
Δ) Κλασικής Εποχής.....	74
3. Άλλες κατηγορίες τέχνης.....	77
Α) Μικροτεχνία.....	77
Β) Ειδώλια.....	78
Γ) Βωμοί.....	79
Συμπεράσματα.....	80
Πίνακας προϊστορικών ταφών αλόγων.....	82
Πίνακας ταφών αλόγων των σκοτεινών και γεωμετρικών χρόνων.....	88
Πίνακας κλασικών και ελληνιστικών ταφών αλόγων.....	93

Γραφήματα.....	96
Χάρτες.....	98
Πίνακας Α : γεωμετρική κεραμική.....	102
Πίνακας Β : αρχαϊκά επιτύμβια ανάγλυφα και βάσεις επιτύμβιων αγαλμάτων.....	105
Πίνακας Γ : αττικά κλασικά επιτύμβια ανάγλυφα με παραστάσεις ιππέων.....	106
Πίνακας Δ : λίθινα αττικά επιτύμβια αγγεία με ανάγλυφες παραστάσεις ιππέων..	110
Πίνακας Ε : κλασικά επιτύμβια ανάγλυφα εκτός αττικής	115
Χρονολογικοί πίνακες.....	116
Κατάλογος και πηγές εικόνων.....	117
Βιβλιογραφία.....	128
Εικόνες.....	137

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Είναι ευρύτατα γνωστό ότι κατά την αρχαιότητα τα ζώα πέρα από την καθοριστική οικονομική σημασία τους, είχαν μία έντονη παρουσία στη θρησκευτική και τελετουργική ζωή των ανθρώπων. Περιβάλλονταν από πληθώρα συμβολισμών, συνδέονταν με μύθους και θεότητες και αποτελούσαν συχνά αντικείμενα καλλιτεχνικών απεικονίσεων.

Από τα ζώα που έφεραν κάποιους ιδιαίτερους συμβολισμούς στην θρησκευτική και κοινωνική ζωή της αρχαιότητας, στα πλαίσια αυτής της εργασίας, επιλέξαμε να πραγματευτούμε το άλογο. Ένα ζώο, που εξαιτίας της δύναμης και της ομορφιάς του, προκαλούσε το θαυμασμό και επέβαλε κατά κάποιο τρόπο τη σύνδεση του με τον αριστοκρατικό και ηρωικό κόσμο.

Η σχέση του αλόγου με την ανώτερη κοινωνική τάξη και η χρήση του ως έμβλημα της αριστοκρατικής και βασιλικής καταγωγής, διαφαίνεται στη σπάνια ταφική πρακτική της θυσίας του και του ενταφιασμού του κοντά στον τάφο του νεκρού ιδιοκτήτη του. Πρόθεση μας είναι αρχικά να προσπαθήσουμε να «διαβάσουμε» τα μηνύματα και τους συμβολισμούς ενός τέτοιου εθίμου και στη συνέχεια να επιχειρήσουμε, με βάσει τα αρχαιολογικά τεκμήρια, να παρακολουθήσουμε την πορεία της πρακτικής στον ελλαδικό και κυπριακό γεωγραφικό χώρο.

Βασική προϋπόθεση για τη συλλογή και την περιγραφή των σκελετικών καταλοίπων αλόγων στις διάφορες θέσεις, είναι αυτά να σχετίζονται άμεσα πάντα με κάποια ανθρώπινη ταφή, αποκλείοντας κατά αυτόν τον τρόπο, υλικό που προέρχεται από οικιστικά σύνολα, καθώς δεν μπορεί να συνδεθεί με το θέμα που πραγματεύεται η παρούσα εργασία.

Η σημασία του αλόγου και οι συμβολισμοί που φέρει, πέρα από τη σπάνια ταφική πρακτική, είναι ορατοί και σε άλλες πτυχές της ανθρώπινης δραστηριότητας και ιδιαίτερα στην τέχνη. Η τέχνη απεικονίζει σκηνές εμπνευσμένες από την γενικότερη κοινωνική και θρησκευτική ιδεολογία.. Κρίθηκε λοιπόν, χρήσιμο να προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε τον τρόπο με τον οποίο το άλογο αποδίδεται καθώς και τα μηνύματα που φέρει.

Η μορφή του είναι ιδιαίτερα αγαπητή σε κάθε έκφανση της τέχνης, αλλά, όπως και στην περίπτωση των σκελετικών καταλοίπων, είναι επιτακτική ανάγκη να περιοριστούμε, στα πλαίσια αυτής της εργασίας, να αναφερθούμε επιλεκτικά σε κτερίσματα και επιτύμβια μνημεία. Θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε την εικονογραφική χρήση του αλόγου σε ταφικά αντικείμενα διαφόρων εποχών και να απαντήσουμε στο ερώτημα κατά πόσο μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι αυτή συνδέεται με το παλιό έθιμο της θυσίας αλόγων, ως πιο οικονομικό και προσιτό υποκατάστατο του.

ΜΕΡΟΣ Α: Ταφές αλόγων στον ελλαδικό και κυπριακό γεωγραφικό χώρο κατά την αρχαιότητα.

Εισαγωγή

Όπως έχει ευρύτατα αποδειχθεί τόσο από τις ανασκαφικές έρευνες όσο και από την μελέτη των αρχαιολογικών ευρημάτων, μία από τις πιο ασφαλείς οδούς για την κατανόηση της δομής των αρχαίων κοινωνιών είναι η εις βάθος μελέτη των ταφικών εθίμων της εκάστοτε εποχής. Οι ταφικές πρακτικές είναι πολύσημες, δεν μας παρέχουν στοιχεία μόνο για τον τρόπο αντιμετώπισης του θανάτου ενός αγαπημένου προσώπου, τη γενικότερη αντίληψη για το θάνατο και τη μεταθανάτια ζωή, αλλά ταυτόχρονα αντανακλούν μία πληθώρα κοινωνικών δομών. Η πολιτειακή και κοινωνική οργάνωση, οι ταξικές διαφορές και οικονομικές αντιθέσεις, οι διαπροσωπικές και διαφυλετικές σχέσεις είναι μόνο κάποιες από αυτές. Άλλωστε, κανένας κοινωνικός τομέας, είτε πρόκειται για πολιτική, οικονομία είτε για πολιτισμό δεν μπορεί να ειδωθεί απομονωμένος από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο διαμορφώθηκε και εφαρμόστηκε.

Την αναμφισβήτητη αξία των νεκροπόλεων εξάλλου, αποδεικνύει και το γεγονός ότι έτυχαν και ανάλογης σημασίας από την αρχαιολογική επιστημονική κοινότητα. Οι ταφικές πρακτικές, το είδος της ταφής, τα κτερίσματα που συνόδευαν τον νεκρό της εκάστοτε εποχής, έχουν αποτελέσει επανειλημμένα και εύλογα θα συνεχίσουν να αποτελούν το αντικείμενο έρευνας, μελέτης και δημοσίευσης. Παράλληλα, οι ερευνητές αναγνωρίζουν ότι για την πλήρη και ορθή ανασύνθεση των νεκρικών τελετών και εθίμων μεγάλη σημασία έχει και η μελέτη των ζωικών καταλοίπων μέσα στις ταφές. Η σημασία τους έγκειται στο γεγονός ότι, μέσω αυτών, έχουμε τη δυνατότητα να ανασυνθέσουμε σε κάποιο βαθμό, ταφικές τελετουργίες και να κατανοήσουμε συμβολισμούς και αντιλήψεις της αρχαίας κοινωνίας, που αφορούν τόσο την κοινωνική θέση του νεκρού όσο και την μεταθανάτια ζωή του.¹

Σε αρκετές περιπτώσεις ανθρωπίνων ταφών έχουν ανασκαφεί σκελετικά υπολείμματα ζώων. Το οστεολογικό υλικό, κατά κανόνα πολύ αποσπασματικό, που έχουμε από ταφές, ανήκει κυρίως σε αιγοπρόβατα, χοίρους και βοοειδή και θεωρείται ότι τα κατάλοιπα αυτά οφείλονται σε νεκρόδειπνα που έλαβαν χώρα μετά τον ενταφιασμό ή την καύση του

¹ Γενικά για τα στοιχεία που μπορούμε να αντλήσουμε από μία ταφή βλ. Morris 1997.

νεκρού.² Δεν είναι λίγες όμως, οι περιπτώσεις που η αρχαιολογική σκαπάνη έχει φέρει στο φως σχεδόν άθικτους ολόκληρους σκελετούς τετραπόδων που συνοδεύουν τον κύριο τους στον άλλο κόσμο. Οι σκελετοί αυτών των ζώων, που η έως τώρα έρευνα έχει αποδείξει ότι δεν αποτελούν τμήμα νεκρόδειπνου αλλά θυσιάζονται και εναποτίθενται κοντά στον τάφο του κυρίου τους, με αποτέλεσμα η οστεολογική τους διατήρηση να είναι αρκετά καλή, ανήκουν κατά κύριο λόγο σε σκύλους και άλογα. Τα δύο αυτά είδη ζώων δεν επιλέχθηκαν τυχαία αλλά γιατί περικλείουν μία πληθώρα από συμβολισμούς.

Στα πλαίσια αυτής της εργασίας θα προσπαθήσουμε να μελετήσουμε την ταφική πρακτική της θυσίας αλόγων, να ιχνηλατήσουμε την πορεία της μέσα στο χρόνο στον Ελλαδικό και Κυπριακό γεωγραφικό χώρο. Θα αναφερθούμε στα γνωστά παραδείγματα θυσιών αλόγων και μέσω αυτών θα επιχειρήσουμε σταδιακά να κατανοήσουμε την ιδεολογία που περικλείει την εντυπωσιακή και συνάμα μυστηριώδης πρακτική στην εκάστοτε εποχή.

1. Καταγωγή αλόγων

Προτού αναφερθούμε αναλυτικά στο συμβολισμό και στις ίδιες τις ταφές αλόγων, διαφόρων θέσεων και περιοχών, χρήσιμο θα ήταν να γίνει μία επιγραμματική αναφορά στο ζήτημα της προέλευσης του αλόγου στον ελλαδικό χώρο. Είναι γεγονός ότι ο ακριβής χρονικός προσδιορισμός εισαγωγής ενός ζώου, ανεξαρτήτως είδους, απασχόλησε σε μεγάλο βαθμό τους ερευνητές της αρχαιοζωολογίας.

Η άγρια μορφή του αλόγου εντοπίζεται στον ηπειρωτικό Αιγιακό χώρο στο Πλειστόκαινο. Στο τέλος της Πλειστοκαίνα μεταναστεύει και επανεισέρχεται σε μεταγενέστερη εποχή ως οικόσιτο πλέον ζώο.³ Συγκεκριμένα το άλογο θεωρείται ότι συνδέεται με νομαδικές φυλές, που μιλούσαν Ινδοευρωπαϊκές διαλέκτους, και συχνά η παρουσία οστεολογικού υλικού αλόγων χρησιμοποιείται ως βασική ένδειξη άφιξης τους σε μία περιοχή.⁴ Στην Ανατολή η παρουσία του αλόγου εντοπίζεται ήδη από την τέταρτη χιλιετία π.Χ., ενώ και στην Βόρεια, Βορειοδυτική και Ανατολική Ευρώπη η εμφάνιση του τοποθετείται στην πρώιμη προϊστορική περίοδο.⁵ Το άλογο θεωρείται ότι εισήχθη στην Κεντρική Ασία, στη Νοτιοδυτική Ασία, στη Βόρεια και Κεντρική Ελλάδα μαζί με νομάδες.

² Γενικά για την εξέλιξη της θυσίας ζώων βλ. Burkert 1993, 97-100.

³ Crouvel 1981, 32-33.

⁴ Protonotariou-Deilaki 1990, 97.

⁵ Της ίδιας 1990, 97.

⁶ Η εισαγωγή του αλόγου δεν υπήρξε ταυτόχρονη για όλες τις θέσεις. Στην ΒΑ Ελλάδα και στην Τροία οστά αλόγων, έχουν βρεθεί σε στρώματα της Μέσης Εποχής του Χαλκού.

Γενικότερα, με βάση καλλιτεχνικές απεικονίσεις του αλόγου, θεωρείται ότι η βέβαιη παρουσία και εκμετάλλευση του αλόγου στον ελλαδικό γεωγραφικό χώρο, τοποθετείται οπωσδήποτε από την Πρώιμη Ελλαδική περίοδο.⁷

2. Τα αρχαιολογικά τεκμήρια

Με την ανάπτυξη και άλλων κλάδων της αρχαιολογίας, όπως η αρχαιοζωολογία,⁸ έγινε φανερό ότι για την πλήρη κατανόηση του αρχαίου κόσμου, πρέπει να γνωρίζεις τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ο αρχαίος άνθρωπος ενεργούσε και ανέπτυξε τις δραστηριότητες του. Τα οστά των διαφόρων ζώων λοιπόν, αρχίζουν να απασχολούν τους μελετητές, γιατί αποτελούν βασικά τεκμήρια για την ανασύνθεση του ζωικού περιβάλλοντος αλλά και της οικονομίας. Το ενδιαφέρον αυτό πολλαπλασιάζεται όταν τα οστά ζώων συνδέονται με κάποια ανθρώπινη ταφή, γιατί μία τέτοια πρακτική απηχεί ιδεολογίες και συμβολισμούς των εκάστοτε κοινωνικών ομάδων.

Παρόλα αυτά υπήρξαν περιπτώσεις ανασκαφών στις οποίες δεν δόθηκε η ανάλογη σημασία σε αντίστοιχα οστεολογικά ευρήματα, δεν περισυνελέγησαν με αποτέλεσμα να χαθούν αρκετές πληροφορίες⁹. Όμως, ακόμη και όταν η αρχαιολογική έρευνα δίνει την ανάλογη σημασία, είναι πολύ επισφαλές, ιδιαίτερα όταν τα οστεολογικά κατάλοιπα είναι πολύ λίγα και διάσπαρτα, να επιχειρήσουμε να μιλήσουμε για θυσία ενός σημαντικού ζώου όπως είναι το άλογο, γιατί θα μπορούσε να μην σχετίζεται με ηρωική ταφική πρακτική.¹⁰

⁶ Της ίδιας 1990, 97 βλ. σημ. 72, όπου αναφέρει ότι η κατασκευή των τύμβων από τους Έλληνες κατά την ΠΕ εποχή θεωρείται παράλληλη και ταυτόχρονη με την εισαγωγή του αλόγου από τις ινδοευρωπαϊκές νομαδικές φυλές.

⁷ Της ίδιας 1990, 97 βλ. σημ. 73 και 74. Περισσότερος λόγος και παράθεση παραδειγμάτων θα γίνει στο δεύτερο μέρος της εργασίας, όπου θα γίνει προσπάθεια να ιχνηλατήσουμε την πορεία του μορφής του αλόγου στην αρχαία τέχνη.

⁸ Ενδεικτικά βλ. άρθρο Halstead 1987, 71-83.

⁹ Kosmetatou 1993, 31.

¹⁰ Schäfer 1999, 55.

3. Η πυρά του Πατρόκλου

Οι ταυτόχρονοι ή πιο συχνά μεμονωμένοι, ενταφιασμοί αλόγων και σκύλων σε άμεση σχέση με ανθρώπινες ταφές, έχουν οδηγήσει τους μελετητές στον παραλληλισμό με το πολύ γνωστό χωρίο της Ιλιάδος, όπου περιγράφεται η πυρά του Πατρόκλου.¹¹ Έχει γίνει πολύ μεγάλος λόγος για το συγκεκριμένο χωρίο, καθώς αναφέρει τόσο θυσίες ζώων όσο και ανθρωποθυσίες προς τιμήν του ήρωα.¹² Είναι η μοναδική περιγραφή ταφής μέσα στο έπος όπου αναφέρονται τιμές τέτοιου είδους. Πέραν των καθιερωμένων θυσιών αιγοπροβάτων και βοοειδών, με το λίπος των οποίων τύλιγαν το ανθρώπινο σώμα και εναπόθεταν τα υπόλοιπα τμήματα τους στην πυρά μαζί με προσφορές μελιού και λαδιού, ο Αχιλλέας υιοθέτησε κάποιες ασυνήθειες, όπως φαίνεται και από το ομηρικό κείμενο, θυσίες για τον σύντροφο του. Διέταξε να θυσιαστούν στη νεκρική πυρά τέσσερα άλογα, δύο από τους εννέα σκύλους του Πατρόκλου, καθώς και δώδεκα νέοι Τρώες.¹³

Με βάση το χωρίο της Ιλιάδος και το γεγονός ότι μία τέτοια ηρωική καύση λαμβάνει χώρα μόνο μία φορά στο έπος, ίσως υποδηλώνει όχι μόνο την σημασία της πρακτικής αλλά και τη σπανιότητα στην χρήση της, προς τιμήν ενός εξέχοντα ήρωα. Το εύλογο ερώτημα, που γεννιέται στο σημείο αυτό, είναι γιατί να ακολουθηθεί μία τόσο περίπλοκη και εξαιρετική ταφική πρακτική για τον Πάτροκλο, ο οποίος ούτε πρωταγωνιστής του έπους ήταν αλλά ούτε κάποια σημαντική πριγκιπική ιδιότητα κατείχε, σε αντίθεση με τον Έκτορα και τον ίδιο τον Αχιλλέα. Η απάντηση που έχει δοθεί από τους ερευνητές είναι κατά μία γενική θεώρηση αποδεκτή και εύλογη. Στην πραγματικότητα, ο ποιητής με το να εξαίρει την πυρά του Πατρόκλου, στην ουσία προβάλλει τον κατ'εξοχήν ήρωα του έπους, τον Αχιλλέα, καθώς, επιδεικνύει τη δύναμη, την ευγένεια και τον πλούτο του προς τιμήν του συντρόφου του. Πιθανότατα λοιπόν, το γεγονός ότι ο Όμηρος επέλεξε την πυρά του Πατρόκλου για την περιγραφή αυτών των ξεχωριστών θυσιών, ίσως να μην οφείλεται στην οικονομία του κειμένου, όπως έχει υποστηριχθεί από μερίδα της έρευνας, αλλά να εξυπηρετεί τον ποιητή και ιδεολογικά.¹⁴

¹¹ Ιλ. Ψ, 171-172: πίσυρας δ' ἑριαύχενας ἵππους / ἔσσυμένως ἑνέβαλλε πυρῆι μεγάλα στεναχίζων & Ιλ. Ψ, 237-261: Ὁ Ἀχιλλεύς, αὐτοῦ λαόν ἔρυκε καὶ ἴξανεν ευρύν ἄγωνα, / νῆων δ' ἔκφερ' ἄεθλα λέβητάς τε τρίποδάς τε / ἵππους θ' ἠμιόνους τε βοῶν τ' ἴφθιμα κάρηνα, / ἠδὲ γυναῖκας εὐζώνους πολίων τε σίδηρον.

¹² Σταμπολίδης 1996, αναφέρεται στην θυσία Τρώων δούλων στην πυρά του Πατρόκλου και προσπαθεί με βάση ευρήματα στην Ελεύθερνα Κρήτης να ιχνηλατήσει κατά πόσο το χωρίο αποτελεί ποιητική φαντασία ή απηχεί σε πραγματική, αν και σπάνια, πρακτική, για να τιμηθεί ένας πολύ ξεχωριστός ήρωας, όπως ο Πάτροκλος.

¹³ Day 1984, 26, εστιάζει στις ταφές σκύλων, όμως η ανάλυση του ιδεολογικού πλαισίου, μέσα στο οποίο λαμβάνουν χώρα αυτές, καθώς και η περιγραφή της πυράς του Πατρόκλου, αφορούν άμεσα ή έμμεσα και τις ταφές αλόγων. Vermeule 1979, 58-60.

¹⁴ Σταμπολίδης 1996, 103-4.

Κάποια άλλα ερωτήματα που τίθενται στον μελετητή είναι κατά πόσο τα ομηρικά έθιμα ταφής αντανακλούν πραγματικές πρακτικές και αν ναι, σε ποια εποχή αναφέρονται. Αποτελούν ακούσματα παλιότερων εποχών, πιθανότατα των μυκηναϊκών χρόνων, ή απηχούν την εποχή που έζησε ο Όμηρος, τον 8^ο αι. π. Χ. Η έρευνα σήμερα τείνει να υιοθετήσει την άποψη ότι τα ομηρικά έπη εκφράζουν διάφορες περιόδους και η προσπάθεια να κατηγοριοποιηθούν και να χρονολογηθούν τα επιμέρους στοιχεία που περιγράφονται είναι, εάν όχι αδύνατη, τουλάχιστον επισφαλής.

4. Συμβολισμός της ταφής των αλόγων

Προτού αναφερθούμε σε χαρακτηριστικά ανασκαφικά παραδείγματα, μέσα από τα οποία μπορούμε σταδιακά να κατανοήσουμε τον συμβολισμό της ταφής των αλόγων, αξίζει να σημειώσουμε ότι με βάση και το ομηρικό κείμενο και τη σπανιότητα αναφοράς του εθίμου, μπορούμε να συνάγουμε το συμπέρασμα ότι πρόκειται για μία πρακτική που εφαρμόζεται αρκετά σπάνια για να τιμηθεί ένας διακεκριμένος στην τοπική κοινωνία νεκρός. Η επιλογή του αλόγου για μία θυσία δηλώνει ταυτόχρονα τόσο την αριστοκρατία και το κύρος του νεκρού, όσο και τη σημασία και το κύρος που είχε το ίδιο το άλογο, προκειμένου να επιλεγεί για να πλουτίσει την νεκρική τελετουργία του κυρίου του. Υπάρχει θα λέγαμε μία αλληλοεπίδραση, μία άρρηκτη σχέση που αλληλοπροσδίδει κύρος στον νεκρό και στο θυσιαζόμενο ζώο.

Στο σημείο αυτό είναι ανάγκη να γίνει η διάκριση μεταξύ της θρησκευτικής τελετουργικής θυσίας και της θυσίας-προσφοράς στον νεκρό. Στην πρώτη περίπτωση το ζώο θυσιάζεται για να εξευμενίσει κάποια θεότητα και δεν έχει άμεση σχέση με τον ίδιο τον νεκρό. Συνήθως, το ζώο τεμαχίζεται και απομακρύνεται από τη θέση του ανθρώπινου ενταφιασμού. Αντίθετα, στην δεύτερη περίπτωση, στην νεκρική τελετουργία που ακολουθείται, το ζώο θυσιάζεται για να τιμήσει τον νεκρό. Αποτελεί προσφορά που θα τον συνοδέψει στην μεταθανάτια ζωή του και θα του χρησιμεύσει όπως οποιοδήποτε άλλο κτέρισμα.¹⁵ Τα παραδείγματα των ενταφιασμών αλόγων που γνωρίζουμε, επειδή έχουν άμεση σχέση με ανθρώπινες ταφές, ανήκουν στην δεύτερη περίπτωση. Προς τον εξευμενισμό των θεών προτιμώνται άλλα ζώα, όπως αιγοπρόβατα και χοίροι, ενώ η θυσία του αλόγου λειτουργεί ως σημαντική τελετουργική προσφορά προς τιμήν ενός κοινωνικά διακεκριμένου νεκρού.

¹⁵ Protonotariou-Deilaki 1990, 101 σημ. 76. Επίσης, βλ. γενικά Kurtz-Boardman 1994, 203.

Η πρακτική της θυσίας αλόγων ή σκύλων, με βάσει ανασκαφικά ευρήματα, στον κυρίως ελλαδικό χώρο, ανάγεται στα ΠΕ χρόνια και γνωρίζει σημαντική διάδοση στην μυκηναϊκή εποχή. Συχνή είναι η εφαρμογή της πρακτικής και κατά τα πρωτογεωμετρικά χρόνια, ενώ αργότερα αρχίζει η σταδιακή εγκατάλειψη της.¹⁶ Στην Κύπρο αντίθετα, οι ταφές αλόγων υιοθετούνται σε πολύ μεγάλο βαθμό κατά τον 8^ο και 7^ο αι. π. Χ., ίσως λόγω επίδρασης της ηπειρωτικής Ελλάδας και της διάδοσης των επών.¹⁷ Ανασκαφικά παραδείγματα έχουμε και από άλλες εποχές της αρχαιότητας έως και τα ρωμαϊκά χρόνια.

5. Ταφές αλόγων

Σε πολλές περιπτώσεις η αρχαιολογική σκαπάνη έχει φέρει στο φως σκελετικά κατάλοιπα αλόγων, από ελάχιστα σωζόμενα τμήματα έως και πλήρεις σκελετούς σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο.¹⁸ Από τα γνωστά έως σήμερα παραδείγματα, στα πλαίσια αυτής της εργασίας, θα αναφερθούμε αναλυτικότερα στα πλέον χαρακτηριστικά, τα οποία μας παρέχουν μια αντιπροσωπευτική εικόνα της πρακτικής σε κάθε εποχή.

A) Προϊστορική Εποχή

i) Ελλαδικός χώρος

α. Αττική

α1. Μαραθώνας

Μία από τις πιο γνωστές ταφές αλόγων ερευνήθηκε κατά τα έτη 1933-1935 από το Γεώργιο Σωτηριάδη στο Μαραθώνα. (εικ. 1).¹⁹ Πρόκειται για έναν θολωτό μυκηναϊκό τάφο με εσωτερικό ύψος 7.20 μ., αναστηλωμένο και στεγασμένο (εικ. 2). Βρίσκεται 400 μ. νοτιοανατολικά του νεκροταφείου των τύμβων, ένα χιλιόμετρο δυτικά του μνημείου των Μαραθωνομάχων και ένα χιλιόμετρο βόρεια της προϊστορικής ακρόπολης του Μαραθώνα. Στο εσωτερικό του τύμβου, διαμέτρου 7 μ., βρέθηκαν δύο λακκοειδείς τάφοι. Ο ένας από αυτούς περιείχε πολύτιμα κτερίσματα μεταξύ των οποίων και ένα χρυσό κύπελλο.²⁰ Ο δεύτερος, εξίσου πλούσιος, συλήθηκε από εργάτες της ανασκαφής.

Κατά τις εργασίες αναστήλωσης, που πραγματοποιήθηκαν με χορηγία της Αρχαιολογικής Εταιρείας, υπό την επιμελητεία του Διευθυντή Αναστήλωσης Στίκα και

¹⁶ Day 1984, 21, Kosmetatou 1993, 31-37.

¹⁷ Μαζαράκης-Ατιάν 2000, 174-5.

¹⁸ Μία προσπάθεια συγκέντρωσης των γνωστών θέσεων όπου ανασκάφηκαν οστά αλόγων, σε σχέση με κάποια ανθρώπινη ταφή, έχει καταγραφεί χρονολογικά στους αντίστοιχους πίνακες.

¹⁹ Σωτηριάδης 1934, 35-38, Πετράκος 1995, 63 – 64.

²⁰ Σωτηριάδης 1935, 35-38, Πετράκος 1995, 65, Ορλάνδος 1959, 23.

αφού ανασκάφηκε εκ νέου ο τάφος, υπό την εποπτεία του Διευθυντή Αρχαιοτήτων Παπαδημητρίου, ήρθαν στο φως νέα στοιχεία και έγινε μία πιο πλήρης μελέτη του σημαντικού αυτού μνημείου. Αποδείχθηκε ότι ο δρόμος εκτεινόταν 25 μ. περίπου προς τα ανατολικά. Ήταν ανασκαμμένος στον μαλακό βράχο και είχε αρκετά έντονη κατωφέρεια (εικ. 3).²¹

Σε μικρή απόσταση από την αρχή του επικλινούς δρόμου ανασκάφηκαν δύο συμμετρικά τοποθετημένοι σε πλάγια στάση, σκελετοί αλόγων, με τα κεφάλια τους στραμμένα προς τα μέσα (εικ. 4). Στην περίπτωση του θολωτού τάφου του Μαραθώνα έχουμε αναμφισβήτητα επιτηδευμένη θυσία των δύο ζώων, όπως αποδεικνύει και η επιμελημένη τοποθέτησή τους στο δρόμο. Τα δύο άλογα, που θυσιάστηκαν προς τιμήν των νεκρών του τάφου, πιθανότατα έσυραν το άρμα της νεκρικής πομπής. Χρησιμοποιήθηκαν στην νεκρική τελετουργία ως αγαπημένα κτερίσματα, τα οποία θα συνόδευαν τον κύριο τους στον κάτω κόσμο.

Ο παραλληλισμός με το γνωστό χωρίο της Ιλιάδος (Ψ 260) γίνεται αβίαστα. Η μόνη διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι στα ομηρικά έπη για όλους ανεξαιρέτως τους πολεμιστές τελείται νεκρική πυρά. Στην περίπτωση του Μαραθώνα ακολουθήθηκε η πρακτική του ενταφιασμού. Ωστόσο, ο πλούτος των κτερισμάτων και η επιμελημένη θυσία των ίππων τεκμηριώνουν τόσο το κύρος των νεκρών του θολωτού τάφου, όσο και την ταφική πρακτική της θυσίας αλόγων που περιγράφει ο Όμηρος.²² Αξίζει να αναφερθεί ότι κατά την αναστήλωση του μνημείου το 1958, κατασκευάστηκε για την προστασία των σκελετών των δύο ίππων, ειδικό μεταλλικό κάλυμμα.²³

Ο θολωτός τάφος του Μαραθώνος αποτελεί σπάνια ταφική κατασκευή στην περιοχή της Αττικής²⁴ και χρονικά τοποθετείται στα 1450 με 1380 π. Χ. Κατά τον Σωτηριάδη η ανεύρεση πολλών οστών και ξυλανθράκων στο εσωτερικό της θόλου, δηλώνει το γεγονός ότι εκεί λάμβαναν χώρα θυσίες για αφηρωισμένους νεκρούς.²⁵ Ενώ, αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τον Μαρινάτο το παραπάνω γεγονός δηλώνει και την αντικατάσταση των τύμβων από θολωτούς τάφους για την τέλεση τιμών στους νεκρούς της μυκηναϊκής περιόδου.²⁶ Αναφέρει χαρακτηριστικά «...συμπεραίνει τις δυι ή κτίσης του τάφου (περί τό 1300 π.Χ.) έσήμανε και τὸ τέλος τῆς χρησιμοποιήσεως τῶν τύμβων. Κοινόν ἔχει μετά τούτων τὸν ἔνταφιασμό δύο ἵππων εἰς τὸν δρόμον τοῦ τάφου. Εἰς αὐτόν μετετοπίσθη οριστικῶς ἡ ἀπόδοση τιμῶν θείων

²¹ Ορλάνδος 1958, 23 – 27.

²² Jameson 1960, 33-34.

²³ Στίκας 1958, 17.

²⁴ Άλλοι θολωτοί τάφοι έχουν εντοπιστεί στο Μενίδι και το Θορικό βλ. Πετράκος 1995, 63-64.

²⁵ Σωτηριάδης 1935, 35 – 36.

²⁶ Πετράκος 1995, 64 – 65.

εἰς τοὺς Μυκηναϊκοὺς ἥρωας – νεκροὺς. Σαφῶς προκύπτει ἐκ τῶν ἐκθέσεων τοῦ Σωτηριάδου, ὅτι ὀλόκληρος ἢ θόλος ἦτο ἕως ἄνω πλήρης ὀστών, ἄνθράκων καὶ συναφῶν ἰχνῶν τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν...»²⁷

α2. Μαραθῶνας- περιοχή Βρανά.

Ο Μαρινάτος θεωρεῖ ὅτι ὁ θολωτὸς τάφος τοῦ Μαραθῶνα ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια τῆς παράδοσης τῶν τύμβων, ποὺ ἀνέσκαψε στὴν περιοχή Βρανά. Στὴ θέση αὐτὴ ἦταν γνωστὸ ὅτι βρισκόνταν ἡ νεκρόπολις καὶ τὰ ιερά, ὄχι μόνου τοῦ Μαραθῶνα ἀλλὰ ἴσως καὶ ὀλόκληρης τῆς τετραπόλεως. Ο ἐρευνητὴς ἔχοντας ὡς ἐφαλτήριο τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ προαναφερθέντος μυκηναϊκοῦ θολωτοῦ τάφου στὴν περιοχή, ἀναζητώντας ἓνα δεῦτερο, καθὼς θεωροῦσε ὅτι « τοιοῦτοι τάφοι κεῖνται κατὰ ζεύγη σχεδὸν πάντοτε », ὁδηγήθηκε σὲ δύο ἄλλες σημαντικὲς ἀνακαλύψεις, τὴν εὕρεση τεσσάρων χθαμαλῶν τυμβοειδῶν υψωμάτων, καὶ τὴν ταύτιση τοῦ τύμβου τῶν Πλαταιέων, ποὺ ἔπεσαν στὴν μάχη τοῦ Μαραθῶνος τὸ 490 π.Χ.²⁸

Πιο συγκεκριμένα σχετικὰ με τοὺς τέσσερις τύμβους ποὺ ἀνασκάφθηκαν μπορούμε νὰ πούμε ὅτι οἱ τύμβοι I καὶ II, χαρακτηρίστηκαν ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα ὡς δίδυμοι καθὼς ἔχουν ἴδια διάμετρο (περίπου 17.50 μ.), ἴδιο ὕψος καὶ ἴδια λίθινη κάλυψη τῆς ἀνώτερης ἐπιφάνειάς τους. Μεταξὺ τους ὑπάρχει στενὸς διάδρομος καὶ ἓνα μικρὸ κυκλικὸ κτίσμα τὸ ὁποῖο πιθανότατα ταυτίζεται με βωμὸ. Ο τύμβος III βρίσκεται στα ΝΑ τοῦ II καὶ εἶναι πολὺ μικρότερος. Τέλος, ὁ τύμβος IV βρίσκεται μέσα στο χωριό, 80 μ. ἀνατολικά τῶν προηγούμενων (εἰκ. 5 καὶ 6).

Ο πιο σημαντικὸς τύμβος θεωρεῖται ὁ I (εἰκ. 5). Εἶναι ὁ μόνος ποὺ φέρει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἓνα μικρότερο κυκλικὸ περίβολο. Περιλαμβάνει οκτὼ ταφές, ἡ μία ἐκ τῶν ὁποίων ἀνήκει στὸν πρῶτο 4^ο αἰ. μ.Χ., ἐνῶ οἱ υπόλοιπες θεωροῦνται τῶν Μεσοελλαδικῶν χρόνων. Συγκεκριμένα ἀνήκουν στὴ κατηγορία τῶν κιβωτιόσχημων, ποὺ ἤδη ἔχουν ἐξελιχθεῖ πρὸς τοὺς ευρύχωρους λακκοειδεῖς τειχισμένους τάφους. Ἀπὸ τὶς οκτὼ ταφές τοῦ τύμβου, θὰ μας ἀπασχολήσει ὁ τάφος 3, καθὼς αὐτὸς περιεῖχε τὸ σκελετὸ ἐνὸς ἀλόγου.²⁹

Ο τάφος 3 μεγαλοπρεπὴς καὶ ογκώδης ὡς πρὸς τὴν κατασκευὴ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸν μικρὸ ἐσωτερικὸ περίβολο. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα τετράγωνο θάλαμο με εἴσοδο στα ἀνατολικά. Τὸ πελώριο ἀνώφλι τοῦ βρισκόταν στὴ θέση τοῦ, ὅμως πολλὲς ἄλλες πλάκες ἔλλειπαν ἢ εἶχαν καταρρεύσει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ. Κοντὰ στὴν εἴσοδο τοῦ τάφου τοῦ ἀλόγου, ἀνοίχθηκε μικρὸς καὶ ἀβαθὴς κιβωτιόσχημος τάφος, ποὺ περιεῖχε δύο νεκρούς. Στὸ

²⁷ Μαρινάτος 1972, 18.

²⁸ Τοῦ ἰδίου 1972, 9-18.

²⁹ Τοῦ ἰδίου 1972, 10-14.

βάθος του τάφου, πάνω στον ανώμαλο φυσικό βράχο βρέθηκε ένας θαυμάσια διατηρημένος σκελετός ίππου (εικ. 7). Τα πλευρά του αλόγου είχαν σπάσει κατά μήκος της σπονδυλικής στήλης, προφανώς λόγω της κατάρρευσης των υπερκείμενων πλακών. Κατά τον ανασκαφέα το γεγονός ότι τα οστά των ποδιών του και τα άνω τμήματα της ωμοπλάτης του³⁰ απουσίαζαν, ερμηνεύεται ως πιθανή προσφορά τους σε θυσία, χωρίς όμως να αποκλείεται κάποια άλλη ερμηνεία. Ο σκελετός του, ηλικίας οκτώ περίπου ετών ίππου, είναι ιδιαίτερα μικρόσωμος και θεωρείται ότι ανήκει στο είδος *Przewalski*.³¹ Σύμφωνα πάντα με τον ανασκαφέα Μαρινάτο, ο τάφος του ίππου προϋπήρχε του εσωτερικού περιβόλου του τύμβου και ο τελευταίος κατέστρεψε αργότερα μικρό τμήμα του τάφου. Επομένως, ο εσωτερικός περίβολος δεν είναι ο πυρήνας του τύμβου, ο οποίος επεκτάθηκε αλλά αποτελεί μεταγενέστερη κατασκευή.

Ο Μαρινάτος λοιπόν, θεωρεί ότι οι τύμβοι του Βρανά αντιπροσωπεύουν την Μεσοελλαδική περίοδο, (1600 ή λίγο νωρίτερα) και ιδιαίτερα ο τύμβος Ι, μέσα στον οποίο βρέθηκε ο τάφος του ίππου, που θυσιάστηκε για να συνοδέψει τον κύριο του στην μεταθανάτια ζωή του. Ο ίδιος αρχαιολόγος θεωρεί ότι ο θολωτός τάφος του Μαραθώνα (περίπου 1300 π.Χ.) με τους δύο συμμετρικά τοποθετημένους στο δρόμο σκελετούς ίππων, αποτελεί τη συνέχεια αυτής της παράδοσης.³²

Σε αντίθεση με τις απόψεις του ανασκαφέα, ο Θέμελης σε ένα δημοσίευμα του στο Αρχαιολογικό Δελτίο, διατυπώνει τελείως διαφορετικές θέσεις.³³ Έχοντας λάβει και ο ίδιος μέρος στις ανασκαφές του Βρανά για ένα διάστημα και μελετώντας και το ημερολόγιο της ανασκαφής, σημειώνει ότι ο τάφος ήταν γεμάτος με νεώτερα μπάζα, λίθους, χώμα και οστά ζώων έως και 1.05μ. βάθος, όπου βρέθηκε και ένας ογκώδης ακανόνιστος λίθος. Κάτω από αυτόν και τις υπόλοιπες επιχώσεις, αποκαλύφθηκε ο σκελετός του αλόγου, ο οποίος, όπως έχει προαναφερθεί, είχε σπασμένα τα πλευρά του κατά μήκος της σπονδυλικής στήλης και συμπιεσμένα από λίθους, ενώ εντύπωση προκαλεί και ο στρεβλωμένος λαιμός του και το αφύσικα στραμμένο προς τα πίσω κεφάλι του (εικ. 7). Επιπλέον, η λεκάνη ήταν σπασμένη και τα οστά της ωμοπλάτης απουσίαζαν. Είναι ανάγκη επίσης, να αναφερθεί ότι κανένα ίχνος κτέρισης δεν βρέθηκε γύρω από τον σκελετό του ίππου, πέραν τριών απροσδιόριστων χονδροειδών οστράκων και ενός υστεροβυζαντινού, πιθανότατα της Τουρκοκρατίας. Τα όστρακα αυτά όμως, δεν μπορούν να αποτελέσουν στοιχεία χρονολόγησης, καθώς είναι πολύ πιθανό να παρείσφρυσαν εκ των υστέρων.

³⁰ *Του ιδίου* 1970, 348 – 367.

³¹ Τον σκελετό μελέτησε ο καθηγητής Μελέντης, βλ. Μαρινάτος 1972, 13.

³² *Του ιδίου* 1972, 5 – 20.

³³ Θέμελης 1974, 242-244.

Με βάσει την παραπάνω περιγραφή, ο Θέμελης υποστηρίζει ότι ο Τάφος 3 του Τύμβου Ι, δεν είχε κατασκευαστεί για να δεχθεί το άλογο αλλά μία ανθρώπινη ταφή. Ο τάφος λοιπόν, που περιείχε αρχικά, κάποιον ανθρώπινο ενταφιασμό, συλήθηκε, χωρίς να μπορεί να προσδιοριστεί το πότε ακριβώς. Σε αυτόν τον κενό πλέον λάκκο, τοποθετήθηκε σε πολύ μεταγενέστερη εποχή, πιθανότατα κατά την Τουρκοκρατία, το νεκρό ήδη και λειψό άλογο, από κατοίκους της περιοχής. Αμέσως μετά, καλύφθηκε από μεγάλες πέτρες και ίσως, και χώμα, ενώ ο λάκκος συνέχισε να χρησιμοποιείται ως θέση απορριμμάτων, κυρίως οστών ζώων, από τους ντόπιους.³⁴

Ο Θέμελης δεν παίρνει κάποια θέση στο αν το άλογο του τάφου 3 ανήκει στο είδος των μικρόσωμων και γεροδεμένων Przewalski, όπως δέχθηκε ο ανασκαφέας της θέσης, Μαρινάτος,³⁵ ή αν μπορεί να ταυτιστεί με τα επίσης, μικρόσωμα Σκυριανά άλογα, αλλά υποστηρίζει ξεκάθαρα ότι δεν έχει καμία σχέση με τη Μεσοελλαδική εποχή και τα άλογα του γνωστού μυκηναϊκού θολωτού τάφου, που βρίσκεται 400 μ. περίπου ΝΑ των Μεσοελλαδικών ταφικών κύκλων (Kurgan) του Βρανά. Αναφέρει χαρακτηριστικά « Τὸ ἄλογο λοιπὸν τοῦ Βρανᾶ εἶχε τὴν ἀπροσδόκητη τιμὴ νὰ βρεθῆ τελείως τυχαῖα μέσα στὸ συλημένο τάφο κάποιου λαμπροῦ ἡγεμόνα τῆς Μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς, ὅπου ρίχτηκε ἤδη νεκρό, σὲ ἡλικία 16 περίπου ἐτῶν ».³⁶

Η περίπτωση του αλόγου του τάφου 3 του τύμβου Ι στο Βρανά, και οι απόψεις που διατυπώθηκαν για αυτό, κάνουν τον κάθε ερευνητή ή ακόμη και τον κάθε προσεχτικό αναγνώστη μίας έρευνας, να αντιμετωπίζει πιο κριτικά ανάλογα σκελετικά κατάλοιπα σε άλλους τάφους. Το γεγονός ότι ο σκελετός του ίππου βρέθηκε μέσα σε ένα Μεσοελλαδικό τάφο δεν συνεπάγεται και την αβίαστη και δεδομένη χρονολόγηση του στην ίδια εποχή, πόσο μάλλον όταν η στρωματογραφία είναι πολύ διαταραγμένη και ο σκελετός έχει βρεθεί σε στάση που δεν δηλώνει επιτηδευμένο ενταφιασμό, όπως συνέβαινε στην περίπτωση των δύο αλόγων στο θολωτό τάφο. Επομένως, η ανεύρεση οστών ίππων σε σχέση με ανθρώπινες ταφές, αν και είναι εύλογη η ταύτιση τους με περιπτώσεις θυσιών και προσφορών στους νεκρούς, ως μέρος μίας πλούσιας ταφικής τελετουργίας, δεν πρέπει να αποκλείει και πολλά άλλα ενδεχόμενα.

Πέρα από τα σημαντικά αυτά παραδείγματα και την φιλολογία που αναπτύχθηκε γύρω τους για την ορθή ερμηνεία τους, έχουν έρθει ανάλογα οστεολογικά ευρήματα που

³⁴ Του ιδίου 1974, 243.

³⁵ βλ. σημ. 30 της παρούσας εργασίας.

³⁶ Του ιδίου 1974, 243 – 244.

έχουν γεννήσει αντίστοιχα ερωτήματα σε πολλές άλλες θέσεις της Ελλάδος. Στην προσπάθεια μας να οργανώσουμε τις θέσεις που έχουμε συγκεντρώσει, θα αναφερθούμε σε αυτές ακολουθώντας μία γεωγραφική κατάταξη. Θα ξεκινήσουμε από Βορρά προς Νότο και θα καταλήξουμε στην Κύπρο. Η κατηγοριοποίηση αυτή θα υιοθετηθεί και στις θέσεις των μεταγενέστερων εποχών για τις οποίες θα γίνει λόγος παρακάτω.

Με βάση αυτόν τον άξονα αναφοράς είναι ανάγκη να σημειώσουμε αρχικά, ότι η βόρεια Ελλάδα τουλάχιστον έως τώρα, δεν μας έδωσε στοιχεία ταφών αλόγων των προϊστορικών χρόνων. Το γεγονός αυτό, με μία γρήγορη ματιά, μπορεί να δικαιολογηθεί με βάση τα ευρύτερα αρχαιολογικά ευρήματα των προϊστορικών χρόνων. Η τέλεση μίας θυσίας αλόγου προϋποθέτει και αρκετά περίπλοκες κοινωνικές και θρησκευτικές δομές, που δεν χαρακτήριζαν το βόρειο αλλά το νότιο ελλαδικό γεωγραφικό χώρο εκείνων των χρόνων.

β. Θεσσαλία

Το πιο βόρειο παράδειγμα που έχουμε υπόψη, βρέθηκε στην περιοχή της Θεσσαλίας το 1950. Συγκεκριμένα σε ένα θολωτό τάφο της μυκηναϊκής εποχής (c. 1500), που βρίσκεται 2 χλμ. έξω από το χωριό **Άγιοι Θεόδωροι**, στην περιοχή Πτελεού Μαγνησίας, βρέθηκαν μαζί με διαταραγμένα ανθρώπινα οστά και οστά άλλων ζώων, σιαγόνες ίππου.³⁷ Ο ερευνητής απλά παραθέτει το γεγονός, χωρίς να το σχολιάζει, γιατί πιθανότατα το θεωρεί μέρος ενός συνηθισμένου και αναμενόμενου νεκρόδειπνου που έλαβε χώρα στα πλαίσια της νεκρικής τελετουργίας. Η πολύ αποσπασματική κατάσταση του αλόγου δεν επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι στη θέση αυτή πραγματοποιήθηκε θυσία και ταφή αλόγου αλλά συντείνει στην προαναφερθείσα άποψη.

γ. Φθιώτιδα

Μία κανονική ταφή αλόγου αυτή τη φορά, εντοπίστηκε στην **Στυλίδα**, στην οδό Φράγκου Λαμπρούτσου (οικόπεδο Σπ. Παύλου). Στη θέση αυτή έγινε σωστική ανασκαφή ενός κιβωτιόσχημου τάφου, στη νότια πλευρά του οποίου και σε απόσταση 0,20μ., μέσα σε χώρο που οριζόταν στα βόρεια από αργούς λίθους, ήρθε στο φως η «ταφή μεγάλου ζώου, ίσως αλόγου» όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η ανασκαφέας Παπακωνσταντίνου-Κατσούνη.³⁸ Η επιγραμματική αναφορά στην ταφή του αλόγου και τα μηδαμινά στοιχεία, που έχουμε για την κατάσταση των σκελετικών καταλοίπων του, δεν μας επιτρέπουν να

³⁷ Για περαιτέρω πληροφορίες για την ανασκαφή στην περιοχή και για τα ευρήματα του θολωτού τάφου στους Αγίους Θεοδώρους βλ. Βερδελή 1952, 129 & 150 κ.ε.

³⁸ Παπακωνσταντίνου – Κατσούνη 1984, 132.

τεκμηριώσουμε ή να αποκλείσουμε την περίπτωση επιτηδευμένης θυσίας του ζώου. Το γεγονός όμως, ότι βρέθηκε τόσο κοντά στην ανθρώπινη ταφή και πλαισιωνόταν και με αργούς λίθους, πιθανότατα δηλώνει την άμεση σχέση νεκρού και αλόγου. Η χρονολόγηση του τάφου δεν είναι βέβαιη, σύμφωνα όμως με τη μελετήτρια French τοποθετείται στα υστεροελλαδικά χρόνια.³⁹

δ. Αργολίδα

Το γεωγραφικό διαμέρισμα, το οποίο φέρει τις περισσότερες ταφές αλόγων στον ελλαδικό χώρο είναι αναμφισβήτητα η ευρύτερη περιοχή του νομού Αργολίδος. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Όμηρος στην Ιλιάδα χρησιμοποιεί τουλάχιστον δέκα φορές τη φράση «τό ιππόβοτον Ἄργος».⁴⁰ Ένας χαρακτηρισμός που δηλώνει ότι το Ἄργος ήταν μία σημαντική θέση εκτροφής και εκμετάλλευσης αλόγων.

Από την ΥΕ Ι εποχή, οι πλέον χαρακτηριστικές είναι οι ταφές στα **Δενδρά**, αρχαία Μιδέα, στον τύμβο Β και Γ (εικ. 8). Συγκεκριμένα, κατά τις ανασκαφές του 1976, εντοπίστηκαν μέσα στα όρια προϊστορικού νεκροταφείου, τρεις τύμβοι, οι οποίοι ανασκάφηκαν τμηματικά. Στο εσωτερικό του τύμβου Β, βρέθηκαν μέσα σε στενό αβαθή λάκκο, οι αρκετά καλά διατηρημένοι σκελετοί δύο αλόγων. Τα δύο άλογα κείτονταν κατά μήκος του λάκκου και το ένα επικάλυπτε τμηματικά το άλλο (εικ. 9 και 10). Τα κρανία τους βρίσκονταν προς τα ΒΑ (εικ. 11). Τα πόδια του πρώτου αλόγου ήταν σε έκταση, εκτός από το μπροστινό δεξί, που ήταν λυγισμένο. Το δεύτερο άλογο κείτονταν κατά μήκος των ποδιών του πρώτου και προφανώς εξαιτίας της στενότητας του χώρου, είχε και τα τέσσερα πόδια του έντονα λυγισμένα.⁴¹ Με βάσει τη θέση τους, πιθανολογείται ότι ήταν δεμένα σε άρμα, ίχνη από το οποίο όμως, δεν διασώθηκαν.

Τα άλογα ήταν αρσενικά, ηλικίας δεκαπέντε περίπου ετών και το ύψος τους στο ακρώμιο έφτανε τα 135-140 εκ. σύμφωνα με τον Payne ή λίγα εκατοστά ψηλότερα σύμφωνα με τον Nobis.⁴² Με βάσει το μέγεθος των οστών και τα δόντια, τα άλογα ταυτίζονται με το είδος *Equus caballus*.⁴³ Δεν βρέθηκαν στοιχεία που να δηλώνουν τον τρόπο θανάτωσης των δύο αλόγων και να βοηθούν στην τμηματική έστω, ανασύνθεση του τελετουργικού. Ωστόσο,

³⁹ French 1992, 41.

⁴⁰ Protonatoriou-Deilaki 1990, 97 βλ. σημ. 65, όπου αναφέρει ότι το επίθετο 'ιππόβοτος αναφέρεται στην Ιλιάδα μία φορά για τη θέση Τρίκη της Θεσσαλίας και δέκα φορές για το Ἄργος.

⁴¹ Της ίδιας 1990, 94 και 101, Payne 1990, 103-106. Πρόκειται για τη δημοσίευση της αρχικής μελέτης των οστών των αλόγων από τον Payne, κατά το 1977, όταν τα άλογα του τύμβου Γ δεν είχαν πλήρως αποκαλυφθεί. Περιέχει περιγραφή της στάσης των ζώων καθώς και πίνακες των οστών που ήταν εμφανή.

⁴² Της ίδιας 1990, 94. Σημειώνει παρενθετικά ότι ο Nobis θεωρεί ότι τα άλογα αυτά ανήκουν σε ένα πρώιμο είδος αλόγου. Επίσης, Payne 1990, 105.

⁴³ Payne 1990, 103-106.

η θυσία των δύο ζώων είναι πρόδηλη από το γεγονός ότι βρέθηκαν σε ένα προϊστορικό νεκροταφείο, μέσα σε ένα λακκοειδή τάφο, εμφανώς κατασκευασμένο για αυτό το σκοπό. Αναμφισβήτητα, βρίσκονταν σε άμεση σχέση με τον επιφανή ιδιοκτήτη τους, ο τάφος του οποίου δεν έχει προς το παρόν εντοπιστεί.⁴⁴

Με βάσει τη στρωματογραφία τα άλογα του λακκοειδή τάφου, δεν μπορούν να χρονολογηθούν πριν την ΥΕ Ι εποχή.⁴⁵ Είχαν λοιπόν, ενταφιαστεί στα πλαίσια μίας επίσημης νεκρικής τελετουργίας σε έναν ΜΕ τύμβο, η διαχρονική χρήση του οποίου για ταφές και θυσίες συνεχιζόταν έως και τα Μυκηναϊκά χρόνια.

Στον τύμβο Γ αντίστοιχα,⁴⁶ ο οποίος βρίσκεται ΒΔ του Β (εικ. 8) βρέθηκαν δύο άλογα, που κείτονταν σε ένα αβαθή επίσης, λάκκο (εικ. 12 και 13). Με βάσει την κεραμική η ταφή αυτή χρονολογείται στην πρώιμη ΜΕ εποχή. Η διατήρηση των σκελετών αυτών είναι φτωχότερη. Η στάση τους είναι αντίθετη από τα άλογα του προηγούμενου τύμβου. Το ένα άλογο (το 3 σύμφωνα με την εικ. 14), κείται στην αριστερή πλευρά του, έχοντας προσανατολισμό Β-Ν, με το κρανίο του προς τον Β. Το δεύτερο άλογο του τάφου (το 4 με βάσει την εικ. 15), βρέθηκε πάνω από το πρώτο να κείται επίσης, στην αριστερή του πλευρά και έχοντας τον ίδιο προσανατολισμό αλλά με το κρανίο προς Ν αυτή τη φορά (εικ. 12 και 13). Όπως και τα άλογα του τύμβου Β, είναι αρσενικά, της ίδιας ηλικίας και με το ίδιο ύψος.⁴⁷ Το γεγονός αυτό επέτρεψε στον ζωολόγο Nobis να διατυπώσει την άποψη ότι τα άλογα των δύο τύμβων, προέρχονται από τον ίδιο στάβλο, όπου εκτρέφονταν άλογα για τις ανάγκες των ηγεμόνων.⁴⁸

Και στις δύο περιπτώσεις λοιπόν, είναι βέβαιο ότι τα άλογα θυσιάστηκαν για να συνοδέψουν τους κυρίους τους στον Κάτω Κόσμο. Ωστόσο, δεν έχουν εντοπιστεί ακόμη, οι ανθρώπινες ταφές που συνδέονται με αυτά. Επίσης, αν και τα ζεύγη των αλόγων την υποδηλώνουν, δεν έχουν βρεθεί ίχνη άμαξας. Η ιπποσκευή είτε αφαιρέθηκε, είτε δεν διατηρήθηκε.⁴⁹

⁴⁴ Protonotariou-Deilaki 1990, 101. Ο μόνος τάφος που έχει ανασκαφεί μέσα στον τύμβο Β είναι ένας κιβωτιόσχημος, που περιείχε την ταφή ενός ενήλικα σε συνεσταλμένη στάση.

⁴⁵ *Της ίδιας* 1990, 101. Σημειώνει επίσης, ότι στο λακκοειδή τάφο των αλόγων βρέθηκε ένα λευκό στρώμα το οποίο περιείχε Μυκηναϊκή κεραμική. Το στρώμα αυτό αποτελεί υλικό που παρείσρησε κατά την ανασκαφή του παρακείμενου Μυκηναϊκού θαλαμοειδούς τάφου 2, γνωστού και ως κενοτάφειο, από τον Persson και επομένως, δεν αποτελεί στοιχείο χρονολόγησης, βλ. και σ. 94, σημ. 57.

⁴⁶ Διαφέρει από τον Β ως προς τα υλικά κατασκευής. Είχαν χρησιμοποιηθεί μικρές ακανόνιστες πέτρες, ενώ στον Β μεγάλες πλακοειδείς πέτρες. Περιείχε ΠΕ και ΜΕ όστρακα. Την ΥΕ ΙΙΙ Α εποχή κατασκευάστηκαν δύο θαλαμοειδείς τάφοι μέσα στον τύμβο (εικ. 8) βλ. Protonotariou-Deilaki 1990, 94 και 101.

⁴⁷ Το άλογο 4 ίσως είναι λίγο πιο κοντό βλ. Payne 1990, 106. Πρέπει να σημειώσουμε ότι στην αρχή του άρθρου γίνεται διευκρίνιση ότι όπου ο μελετητής μιλά για το άλογο ΙΙΙ αναφέρεται στο άλογο ΙV και το αντίστροφο.

⁴⁸ Protonotariou – Deilaki 1990, 95, Payne 1990, 103-106, Kosmetatou 1993, 37.

⁴⁹ *Της ίδιας* 1990, 101.

Σύμφωνα με τον μελετητή Payne και τις μετρήσεις που πραγματοποίησε στους σκελετούς, τα άλογα των δύο τύμβων στα Δενδρά ανήκουν στα μεγαλόσωμα και πιο στιβαρά άλογα της Ανατολής και όχι στα μικρόσωμα της Δύσης, όπως είχε υποστηριχθεί γενικά για τα άλογα της αρχαίας Ελλάδας, με βάσει απεικονίσεις τους στην τέχνη. Ωστόσο, μπορεί να θεωρηθεί ότι τα άλογα της τέχνης των Κλασικών χρόνων αντανακλούν ένα άλλο μικρόσωμο είδος που πιθανότατα κυριαρχούσε κατά την εποχή αυτή ενώ, το είδος της Εποχής του Χαλκού ίσως ήταν πιο γεροδεμένο. Μία άλλη υπόθεση θέλει τα άλογα που τάφηκαν στα Δενδρά, να μην αντιπροσωπεύουν απαραίτητως και το φυσιολογικό μέγεθος των αλόγων της εποχής, αλλά να επιλέχθηκαν για την ιδιαιτερότητα τους ως προς το μέγεθος να θυσιαστούν προς τιμήν ανώτερων μελών της τοπικής κοινότητας. Ο Payne παρατηρεί ότι όλα τα ζώα είναι ενήλικα γεγονός που πιθανότατα δηλώνει, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ίδιος, ότι «young animals were too valuable to be expended in this way» (τα νεαρά άλογα ήταν πολύ πολύτιμα για να ‘ξοδευτούν’ κατά αυτόν τον τρόπο).⁵⁰

Εκτός από τους σχεδόν πλήρεις σκελετούς των δύο τύμβων στα Δενδρά, στο ΒΔ άκρο της τάφρου, μαζί με άλλα οστά ζώων, βρέθηκε και τμήμα ενός ποδιού μεγάλου ζώου, με βάσει την οπλή του οποίου, ταυτίζεται με νεαρό άλογο.⁵¹ Η ταύτιση δεν είναι βέβαιη ενώ, και η πολύ αποσπασματική του κατάσταση δεν επιτρέπει κάποια προσπάθεια ερμηνείας του ευρήματος.

Μία άλλη σημαντική θέση είναι η **Αϊδονία** στη **Νεμέα**. Στη θέση αυτή κατά την ανασκαφή ενός νεκροταφείου των υστεροελλαδικών χρόνων, η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως δέκα κρανία και ένα πλήρη σκελετό αλόγων.⁵² Το ότι βρέθηκαν μόνο τα κρανία των δέκα αλόγων, δηλώνει και τον τρόπο θανάτωσης τους. Προφανώς λοιπόν, τα ζώα αποκεφαλίστηκαν. Δεν είμαστε σε θέση όμως, να γνωρίζουμε εάν θυσιάστηκαν προς τιμήν κάποιου ή κάποιων νεκρών που είχαν ενταφιαστεί στο νεκροταφείο, ή εάν πρόκειται για μαζική σφαγή αλόγων εξαιτίας κάποιας ασθένειας που έφεραν. Όμως, η ανεύρεση τους μέσα στο νεκροταφείο της πόλης αλλά και το γεγονός ότι τα σώματα των δέκα αλόγων απουσίαζαν, μας οδηγούν στο να συγκλίνουμε στην υπόθεση ότι σχετίζονται με κάποια νεκρική τελετουργία.

Στην περιοχή των **Μυκηνών** έχουμε δύο γνωστά παραδείγματα ταφής αλόγων. Το πρώτο εντοπίστηκε στον Τύμβο Α, όπου αποκαλύφθηκε ένας σκελετός αλόγου σε άμεση

⁵⁰ Payne 1990, 106.

⁵¹ Της ιδίας 1990, 101.

⁵² Protonotariou-Deilaki 1990, 102 σημ. 81, Kosmetatou 1993, 38.

σχέση με τον τάφο IV.⁵³ Η ταφή χρονολογείται στα ΥΕ χρόνια και μαζί με τα άλογα στα Δενδρά θεωρούνται τα πιο πρώιμα γνωστά παραδείγματα ταφής αλόγων.⁵⁴ Το δεύτερο βρέθηκε στο νεκροταφείο Καλκάνι της περιοχής Μυκητών. Συγκεκριμένα στο θαλαμοειδή τάφο 505 της ΥΕ IIIA2 εποχής, ο οποίος περιείχε δύο ανθρώπινους σκελετούς, ανασκάφηκαν, τα κρανία ενός αλόγου (;), ενός σκυλιού και ενός χοίρου.⁵⁵

Ταφές αλόγων έχουν βρεθεί και στο Άργος. Συγκεκριμένα, στην περιοχή **Δειράς**, κατά την ανασκαφή του 1958, στο θαλαμοειδή τάφο 8, που χρονολογείται στην ΥΕ IIIA2-B εποχή, αποκαλύφθηκε ένας ακέφαλος σκελετός αλόγου (εικ. 16) μαζί με δύο ανθρώπινα κρανία.⁵⁶ Η άμεση σχέση αλόγου και ανθρώπων, καθώς και το γεγονός ότι το άλογο σφαγιάστηκε, στηρίζουν την άποψη για την τελετουργική θυσία του ζώου προς τιμήν των ιδιοκτητών του. Στην πόλη του Άργους επίσης, στο οικόπεδο Ξενάκη στην οδό Ηρακλέους, κατά τη σωστική ανασκαφή του 1971, βρέθηκε, μεταξύ άλλων, ένα κτιστό μυκηναϊκό πηγάδι γεμάτο με σκελετούς ανθρώπων⁵⁷ και ζώων (εικ. 17). Μεταξύ αυτών υπήρχε και ο σκελετός ενός αλόγου, το κρανίο του οποίου διατηρήθηκε σε πολύ καλή κατάσταση (εικ. 18).⁵⁸ Το συγκεκριμένο παράδειγμα δεν μπορεί να ταυτιστεί με θυσία, αν και περιλαμβάνεται στους σχετικούς καταλόγους της Κοσμετάτου και του Reese.⁵⁹ Είναι γεγονός ότι πολύ σπάνια συναντούμε ανθρώπινα οστά αναμεμιγμένα με ζωικά. Προφανώς, η ταφή πραγματοποιήθηκε βεβιασμένα, κάτω από την πίεση κάποιων δυσχερών καταστάσεων, που δεν επέτρεψαν την τέλεση των καθιερωμένων ταφικών πρακτικών.⁶⁰

Επιπλέον, στην περιοχή του Άργους, στην **Κόκλα**, η ανασκαφή του 1982, έφερε στο φως εννέα θαλαμωτούς τάφους, ένα μακρόστενο όρυγμα με δύο λακκοειδείς τάφους στο εσωτερικό του και πέντε απλούς λακκοειδείς (εικ 19).⁶¹ Μέσα στον τάφο II, μαζί με ανθρώπινα οστά που είχαν παραμεριστεί, η αρχαιολογική σκαπάνη αποκάλυψε και τους σκελετούς ενός σκύλου και τεσσάρων αλόγων. Κατά τον Boessneck, πρόκειται για δύο

⁵³ Της ιδίας 1990, 102, Kosmetatou 1993, 37.

⁵⁴ Της ιδίας 1990, 102.

⁵⁵ Crouwel 1981, 34, Day 1984, 24, Reese 1995, 35–36.

⁵⁶ Deshayes 1966, 69-70, Mylonas 1966, 116, Crouwel 1981, 34, Kosmetatou 1993, 37, Reese 1995, 36.

⁵⁷ Είκοσι τουλάχιστον ατόμων, βλ. Κριτζά 1978, 172-174.

⁵⁸ Του ιδίου 1978, 174, Protonotariou-Deilaki 1990, 102, Kosmetatou 1993, 38, Reese 1995, 36.

⁵⁹ Kosmetatou 1993, 38, Reese 1995, 36. Ο τελευταίος σημειώνει πάντως ότι το συγκεκριμένο παράδειγμα μάλλον αποτελεί τυχαία απόθεση παρά θυσία.

⁶⁰ Κριτζά 1978, 175-179. Παραθέτει διάφορες ερμηνείες που ίσως υπαγόρευαν μία τέτοια βεβιασμένη ταφή. Κάποιες από αυτές τις αποκλείει, ενώ πιο πιθανή θεωρεί την ερμηνεία του λοιμού. Αληθοφανής και βάσιμη είναι και η ερμηνεία ότι μία σφοδρή πλημμύρα έπληξε την περιοχή και προκάλεσε το θάνατο των ανθρώπων και των ζώων που εναποτέθηκαν στο πηγάδι.

⁶¹ Για περαιτέρω πληροφορίες για τους τάφους και τα κτερίσματα που έφεραν βλ. Δημακοπούλου 1989, 83-85.

αρσενικά και δύο θηλυκά μικρόσωμα άλογα, με ύψος 1,30 έως 1,33μ. Με βάσει την κεραμική του, ο τάφος ΙΙ χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ Α2- ΙΙΒ1 περίοδο.⁶²

Η ευρύτερη περιοχή του Άργους έχει δώσει αρκετά άλλα παραδείγματα. Στο **Νάυπλιο** ειδικότερα, σε ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε υπό την επίβλεψη του εφόρου αρχαιοτήτων Στάη, ερευνήθηκε ένα προϊστορικό νεκροταφείο στη βορειοδυτική πλαγιά του Παλαμηδίου. Από τους τριανταένα συνολικά τάφους που ανασκάφηκαν, το ενδιαφέρον στα πλαίσια αυτής της εργασίας μας προξενεί ένας θαλαμοειδής τάφος της ΥΕ ΙΙΒ1 εποχής, κοντά στα ανθρώπινα οστά του οποίου, βρέθηκε πλήρης ο σκελετός ενός ίππου.⁶³ Η θέση ανεύρεσης του αλόγου, η καλή κατάσταση διατήρησης του και η άμεση σχέση με τον νεκρό του τάφου, δηλώνουν προφανώς θυσία και επιτηδευμένη ταφή του ζώου εκεί, για τη συνοδεία του κυρίου του, που θεωρείται ότι κατείχε την ιδιότητα του πολεμιστή, αν και δεν είχε άλλου είδους κτερίσματα.⁶⁴

Στην **Λέρνα** επίσης, έχουν αποκαλυφθεί οστά αλόγων που συσχετίζονται με ανθρώπινες ταφές, χωρίς όμως να είναι βέβαιη η σύνδεση τους με τελετουργική θυσία των ζώων. Συγκεκριμένα, στον λακκοειδή τάφο 65 (G 2) ΜΕ εποχής (Λέρνα V.Β-Γ), βρέθηκε κάτω από τον γυναικείο σκελετό, ηλικίας τριάντα ετών, ένα δόντι αλόγου.⁶⁵ Είναι όμως, ιδιαίτερα επισφαλές να συνδεθεί το μεμονωμένο εύρημα με θυσία αλόγου.

Επιπλέον, στην Τάφο F, που τοποθετείται στην ΥΕ ΙΙΒ1 εποχή (Λέρνα VII), σε βάθος 2,25μ. βρέθηκε ένα βοτσαλωτό, πάνω στο οποίο ήταν τοποθετημένα δεκατέσσερα εξαρθρωμένα οστά αλόγου, άτακτα διευθετημένα, μαζί με κύλικες και άλλου είδους αγγεία της ΥΕ ΙΙΙ εποχής (εικ. 20). Τα οστά ανήκαν σε ένα άλογο, το ύψος του οποίου ως στο ακρώμιο του υπολογίζεται στο 1, 45μ. Ίχνη καύσης δεν υπήρχαν. Ο Caskey διατυπώνει τον προβληματισμό που γεννά η ανεύρεση των οστών του αλόγου και των αγγείων αλλά δεν προχωρά σε κάποια ερμηνεία.⁶⁶ Ο Crouwel υποστηρίζει ότι ο θέση ανεύρεσης των οστών μαζί με τα αγγεία δηλώνει πιθανότατα επιτηδευμένη ταφή.⁶⁷ Αντίθετα, η Κοσμετάτου και ο Reese διατυπώνουν τη άποψη ότι αυτή η απόθεση δεν πρέπει να θεωρηθεί ταφή, στηριζόμενοι πιθανότατα στο γεγονός ότι η κατάσταση και η διευθέτηση των οστών του αλόγου δεν πείθουν για κάτι τέτοιο.⁶⁸

⁶² Της ίδιας 1989, 83, Reese 1995, 36.

⁶³ Στάης 1892, 53, Του ιδίου 1895, 206, Mylonas 1966, 116, Kosmetatou 1993, 38, Reese 1995, 36.

⁶⁴ Του ιδίου 1892, 53.

⁶⁵ Blackburn 1970, 67- 68, επίσης Reese 1995, 36, όπου όμως ο τάφος λαθεμένα αναφέρεται με τον αριθμό 95 και όχι 65.

⁶⁶ Caskey 1952, 11- 12.

⁶⁷ Crouwel 1981, 33.

⁶⁸ Kosmetatou 1993, 38, Reese 1995, 36.

ε. Αχαΐα

Αφήνοντας την πολύ σημαντική για τα παραδείγματα ενταφιασμών αλόγων, Αργολίδα και τις εγγύς περιοχές, αξίζει να αναφερθούμε και σε άλλες θέσεις της Πελοποννήσου. Συγκεκριμένα, στη **Καλλιθέα Πατρών**, στην θέση «Λαγανιδιά», κατά τη σωστική ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε το έτος 1987, ήρθε στο φως ένας θολωτός μυκηναϊκός τάφος. Παρά την καταστροφή και τη σύληση του, ο τάφος περιείχε σημαντικά ευρήματα. Στα επτά διαφορετικά ταφικά στρώματα (I-VII) συνολικού βάθους 2.26μ., βρέθηκαν σκελετικά κατάλοιπα σαράντα τουλάχιστον ανθρωπίνων ταφών. Στα δύο κατώτερα στρώματα, (VI-VII), βρέθηκε το κρανίο ενός «θυσιασθέντος αλόγου», όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο ανασκαφέας της θέσης Παπαδόπουλος, μαζί με οστά βοοειδών, σκύλων και αιγοπροβάτων. Όπως σημειώνει ο ανασκαφέας «η ανεύρεση της αλογοθυσίας, έθιμο σπάνιο στο προϊστορικό Αιγαίο είναι το σημαντικότερο εύρημα της ανασκαφής».⁶⁹ Ο τάφος αυτός πιθανότατα, όπως δηλώνει και η περίοπτη θέση του σε σχέση με το γειτονικό νεκροταφείο των θαλαμοειδών τάφων, ανήκε αρχικά σε κάποιον ηγεμόνα της περιοχής και στην οικογένειά του, ενώ στη συνέχεια, ήδη από την Μυκηναϊκή εποχή, χρησιμοποιήθηκε και από άλλους κατοίκους του οικισμού.⁷⁰

στ. Λακωνία

Στη θέση **Ανάληψη**, που βρίσκεται μεταξύ Κυνουρίας και Σπάρτης, ανασκάφηκε κατά το 1953, θολωτός τάφος, που όπως δηλώνουν τα κτερίσματα του, ανήκε σε πολεμιστή (εικ. 21). Στο κατώτερο στρώμα του βρέθηκαν μεταξύ άλλων, πέντε δόντια αλόγου και θραύσματα σιαγόνα χοίρου, χωρίς όμως να βρεθούν τμήματα των μακρών οστών των ζώων.⁷¹ Η σχέση αλόγου και ανθρώπου σε αυτό το σύνολο είναι δεδομένη, όμως εξαιτίας των λιγοστών σκελετικών καταλοίπων, είναι αδύνατος ο περαιτέρω προσδιορισμός της σχέσης αυτής, τα ιδεολογικά πλαίσια μέσα στα οποία τοποθετήθηκαν τα δόντια στον τάφο.

ζ. Μεσσηνία

Ένα άλλο παράδειγμα επιτηδευμένης, αυτή τη φορά ταφής αλόγου, ανασκάφηκε το 1973, σε ΥΕ θολωτό τάφο στην θέση **Δάρα** Μεσσηνίας. Στο κατώτερο στρώμα του τάφου, μαζί με μεγάλες ποσότητες μυκηναϊκής κεραμικής, ήρθαν στο φως πολλαπλές ανθρώπινες

⁶⁹ Παπαδόπουλος 1987, 69-72.

⁷⁰ Του ιδίου 1987, 72.

⁷¹ Για το ιστορικό της ανασκαφής και για πλήρη περιγραφή των ευρημάτων του τάφου βλ. Ρωμαίος 1954, 270-286.

ταφές καθώς και ένας πλήρης σκελετός αλόγου και τα κρανία ενός δεύτερου αλόγου και ενός ελαφιού.⁷²

Μία σημαντική επίσης, θέση, η πανίδα της οποίας έτυχε μελέτης, είναι τα **Νιχώρια** της Μεσσηνίας.⁷³ Από τα σκελετικά κατάλοιπα της θέσης, στα πλαίσια του ζητήματος που μελετούμε, είναι ανάγκη να σταθούμε σε ένα δόντι αλόγου, που βρέθηκε στο ΥΕΠΙΑ2-B στρώμα της τάφρου J24 Txy, κοντά στο δρόμο ενός θολωτού τάφου της Περιοχής I (εικ. 22). Το δόντι αυτό (άνω γομφίος) σε αντίθεση με άλλα οστά μικρόσωμων ίππων του οικισμού, ανήκε σε ένα ιδιαίτερα μεγάλο άλογο. Το εύρημα γέννησε πολλά ερωτήματα στην έρευνα σχετικά με το είδος του αλόγου και την προέλευση του.⁷⁴

Ο Reese υποστηρίζει ότι τα οστεολογικά ευρήματα των τάφρων, που μελετήθηκαν από τους Sloan και Duncan, δεν αποτελούν κατάλοιπα τροφών του οικισμού αλλά συνιστούν κάποια θρησκευτική- αναθηματική προσφορά. Τη θέση του αυτή στηρίζει στην προέλευση και τη μορφή που έχουν πολλά από τα οστά αλλά και στο γεγονός ότι το δόντι του σπάνια μεγάλωσμου αλόγου εντοπίστηκε σε άμεση σχέση με το θολωτό τάφο, κάτι που συνεπάγεται και άμεση σχέση με θρησκευτικές τελετουργίες και προσφορές.⁷⁵ Η απουσία όμως, άλλων οστών του αλόγου αυτού καθιστά το έργο της έρευνας δύσκολο και την εξαγωγή συμπερασμάτων ιδιαίτερα επισφαλής, καθώς η ταύτιση του με θυσία θα ήταν σε μεγάλο βαθμό αυθαίρετη.

η. Κρήτη

Περνώντας από τις θέσεις τις Πελοποννήσου σε αυτές της Κρήτης αξίζει αρχικά κανείς να αναφερθεί στις **Αρχάνες**, του νομού Ηρακλείου. Στη θέση αυτή κατά την ανασκαφή του 1965, αποκαλύφθηκε στον θολωτό Τάφο Α, ο σκελετός ενός αλόγου (εικ. 23). Βρέθηκε τεμαχισμένος και συγκεντρωμένος στο κεντρικό δωμάτιο του θολωτού τάφου Α της ΥΜ ΙΙΑ εποχής, δίπλα από την σφαιρισμένη είσοδο ενός πλευρικού δωματίου (εικ 24 και 25).⁷⁶ Σύμφωνα με τον Μελέτη, που μελέτησε το σκελετό, πρόκειται για *Equus caballus*, μικρού μεγέθους και ηλικίας έξι περίπου ετών.⁷⁷ Στο κεντρικό χώρο του τάφου,

⁷² Crouwel 1981, 35, Reese 1995, 37.

⁷³ Sloan and Duncan 1978, 60-71. Στο άρθρο αυτό παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της μελέτης του οστεολογικού υλικού από τις τάφρους L 23 FGor και L 23 Den. Αναφέρεται στο υλικό, στις μεθόδους μελέτης που εφαρμόστηκαν και στα είδη των ζώων που εντοπίστηκαν. Στα πλαίσια αυτής της εργασίας δεν μπορούμε να αναφερθούμε στα οστεολογικά κατάλοιπα των αλόγων του οικισμού, καθώς αυτά, εκτός από ένα δόντι αλόγου το οποίο θα μας απασχολήσει, δεν σχετίζονται με κάποια ανθρώπινη ταφή.

⁷⁴ *Των ιδίων* 1978, 69-70.

⁷⁵ Reese 1992, 775-776.

⁷⁶ Sakellarakis 1970, 198-209, Crouwel 1981, 34, Kosmetatou 1993, 38, Reese 1995, 37, όπου αναφέρει ότι ο σκελετός του αλόγου εκτίθεται στο μουσείο Ηρακλείου, αίθουσα VI, προθήκη 75A (εικ. 25)

⁷⁷ *Του ιδίου* 1970, 199, Reese 1995, 37.

όπου βρέθηκε ο σκελετός του αλόγου, βρέθηκαν περιορισμένα τμήματα μίας λάρνακας της ΥΜ ΙΙΙ εποχής. Αντιθέτως, στο πλευρικό δωμάτιο αποκαλύφθηκε μία πλούσια γυναικεία ταφή σε λάρνακα της ΥΜ ΙΙΑ2 εποχής (1375-1300 π.Χ.). Ο ανασκαφέας, Σακελλαράκης, διατύπωσε την υπόθεση ότι το διαμελισμένο άλογο δηλώνει κάποια τελετουργική θυσία που έλαβε χώρα προς τιμήν μίας σημαντικής γυναίκας, ίσως ιέρειας,⁷⁸ κατά τον ενταφιασμό της. Όμως, όπως ο ίδιος σημειώνει, μία τέτοια ερμηνεία δεν μπορεί να γίνει εύκολα αποδεκτή, καθώς απουσιάζουν από τον Αιγιακό χώρο παράλληλα θυσιών αλόγων, όπου το ζώο διαμελίστηκε και έπειτα θάφτηκε.⁷⁹

Από τον **Πόρο** της Κρήτης, κοντά στο Ηράκλειο επίσης, έχει σωθεί μία σιαγόνα ενήλικου ίππου μέσα σε τάφο της ΜΜ ΙΙΙ- ΥΜ ΙΑ εποχής. Ωστόσο, η γνάθος, καθώς και άλλα οστά ζώων, θεωρείται ότι παρείσφρυσαν μαζί με μεταγενέστερο γέμισμα της ΥΜ ΙΙΑ2 εποχής.⁸⁰ Επομένως, οποιαδήποτε θεωρία περί θυσίας και νεκρικής τελετουργίας θα ήταν τουλάχιστον αβάσιμη, εκτός και αν αυτή αφορά κάποια μεταγενέστερη ανθρώπινη ταφή, για την οποία δεν μας έχει διασωθεί κανένα στοιχείο. Από το νησί της Κρήτης έχουμε αρκετές θέσεις όπου έχουν ανασκαφεί σκελετικά υπολείμματα ίππων, τα περισσότερα από τα οποία όμως, δεν μπορούν να θεωρηθούν επιτηδευμένοι ενταφιασμοί ή να συσχετιστούν με κάποια ανθρώπινη ταφή. Ενδεικτικά, αναφέρουμε την Τύλισο⁸¹, την Κνωσό⁸², τον Κομμό, τον Πύργο και τα Χανιά.⁸³

⁷⁸ Kosmetatou 1993, 32.

⁷⁹ Sakellarakis 1970, 198-209, Crouwel 1981, 34. Στη σημείωση 23 αναφέρει ότι τέτοιο τελετουργικό έθιμο συναντάται εκτός ελλαδικού χώρου.

⁸⁰ Reese 1992, 180-181.

⁸¹ Χατζηδάκης 1912, 231-233. Στο άρθρο αυτό παραθέτει τα είδη των ζώων που εντοπίστηκαν στον οικισμό της Τυλίσου, με βάση τη μελέτη του υλικού από τον καθηγητή ζωολογίας Keller. Μεταξύ αυτών εντοπίστηκαν μεμονωμένα οστά δύο ιπποειδών που ταυτίστηκαν με *Equus caballus* και με *Equus asinus* αντίστοιχα. Αποτελούν τυχαίες αποθέσεις και δεν μπορούν να συνδεθούν με το έθιμο. Crouwel 1981, 18, Reese 1992, 180-181.

⁸² Bedwin 1984, 307-308. Υπάρχει πίνακας με τα ζώα και το ποσοστό παρουσίας τους με βάση το οστεολογικό υλικό που βρέθηκε κατά τα έτη 1972 και 1973. Από τα 52 οστά των αλόγων, εντύπωση προκάλεσε ο σκελετός νεαρού όπως δηλώνουν τα δόντια του, αλόγου, που βρέθηκε στο διάδρομο ενός μεγάρου. Το κρανίο του, τα δύο μπροστινά του πόδια και το πίσω αριστερό βρέθηκαν σχεδόν πλήρη αλλά απομακρυσμένα το ένα από το άλλο. Ο μελετητής σημειώνει ότι το ζώο ίσως διαμελίστηκε εξαιτίας κάποιας καταστροφής που πραγματοποιήθηκε στην ΥΜ ΙΙ εποχή. Επομένως, δεν πρόκειται για επιτηδευμένη θυσία και ενταφιασμό, άρα και η σύνδεση του με το έθιμο δεν είναι δυνατή. Reese 1992, 180-181.

⁸³ Σχετικά με τις θέσεις αυτές παρενθετικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι έχουν δώσει μεμονωμένα οστά αλόγων από οικιστικά όμως, σύνολα βλ. Reese 1992, 180-181. Συγκεκριμένα, στον Πύργο και στα Χανιά έχουν εντοπιστεί οστά αλόγων αλλά είναι πολύ σπάνια. Στον Κομμό της ΥΜ ΙΙΑ2-Β εποχής βρέθηκε ένας γομφίος ίππου.

ii) Κύπρος

Πολλές θέσεις με οστά αλόγων έχει δώσει και η Κύπρος. Από τη πρώιμη Κυπριακή II εποχή, γνωρίζουμε τρεις θέσεις με οστά μεγάλων τετραπόδων.⁸⁴ Μεταξύ αυτών είναι και ο τύμβος 322 στην **Λάπηθο**, στη θέση *Βρύση του Μπάρμπα*. Κατά την ανασκαφή του 1927, στο θάλαμο Β του προαναφερθέντος τύμβου, εντοπίστηκε ο σκελετός ενός αλόγου, που σύμφωνα με τον καθηγητή Wallengren πρόκειται για *Equus caballus*.⁸⁵ Θεωρείται ότι είναι το πιο πρώιμο από τα γνωστά έως τώρα παραδείγματα ταφών αλόγων στην Μεγαλόνησο.⁸⁶ Μία ακόμη πρώιμη ταφή (ΠΚ III/ΜΚ I) ανασκάφηκε τη δεκαετία του '70 στη θέση **Επισκοπή- Φανερωμένη**. Τα μόνα σκελετικά κατάλοιπα αλόγου που βρέθηκαν στην περιοχή -κρανίο, αριστερό βραχιόνιο, κερκίδα, μετακαρπικό και μία πρώτη φάλαγγα- ανήκαν στο είδος *Equus asinus*.⁸⁷

Από την ΜΚ εποχή θα αναφερθούμε επιγραμματικά στη θέση **Πολιτικό – Χωμαζούτζια** (Chomazoudhia). Σε ένα λακκοειδή τάφο διαστάσεων 1,60×1,40 και βάθος 1,40μ., που περιείχε δέκα τουλάχιστον ανθρώπινες ταφές, ανασκάφηκαν οι σκελετοί ενός αλόγου και ενός σκύλου.⁸⁸ Από αρχαιολογικά σύνολα αυτής της περιόδου, έχουν βρεθεί δόντια και οστά αλόγων και στις θέσεις Αγία Παρασκευή (Λευκωσία) (τάφος 14)⁸⁹, Καλοψίδα (τάφος 9)⁹⁰, Τάμασσός⁹¹, Νταλί, Άγιος Φώτιος, Άμαθος και Πάφος.⁹²

Μία άλλη θέση της Κύπρου, όπου έχουν ανασκαφεί ταφές αλόγων είναι το **Χαλά Σουλτάν Τεκέ** (Hala Sultan Tekke). Συγκεκριμένα, στον τάφο 2 που χρονολογείται στην Υστεροκυπριακή I με Υστεροκυπριακή II εποχή, βρέθηκαν θραύσματα σκελετικών καταλοίπων αλόγων, -κυρίως των κρανίων τους- (εικ. 26), αναμεμιγμένα με ανθρώπινα οστά

⁸⁴ Reese 1995, 35-42. Ο μελετητής στην έκθεση του αυτή περιλαμβάνει και θέσεις που έδωσαν οστά καμήλας, αναφέροντας ότι τα οστά αυτά ανασκάφηκαν 75 με 120 χρόνια πριν τη σύνταξη του άρθρου του και εκφράζοντας τη δυσπιστία του για τη σωστή αναγνώριση τους, καθώς δεν μελετήθηκαν από κάποιον ειδικό. Επομένως, πολλά από αυτά ίσως ανήκουν σε ιπποειδή ή σε βοοειδή. Στα πλαίσια της παρούσας εργασίας καλό είναι να παραθέσουμε εδώ αυτές τις θέσεις. Πρόκειται για τον τάφο 69 στη θέση Katydhata, όπου μαζί με το πολύ διαβρωμένο ανθρώπινο σκελετικό υλικό, βρέθηκε σε καλή κατάσταση το κρανίο και οι αυχενικοί σπόνδυλοι μίας καμήλας, βλ. επίσης Gjerstad 1926, 75. Επίσης, σε τάφους στο Νταλί, στον Άγιο Φώτιο, στην Άμαθο και στην Πάφο μαζί με άλλα ζωικά σκελετικά κατάλοιπα βρέθηκαν σε σημαντικό ποσοστό και οστά καμήλας, βλ. επίσης Censola 1877, 282-283, όπου αναφέρεται ότι μάλλον πρόκειται για οστεοφυλάκια παρά για ταφές.

⁸⁵ Reese 1995, 38.

⁸⁶ Åström 1972, 275.

⁸⁷ Reese 1995, 38. Ο μελετητής δεν έχει δώσει κάποια στοιχεία για τη θέση του αλόγου στον τάφο και την σχέση του με τα πιθανά ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα.

⁸⁸ Gjerstad 1926, 81, Åström 1972, 245 βλ. σημ. 3, Cassimatis 1973, 141, Day 1984, 23, Reese 1995, 38.

⁸⁹ Åström 1972, 277-278 βλ. σημ. 1 και 2, Reese 1995, 38.

⁹⁰ Gjerstad 1926, 81, Åström 1972, 277-278 βλ. σημ. 1 και 2, Reese 1995, 38.

⁹¹ Karageorghis 1965, 282, 286, Reese 1995, 38.

⁹² Στις θέσεις αυτές εκτός από οστά αλόγων και άλλων ζώων βρέθηκαν και οστά καμήλας, βλ. σημ. 84 της παρούσας εργασίας. Επίσης, Censola 1877, 282, Reese 1995, 38.

και όστρακα κεραμικής. Δεν μπορούμε να ξέρουμε εάν τα οστά των αλόγων είχαν τοποθετηθεί από την αρχή μέσα στον τύμβο ή εάν είχαν εναποτεθεί στην είσοδο, λόγω έλλειψης δρόμου. Προφανώς, τα άλογα αποτέλεσαν κτερίσματα- προσφορές για μία ή και περισσότερες ανθρώπινες ταφές. Εξαιτίας των μεταγενέστερων ταφών και παρεμβάσεων στον τύμβο, που προκάλεσαν την έντονη διάταξη των οστών, δεν μπορούμε να αντλήσουμε περαιτέρω πληροφορίες. Το σίγουρο είναι ότι δεν πρόκειται για μεταγενέστερο υλικό που παρείσφρησε στο εσωτερικό του τύμβου, γιατί, το στόμιο του ήταν σφραγισμένο με πέτρες.⁹³ Το οστεολογικό υλικό σύμφωνα με τον μελετητή Ducos, ανήκει σε δύο *Equus asinus* και ένα *Equus caballus*.⁹⁴

Στην θέση Χαλά Σουλτάν Τεκέ έχουν ανασκαφεί πολλά οστά αλόγων,⁹⁵ μεταξύ αυτών είναι ανάγκη να αναφέρουμε επιγραμματικά τα ευρήματα της Περιοχής 22, F 6128, όπου ήρθαν στο φως είκοσι οστά αλόγων σε άμεση σχέση με ένα ανθρώπινο βραχιόνιο ενήλικου ατόμου.⁹⁶ Άλλες θέσεις που έχουν δώσει σκελετικά κατάλοιπα αλόγων σε σχέση με ανθρώπινους τάφους είναι η **Παλαίπαφος-Τερατσούντια**⁹⁷ και η **Καλάβασος**. Στην τελευταία, κατά τη σωστική ανασκαφή του 1978, ερευνήθηκαν πέντε τάφοι. Στον τάφο 46, βρέθηκε μεγάλο τμήμα της κάτω γνάθου αλόγου, που έσωζε και τους τρεις γομφίους, μαζί με άλλα διασκορπισμένα, κρανιακά κυρίως, οστά και δόντια, που ανήκαν σε δύο τουλάχιστον άτομα. Η διατήρηση του υλικού ήταν πολύ κακή.⁹⁸

⁹³ Karageorghis 1976, 72.

⁹⁴ Ducos 1976, 92-95. Περιέχει περιγραφή του οστεολογικού υλικού και πίνακες με μετρήσεις. Reese 1995, 38.

⁹⁵ Öbrink 1979, 5, 21 και 43, δεν παρέχει σημαντικές πληροφορίες για ταφές αλλά για αρχιτεκτονικά και κεραμικά ευρήματα. Jonson 1983, 222-225 και 228-229, το συγκεκριμένο άρθρο αποτελεί το αποτέλεσμα της μελέτης του ζωικού οστεολογικού υλικού της θέσης κατά τις ανασκαφές των ετών 1975, 1976 και 1977. Μεταξύ των άλλων ζώων της θέσης, αναφέρεται και σε αρκετά οστά υποειδών, από τα οποία αναφερθήκαμε μόνο σε αυτά της Περιοχής 22, F 6128, γιατί τα υπόλοιπα δεν μπορούν να συσχετιστούν με κάποια ανθρώπινη ταφή αλλά αποτελούν άλλου είδους αποθέσεις, βλ. πίνακες στις σ. 228-229 του σχετικού άρθρου. Τέτοιου είδους αποθέσεις οστών αλόγων, έχουν βρεθεί και σε αρκετά πηγάδια της Υστεροκυπριακής εποχής στη θέση Χαλά Σουλτάν Τεκέ, (βλ. Ekman 1977, 166-176, όπου παρουσιάζεται η μελέτη του οστεολογικού υλικού που ανασκάφηκε κατά τα έτη 1971-1973). Ο μελετητής αναφέρει ότι δεν εντοπίστηκαν οστά *Equus caballus*. Όσα ήρθαν στο φως ανήκουν σε *Equus asinus*, (βλ. τον κατάλογο των ανασκαφικών χώρων και των αντίστοιχων ζωικών σκελετικών καταλοίπων που αποκαλύφθηκαν, στις σ. 170-174 του σχετικού άρθρου). Παρόμοια πηγάδια της Υστεροκυπριακής IB- IIIA εποχής, με οστά στην ίδια αρχαιολογική θέση, αναφέρουν και οι Jonsson και Reese. Για τα ευρήματα των πηγαδιών 7010, 7011-7013, βλ. Jonsson 1983, 222-229 και για την αναφορά στα 1552 και 2800-2801 βλ. Reese 1995, 36, αντίστοιχα.

⁹⁶ Reese 1995, 38.

⁹⁷ Έχουν βρεθεί αρκετά οστά αλόγων αλλά κανένας πλήρης σκελετός. Η συγκέντρωσή τους είναι μεγαλύτερη στον Τάφο 105, στους θαλάμους Β και Γ, βλ. Croft 1990, 154-155 και ιδιαίτερα τον πίνακα της σ. 155. Για την ανασκαφή και την αρχιτεκτονική των τάφων αυτής της θέσης βλ. Michaelides 1990, 3-24. Στην Παλαίπαφο επίσης, στη θέση Κουκλιά, βρέθηκαν οστά αλόγων μέσα σε αποθέσεις πηγαδιών (ΤΕ III και ΤΕ VIII), για τα οποία όμως, όπως και σε άλλες παρόμοιες περιπτώσεις (βλ. σημ. 95, της παρούσας εργασίας) δεν έχουμε κανένα στοιχείο σύνδεσης τους με κάποια νεκρική τελετουργία και πιθανότητα αποτελούν απλές αποθέσεις καταλοίπων, βλ. Halstead 1977, 261, 263 και πίνακες της σ. 174. Στο άρθρο αυτό εξετάζεται γενικότερα η πανίδα της θέσης με βάσει τα οστά των δύο προαναφερθέντων πηγαδιών.

⁹⁸ Αντίθετα το ζωικό σκελετικό υλικό των υπόλοιπων τάφων διατηρούνταν σε πολύ καλύτερη κατάσταση σε σχέση με το ανθρώπινο. Το γεγονός, οδήγησε το μελετητή, Croft, να θεωρήσει ότι αυτό είναι μεταγενέστερο

Με αυτές τις θέσεις της Μεγαλονήσου, στην ουσία κλείνουμε το χρονικό κεφάλαιο της προϊστορίας, έχοντας πλέον κατά νου αρκετά παραδείγματα θυσιών και ενταφιασμών ίππων. Σε μία γενική θεώρηση, θα λέγαμε ότι η ταφική πρακτική υιοθετήθηκε σε μεγάλο βαθμό κατά τα πρώιμα χρόνια, για να τιμηθούν κάποια εξαιρετικά μέλη της ανώτερης κοινωνικής τάξης. Οι ταφές στο Μαραθώνα και τα Δενδρά είναι ίσως οι πλέον χαρακτηριστικές και μεγαλοπρεπείς, καθώς οι σκελετοί των ζώων διατηρήθηκαν σχεδόν πλήρεις, δίνοντας μία συνολική εικόνα και αποτελώντας έτσι εφιαλτήριο, για αντιπαραβολές με τα ομηρικά έπη, ερμηνείες και προσπάθειες ανασύνθεσης μίας επίσημης, σπάνιας νεκρικής πρακτικής.

Το ερώτημα που γεννιέται άμεσα, είναι κατά πόσο η συγκεκριμένη πρακτική ακολουθήθηκε και σε μεταγενέστερες εποχές. Η αλήθεια είναι ότι κατά τους αμέσως επόμενους αιώνες παρατηρείται μία ομαλή συνέχεια της πρακτικής, ίσως με μικρότερη συχνότητα στην περιοχή της Πελοποννήσου αλλά με την πολύ χαρακτηριστική εφαρμογή της στο Λευκαντί της Εύβοιας.

B) Σκοτεινοί - Γεωμετρικοί Χρόνοι

α. Εύβοια

Ακολουθώντας και εδώ μια γεωγραφική κατάταξη B-N στην παράθεση των παραδειγμάτων που γνωρίζουμε, θα αναφερθούμε αρχικά σε μία πολύ σημαντική θέση, η οποία μας έχει δώσει από τα πλέον γνωστά παραδείγματα θυσιών ίππων. Η θέση αυτή είναι το **Λευκαντί – Ξερόπολη**. Γενικά, πρέπει να ειπωθεί ότι στην Ξερόπολη ή Ξηρόπολη, εντοπίστηκε και ανασκάφηκε μερικώς ένας οικισμός, που οι επάλληλες φάσεις του καλύπτουν τη μακρά περίοδο από τους Πρωτοελλαδικούς έως τους Γεωμετρικούς χρόνους. Στα βόρεια και ανατολικά όρια του σημερινού χωριού Λευκαντί αποκαλύφθηκε μία σειρά νεκροταφείων των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων⁹⁹. Τα ευρήματα είναι πολύ πλούσια και, όπως έχει επανειλημμένα γραφτεί στη βιβλιογραφία επέβαλε τον επαναπροσδιορισμό των «Σκοτεινών Χρόνων».

των ανθρωπίνων ταφών, οι οποίοι τοποθετούνται στη Μέση Εποχή του Χαλκού. Εξαιρεση αποτελούν τα κατάλοιπα των αλόγων του τάφου 46, που όπως δείχνει η φθορά τους είναι σύγχρονα με τις ταφές. Προφανώς, είχαν εναποτεθεί στο δρόμο του τάφου, ως τμήμα μία ταφικής πρακτικής και εξαιτίας φυσικών διαβρώσεων του εδάφους, σταδιακά, προσχώστηκαν στο επιφανειακό γέμισμα του, βλ. Croft 1986, 181-182.

⁹⁹ Κούρου 1992, 43.

Πιο συγκεκριμένα θα ασχοληθούμε με τα νεκροταφεία τα οποία βρίσκονται 600 μ. βορειότερα του οικισμού και στην ουσία, τα ιδιαίτερα πλούσια κτερίσματα, που έφεραν οι τάφοι τους, μας βοήθησαν να αποκτήσουμε μία πιο πλήρη εικόνα του πολιτισμικού επιπέδου του οικισμού των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων. Ύστερα από πολυετή σειρά ανασκαφών, υπό τη διεύθυνση των κ.κ. Porpham και Sackett, από την Αγγλική πλευρά, και τη διαδοχική διεύθυνση του καθηγητή κ. Θέμελη, της Εφόρου κ. Τουλούπα και του Εφόρου κ. Καλλιγά, από την Ελληνική πλευρά, ανασκάφηκαν συνολικά 179 τάφοι και 93 πυρές. Οι τάφοι αυτοί ήταν οργανωμένοι σε πέντε συστάδες, που δηλώνουν άμεσα την ύπαρξη πέντε μικρών νεκροταφείων του τύπου που συναντάμε ως επί το πλείστον, στους κατά κόμας οικισμούς των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων. Ειδικότερα, σε αντίθεση με τον οικισμό, τα νεκροταφεία καλύπτουν το διάστημα από την υπομυκηναϊκή έως την ύστερη πρωτογεωμετρική III περίοδο (περίπου 1100-825 π. Χ.).¹⁰⁰

Το σπουδαιότερο από τα πέντε νεκροταφεία, το οποίο ερευνήθηκε πλήρως, είναι το επονομαζόμενο νεκροταφείο της Τούμπας, κοντά στη θάλασσα (εικ. 27). Σε αυτό ανασκάφηκαν συνολικά 69 τάφοι και 23 πυρές, ενώ στο βόρειο τμήμα του, η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως ένα τεραστίων, για τα δεδομένα της εποχής, διαστάσεων, αφιδωτό οικοδόμημα, μήκους 47 και πλάτους 10 μέτρων.¹⁰¹ Στο εσωτερικό του, στο δάπεδο του κεντρικού και μεγαλύτερου δωματίου, αποκαλύφθηκαν δύο ορύγματα, το νοτιότερο από τα οποία, περιείχε το χάλκινο τεφροδόχο αγγείο ενός πολεμιστή και έναν γυναικείο ενταφιασμό, ενώ στο βορειότερο αποκαλύφθηκαν τέσσερις σκελετοί αλόγων (εικ. 28).

Η θυσία των αλόγων αυτών και η επιτηδευμένη τοποθέτηση τους σε διπλανό όρυγμα από αυτό που περιείχε τον κύριο τους, δηλώνει την αλληλένδετη σχέση και το κύρος που προσδίδουν τόσο τα νεκρά άλογα στον πολεμιστή, όσο και ο τελευταίος σε αυτά, καθώς επιλέχθηκαν ως τα πιο αγαπημένα και συμβολικά ζώα - κτερίσματα που θα συνόδευαν τον κύριο τους στον Κάτω Κόσμο. Σιδερένια θραύσματα χαλινών βρέθηκαν στο στόμα των δύο εκ των τεσσάρων αλόγων. Το γεγονός ότι είναι τέσσερα συνηγορεί ακόμη περισσότερο στην άποψη ότι πιθανώς έσυραν το τέθριππο άρμα της νεκρικής πομπής.¹⁰²

Όλα τα παραπάνω στοιχεία σε συνδυασμό και με τα πλούσια κτερίσματα, την καύση του πολεμιστή, το πολύτιμο τεφροδόχο αγγείο, τον τύμβο αλλά και το ενδεχόμενο της θυσίας της συντρόφου του, θυμίζουν τα ομηρικά έπη. Η αναμφισβήτητη ομοιότητα της

¹⁰⁰ Crielaard & Driessen 1994, 252.

¹⁰¹ Για πιο αναλυτική και πληρέστερη περιγραφή των αρχιτεκτονικών γνωρισμάτων του αφιδωτού οικοδομήματος αλλά και των ευρημάτων βλ. Porpham, Touloupa & Sackett 1982, 169-173, Porpham 1993, Κούρου 1992, 43-44, Crielaard & Driessen 1994, 251- 270.

¹⁰² Μαζαράκης – Αιτιάν 2000, 172.

«ηρωικής» ταφής στο Λευκαντί με τα ομηρικά έθιμα ταφής, ενισχύει την άποψη εκείνης της μερίδας των ερευνητών, που θεωρεί ότι τα ομηρικά έπη αντανakλούν την εποχή των «Σκοτεινών Αιώνων».¹⁰³

Αξίζει να ειπωθεί ότι η λειτουργία του εντυπωσιακού ως προς το μέγεθος αλλά και ευτελούς ως προς τα υλικά δομής του, κτιρίου δεν είναι απόλυτα σαφής. Η ανεύρεση των δύο τάφων και ο ηρωικός χαρακτήρας τους έθεσε το ερώτημα εάν το κτίριο προϋπήρχε ως οικία του ηγεμονικού ζευγαριού ή εάν κατασκευάστηκε μετά το θάνατο του για να τιμηθούν οι επιφανείς προφανώς, νεκροί.¹⁰⁴ Πάντως, με βάση τα χαρακτηριστικά των τάφων και τον τύμβο, έχει επικρατήσει η ερμηνεία του ως Ηρώο.¹⁰⁵

Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας της συστάδας των τάφων, που ήταν συγκεντρωμένοι στα ανατολικά του μεγαλοπρεπούς αψιδωτού κτιρίου, έφερε στο φως εξίσου σημαντικά ευρήματα (εικ. 29). Ο τρόπος ταφής των νεκρών, τα κτερίσματα τους και άλλα μεμονωμένα στοιχεία, μας δίνουν την εικόνα ότι οι μεταγενέστεροι προσπαθούσαν να ακολουθήσουν κάποιες τουλάχιστον, από τις εξαιρετες ταφικές πρακτικές που υιοθετήθηκαν για την δίδυμη ταφή του ανακτόρου. Με αυτόν τον τρόπο οι επίγονοι προσπαθούσαν να διαιωνίσουν το κύρος και την αίγλη τους και να νομιμοποιήσουν την υπάρχουσα κοινωνικοπολιτική δομή.¹⁰⁶

Από τους τάφους, που έφεραν χαρακτηριστικά ηγεμονικής-ομηρικής ταφής, θα επικεντρωθούμε στον τάφο 68, ο οποίος περιείχε τους σκελετούς δύο αλόγων. Ο τάφος αυτός βρίσκεται στο βόρειο άκρο του νεκροταφείου και αποτελείτο από ένα πολύ μεγάλο και βαθύ λάκκο, μέσα στον οποίο κείτονταν τα δύο άλογα (εικ. 30 και 31). Το ένα υπερκάλυπτε το άλλο σε μεγάλο βαθμό (εικ. 32 και 33). Εκτός από μικρά τμήματα χαλινών στο στόμα και των δύο αλόγων δεν βρέθηκε κάποιος άλλος εξοπλισμός ή είδος κτέρισης. Οι σκελετοί των ζώων σώθηκαν σε πολύ αποσπασματική μορφή, κάτι που δηλώνει την έντονα διαβρωτική σύσταση του εδάφους. Οι ανασκαφείς επιβεβαιώνουν ότι ο τάφος 68 έπεται των τάφων του «Ηρώου», γεγονός που μας οδηγεί στην άποψη ότι ο τάφος 68 μιμείται την ταφική πρακτική της θυσίας αλόγων, προς τιμήν κάποιου διακεκριμένου νεκρού.¹⁰⁷

¹⁰³ Του ιδίου 2000, 172.

¹⁰⁴ Για τις διάφορες απόψεις σχετικά με το αν το αψιδωτό κτίριο πρόκειται για ανάκτορο, μαυσωλείο ή ηρώο βλ. Crielaard & Driessen 1994, 251- 270.

¹⁰⁵ Κούρου 1992, 44.

¹⁰⁶ Crielaard & Driessen 1994, 269 – 270.

¹⁰⁷ Popham, Calligas & Sackett 1989, 118. Popham & Lemos 1996, 193 -195.

β. Κρήτη

Μία άλλη θέση, που μας έδωσε πάρα πολλά ευρήματα, μεταξύ των οποίων και ταφές αλόγων, είναι το νεκροταφείο που βρίσκεται στην περιοχή της **Κνωσού**, λίγο βόρεια από το Βενιζέλειο Νοσοκομείο και αμέσως ανατολικά του κύριου οδικού άξονα Ηρακλείου – Κνωσού (εικ. 34). Σε απόσταση 250 μ. ΒΔ του αρχαίου οικισμού, ανασκάφηκαν πρωτογεωμετρικοί και γεωμετρικοί τάφοι κατά τα έτη 1975 και 1976.¹⁰⁸

Πάνω από 300 τάφοι ανασκάφηκαν, οι οποίοι εκτείνονται χρονικά από τους σκοτεινούς αιώνες έως και την αυτοκρατορική περίοδο, με κάποια σημαντικά κενά διαστήματα, όπως κατά τη διάρκεια όλου του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π. Χ. Καμία ταφή δεν είναι πρωιμότερη της ΥΜ ΙΙΙΓ/ Υπομυκηναϊκής περιόδου. Κατά τη μακρά διάρκεια των 1500 ετών χρήσης του νεκροταφείου, είναι αναμενόμενη η επανειλημμένη χρήση και η καταστροφή κάποιων τάφων.¹⁰⁹

Από την πληθώρα των τάφων που ερευνήθηκαν, εμείς θα περιοριστούμε στην αναφορά δύο περιπτώσεων, που είτε περιείχαν σκελετικά κατάλοιπα ίππων, είτε έφεραν άλλα στοιχεία, που μπορούν να στηρίξουν την ύπαρξη τους. Συγκεκριμένα στον Τάφο 219, που βρίσκεται στη νότια πλευρά του νεκροταφείου και του οποίου η αρχική φάση χρονολογείται στην πρωτογεωμετρική Α περίοδο, πέραν των άλλων σημαντικών ευρημάτων που υπήρχαν (κεραμική, ζωόμορφο ειδώλιο, πυροστιές, όπλα), περιείχε και ένα χάλκινο τμήμα χαλινού αλόγου με κινούμενη παραγναθίδα και μία μεμονωμένη παραγναθίδα. Η παρουσία των δύο αυτών ευρημάτων οδηγεί στην άποψη ότι αρχικά υπήρχε ένα ζευγάρι χαλινών στον τάφο, που ανήκε πιθανότατα σε άλογο που έσυρε το νεκρικό άρμα στην εκφορά του νεκρού. Το άλογο αυτό δεν μπορούμε να ξέρουμε εάν θυσιάστηκε και τάφηκε εκεί, καθώς δεν διασώθηκαν ίχνη των οστών του, ή εάν τα χαλινάρια τοποθετήθηκαν μόνα τους, ως είδος κτέρισης, χωρίς να συνοδεύονταν από το ζώο που τα έφερε.¹¹⁰

Πιο ξεκάθαρη είναι η εικόνα που έχουμε για τον Τάφο 79, ο οποίος βρίσκεται στο νότιο τμήμα του νεκροταφείου και περιείχε δύο τεφροδόχα της Πρώιμης Ανατολίζουσας περιόδου καθώς και αρκετά άλλα μικρότερα αγγεία. Όταν αυτά αφαιρέθηκαν, ήρθε στο φως ένα δεύτερο επίπεδο ταφής, τελείως διαφορετικό από το μεταγενέστερο, καθώς αποτελούταν από τα λιγοστά σκελετικά κατάλοιπα δύο αλόγων, πάνω από τα οποία κείτονταν ο σκελετός

¹⁰⁸ Catling 1978, 43.

¹⁰⁹ *Του ιδίου* 1978, 43-48.

¹¹⁰ *Του ιδίου* 1978, 49, 1983, 39-40, σημειώνει ότι βρέθηκε σε ένα ακόμη θαλαμοειδή τάφο, πλησίον των 219 και 79, το κρανίο ενός αλόγου.

ενός μικρότερου ζώου, πιθανότατα σκύλου (εικ. 35). Οι πολύ τμηματικά διατηρημένοι σκελετοί των αλόγων βρέθηκαν ο ένας πάνω στον άλλο.¹¹¹

Μία ακόμη ταφή στη θέση της Κνωσού εντοπίστηκε στο νεκροταφείο Τεκκέ. Συγκεκριμένα, σε ένα βόθρο αποκαλύφθηκε ο σχεδόν πλήρης σκελετός ενός όνου αναμεμιγμένος με οστά σκύλων και βοοειδών. Ο βόθρος πιθανότατα σχετίζεται με τον Τάφο F, ο οποίος χρονολογείται στις απαρχές του 9^{ου} αι. π. Χ.¹¹² Τα οστά ενός ακόμη όνου εντοπίστηκαν στην θέση Καβούσι, στον τομέα Βροντά. Βρέθηκαν μέσα στον λακκοειδή τάφο X αναμεμιγμένα με οστά σκύλων, κυρίως κουταβιών, αλεπούς ή νυφίτσας (εικ. 36).¹¹³

Παρόμοια παραδείγματα ταφών με αυτών της Κνωσού, που περιείχαν ίππους και που μας βοηθούν να αποκτήσουμε μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα της ταφικής πρακτικής στην Κρήτη, έχουν ανασκαφεί από τους Ιταλούς και στο νεκροταφείο του **Πρινιά** κατά τα έτη 1972-1976. Επιγραμματικά, αναφέρουμε ότι στον Τύμβο BE του νεκροταφείου εντοπίστηκαν οστά αλόγων και σκύλων,¹¹⁴ στον Τύμβο BO, οστά αλόγου και σκύλων,¹¹⁵ στον Τύμβο BS ο σκελετός ενός αλόγου,¹¹⁶ στον BU δύο άλογα και ένας σκύλος, που είχαν επιμελημένα τοποθετηθεί σε λακκοειδή τάφο. Ο τελευταίος Τύμβος είναι πρωιμότερος των Γεωμετρικών χρόνων, αλλά δεν είναι σαφές αν ανάγεται στην Υστερομυκηναϊκή ή Πρωτογεωμετρική εποχή.¹¹⁷ Επίσης, στον Τύμβο BV, ανασκάφηκαν οι σκελετοί ενός *Equus caballus* και ενός σκύλου.¹¹⁸ Τέλος, στον Τάφο 168 της Πρώιμης Ανατολίζουσας περιόδου, ήρθε στην επιφάνεια ένα κρανίο αλόγου. Είναι πολύ πιθανό σε αυτή την περίπτωση, να έχουμε ένα τάφο αλόγου, που επαναχρησιμοποιήθηκε κατά την Πρώιμη Ανατολίζουσα εποχή.¹¹⁹

¹¹¹ Του ιδίου 1978, 50-51, Day 1984, 25, Reese 1995, 37.

¹¹² Day 1984, 25, Reese 1995, 37.

¹¹³ Του ιδίου 1984, 22.

¹¹⁴ Reese 1995, 37.

¹¹⁵ Του ιδίου 1995, 37.

¹¹⁶ Του ιδίου 1995, 37.

¹¹⁷ Day 1984, 25, Reese 1995, 37.

¹¹⁸ Reese 1995, 37.

¹¹⁹ Catling 1979, 50-51.

Γ) Αρχαϊκή εποχή

ι) Ελλαδικός χώρος

Η ταφική πρακτική ταφής αλόγων, ως τμήμα μίας ευρύτερης νεκρικής τελετουργίας, όπως δείχνουν τα ανασκαφικά ευρήματα, συνεχίζει να εφαρμόζεται κατά τα αρχαϊκά χρόνια σε αρκετά μεγάλο βαθμό. Η παράδοση λοιπόν, των μυκηναϊκών και γεωμετρικών χρόνων εκφράζει και τις μετέπειτα γενιές. Από τα παραδείγματα της κυρίως Ελλάδας, αξίζει να αναφερθούμε στα οστεολογικά κατάλοιπα, που ήρθαν στο φως σε ανασκαφή στο **Άργος**. Συγκεκριμένα, σημαντικά είναι τα ευρήματα στο οικοπέδο Αικ. Φωτοπούλου, που βρίσκεται στις νότιες υπώρειες του λόφου της Ασπίδας στο Άργος και που έχει συνολικό εμβαδόν 165μ.

Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου που έλαβε χώρα το καλοκαίρι του 1980, αποκάλυψε κάτω από το ελληνιστικό στρώμα, στη νοτιοανατολική πλευρά του, σε ένα χώρο διαστάσεων 5 x 2 μ., (εικ. 37), σημαντικά ζωικά σκελετικά κατάλοιπα. Στον τομέα αυτό σε βάθος 1,10 έως 1,40 μ. από το επιφανειακό στρώμα, ανασκάφηκαν πέντε συνολικά ακέφαλοι σκελετοί. Αρχικά, αποκαλύφθηκαν οι τρεις σκελετοί, έχοντας γύρω τους διάσπαρτα άλλα οστά, καθώς και κομμάτια από κρανία αλόγων (εικ 38 α-β). Εκτός από τα θραύσματα, βρέθηκαν κοντά στους ακέφαλους σκελετούς και δύο ακέραια κρανία. Κάτω από αυτούς τους σκελετούς και τα οστά, αποκαλύφθηκαν και δύο άλλα ενταφιασμένα και ακέφαλα, επίσης, άλογα, τα οποία βρίσκονταν το ένα πάνω στο άλλο.¹²⁰

Το γεγονός ότι οι σκελετοί ήταν ακέφαλοι και τα κρανία τους – ακέραια ή αποσπασματικά- κείτονταν πλησίον τους, γεννά πολλά ερμηνευτικά προβλήματα. Τα ίδια τα ευρήματα δεν αφήνουν περιθώρια αμφισβήτησης ότι τα ζώα θανατώθηκαν με αποκεφαλισμό αλλά, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και η ανασκαφέας Καζά - Παπαγεωργίου, «είναι δύσκολο να κρίνουμε αν ο θάνατος των ζώων με τον τρόπο αυτό οφείλεται σε θυσία ή απλή σφαγή τους, λόγω αρρώστιας». Το στρώμα που περιείχε τους σκελετούς χρονολογείται βάσει της κεραμικής του στην αρχαϊκή εποχή. Κάτω από τους σκελετούς αποκαλύφθηκε τμήμα αψιδωτού τοίχου της γεωμετρικής περιόδου.¹²¹

¹²⁰ Καζά – Παπαγεωργίου 1988, 116.

¹²¹ Της ίδιας 1988, 116.

ii) Κύπρος

Μελετώντας τις ταφές αλόγων κατά τα αρχαϊκά χρόνια, δεν μπορεί κανείς να μη σταθεί πιο πολύ στην Κύπρου, η οποία έχει δώσει εκπληκτικά παραδείγματα τέτοιων ταφών. Οι ανασκαφές αποδεικνύουν ότι οι ενταφιασμοί αλόγων σε τάφους ανθρώπων, που ανήκαν σε υψηλά κοινωνικά στρώματα, αποτελούν συνηθισμένο ταφικό έθιμο του 8^{ου} και 7^{ου} αι. π. Χ. στο νησί. Η πρακτική αυτή έγινε γνωστή στην αρχαιολογική κοινότητα λίγο μετά τα μέσα του 20^{ου} αι., γιατί αν και ανασκάπτονταν σκελετοί αλόγων στους δρόμους τάφων, ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αι., δεν αναγνωρίζονταν ούτε οι ίδιοι οι σκελετοί, ούτε και οι ιπποσκευές τους. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα ενός κτιστού τάφου στην Ταμασσό, όπου βρέθηκαν παρωπίδες αλόγου στο δρόμο, οι οποίες ταυτίστηκαν από τον ανασκαφέα ως τμήματα θώρακα.¹²² Άλλωστε, τα τμήματα ιπποσκευών, που βρίσκονται σε παλιές συλλογές του Μουσείου της Κύπρου, μπορούν εύλογα να συνδεθούν με ταφές αλόγων, τα οστά των οποίων δεν έτυχαν της ανάλογης προσοχής και μελέτης. Η έλλειψη μεθοδικότητας των πρώιμων ανασκαφών, η απουσία παραλλήλων και συγκριτικού υλικού, σε συνδυασμό και με την επικρατούσα τότε άποψη ότι οι δρόμοι των τάφων δεν έχουν να δώσουν σημαντικά στοιχεία στην αρχαιολογική έρευνα, μπορούν να εξηγήσουν σε μεγάλο βαθμό, την ελλιπή γνώση των μελετητών για την πρακτική της ταφής αλόγων στην Κύπρο, έως τα μέσα του περασμένου αιώνα.

Η εισαγωγή του εθίμου στην Κύπρο μετά την αποκάλυψη των σημαντικών οστεολογικών ευρημάτων απασχόλησε σε μεγάλο βαθμό την έρευνα. Μία άποψη θέλει το έθιμο να μεταφέρθηκε στο νησί μέσω της διάδοσης των επών. Όμως, η ευρεία διάδοση των ομηρικών ποιημάτων δύσκολα μπορεί να τοποθετηθεί τόσο νωρίς, στον 8^ο αι. π. Χ. Μία δεύτερη άποψη θεωρεί ότι η υιοθέτηση του σπάνιου ταφικού εθίμου στην Κύπρο οφείλεται στις εμπορικές σχέσεις που είχαν αναπτύξει οι κάτοικοι του νησιού με τους Ευβοείς. Οι σχέσεις αυτές τεκμηριώνονται από ανασκαφικά ευρήματα κυπριακής προέλευσης, που ήρθαν στο φως στο Λευκαντί και γενικότερα στην Εύβοια.¹²³

Η ταφική πρακτική εντοπίζεται στην Ανατολία, ήδη από την Χιττιτική εποχή. Στο Γόρδιο (Gordion) έχουν βρεθεί αρκετές ταφές αλόγων κάτω από ταφικούς τύμβους των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων. Το έθιμο λοιπόν, μπορεί να εισήχθη από Αχαιούς αποίκους στα

¹²² Ohnefalsch – Richter 1983, 410, πιν. 70, 1-8.

¹²³ Μαζαράκης – Αινιάν 2000, 176-7.

τέλη της δεύτερης χιλιετίας και να επιβίωσε έως και τα αρχαϊκά χρόνια, όπου πιθανότατα εφαρμόστηκε σε μεγαλύτερο βαθμό.¹²⁴

α. Νεκρόπολη Σαλαμίνας.

Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε αναλυτικότερα στις σημαντικές ταφές αλόγων που βρέθηκαν στους δρόμους των βασιλικών τάφων της νεκρόπολης της Σαλαμίνας της Κύπρου. Η νεκρόπολη βρίσκεται δυτικά του οικισμού, ο οποίος εκτείνεται κατά μήκος της ανατολικής ακτής, και καταλαμβάνει μία έκταση επτά περίπου τετραγωνικών χιλιομέτρων (εικ. 39).¹²⁵ Τα στοιχεία, που αντλούμε από τα οστεολογικά κατάλοιπα των αλόγων αυτής της θέσης, είναι μοναδικά, τόσο ως προς την συχνότητα εύρεσης τους, όσο και ως προς την ποιότητα διατήρησής τους.

Τάφος 1.

Το 1957 ανασκάφηκαν οι πρώτοι ενταφιασμοί αλόγων στο δρόμο του λεγόμενου «Βασιλικού» Τάφου, ή Τάφου 1.¹²⁶ Αρχικά, αποκαλύφθηκαν οι σκελετοί δύο αλόγων που συνδέονταν με ξύλινα τμήματα άρματος (εικ. 40 και 41). Τα άλογα αυτά συνόδευαν την κυρία τους, μία Κύπρια πριγκίπισσα¹²⁷ ή όπως έχει κατά καιρούς προταθεί, μία Ελληνίδα πριγκίπισσα, η οποία παντρεύτηκε κάποιο μέλος της βασιλικής οικογένειας της πόλης της Σαλαμίνας. Την τελευταία άποψη καθιστά αληθοφανές το γεγονός ότι η νεκρή αποτεφρώθηκε και τοποθετήθηκε μαζί με τα κτερίσματα της σε χάλκινη τεφοδόχο κάλπη, όπως συνέβαινε στην κυρίως Ελλάδα.¹²⁸ Η αντιπαραβολή με την καύση του πολεμιστή στο Λευκαντί γίνεται αβίαστα. Η περίπτωση αυτή πάντως είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς είναι από τις ελάχιστες φορές που άλογα θυσιάζονται και προσφέρονται ως κτερίσματα σε μία γυναίκα.¹²⁹ Η ταφή αυτή, που χρονολογείται στα μέσα του 8^{ου} αι. π. Χ., διαταράχθηκε από μία δευτερεύουσα ταφή του τέλους του πρώιμου 7^{ου} αι. π. Χ. Σε σχέση με τη δεύτερη ταφή του Τάφου 1, βρέθηκαν οι σκελετοί τεσσάρων αλόγων καθώς και ίχνη ενός δίφρου (εικ. 42).¹³⁰

¹²⁴ Karageorghis 1965, 286 αναφέρει ότι η μεμονωμένη ταφή αλόγου της Μέσης Εποχής του Χαλκού, που εντοπίστηκε στην Ταμασό, δεν επαρκεί για να τεκμηριώσει την άποψη ότι ένα τέτοιο έθιμο της Εποχής του Σιδήρου, μπόρεσε να επιβιώσει από αυτή τη μακρινή περίοδο. Όμως, όπως έχει σημειωθεί στις σ. 27-28 της παρούσας εργασίας, ήρθαν βαθμιαία στο φως αρκετά παραδείγματα ανεύρεσης σκελετικών καταλοίπων αλόγων στη Μεγαλόνησο, που ανάγονται στην προϊστορική περίοδο. Επομένως, η διαχρονική εφαρμογή της πρακτικής δεν μπορεί να αποκλειστεί με βάσει τα αρχαιολογικά ευρήματα.

¹²⁵ Karageorghis 1967, 1-2.

¹²⁶ Dikaios 1963, 126-203.

¹²⁷ Kosmetatou 1993, 38.

¹²⁸ Karageorghis 1982, 130.

¹²⁹ βλ. και Αρχάνες, θολωτός Τάφος Α, σελ 26-27 της παρούσας εργασίας.

¹³⁰ Kosmetatou 1993, 38.

Τάφος 2.

Στο δρόμο του Τάφου 2 της Σαλαμίνας, εντοπίστηκαν επίσης, τα ίχνη δύο διαφορετικών ενταφιασμών ιππιδών, που αντιπροσωπεύουν τις δύο διαφορετικές χρονικά, χρήσεις του (εικ. 43). Σε σχέση με την πρώτη ταφή, που τοποθετείται στα 700 π. Χ. περίπου, βρέθηκαν στο γέμισμα του δρόμου, διαταραγμένα σκελετικά κατάλοιπα ιπποειδών, μαζί με μεταλλικά τμήματα άρματος. Τα οστά αυτά, όπως και ολόκληρη η ταφή, υπέστησαν ανεπανόρθωτες αλλοιώσεις κατά την δευτερεύουσα ταφή.¹³¹

Με την τελευταία, η οποία χρονολογείται στον ύστερο 7^ο αι. π. Χ.,¹³² συσχετίζονται τα σκελετικά κατάλοιπα δύο όνων και τα ίχνη ενός άρματος (εικ. 44 & 45). Πρόκειται για *Equus asinus*, όπως έχουν αναγνωριστεί από τον μελετητή Ducos, που εξέτασε το σκελετικό υλικό.¹³³ Το ένα ζώο βρέθηκε να κείται πλάγια πάνω στο επικλινές δάπεδο του δρόμου, κοντά στην είσοδο του τάφου και με το κεφάλι του κάτω από τον επιμήκη άξονα της άμαξας. Η ιπποσκευή του όνου αυτού βρέθηκε κατά χώραν, δίπλα από την οποία βρέθηκαν και τμήματα μίας δεύτερης (εικ. 47), που σηματοδοτούσε την ύπαρξη ενός ακόμη. Αυτό δεν εντοπίστηκε κοντά στο πρώτο, όπως θα ήταν αναμενόμενο, αλλά στην γωνία που σχηματίζει η πρόσοψη του θαλάμου και ο τοίχος του δρόμου. Προφανώς, ο δεύτερος όνος ελευθερώθηκε από την ιπποσκευή του, και παγιδεύτηκε σε αυτή τη γωνία.¹³⁴

Ο λαιμός του βρέθηκε σε κατακόρυφη θέση και το κεφάλι του σε οριζόντια. Τα μπροστινά πόδια ήταν σε γονατιστή θέση, ενώ το βάρος του σώματος στηριζόταν στα πίσω (εικ. 46). Η αφύσικη στάση του θεωρείται ότι υποδηλώνει την προσπάθεια του ζώου να σηκωθεί και να ελευθερωθεί πιθανότατα από τα χώματα, που έφεπταν πάνω του κατά το γέμισμα του δρόμου. Σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία, το ζώο πρέπει να θάφτηκε ενώ ήταν ακόμη ζωντανό. Μία υπόθεση αναπαράστασης των γεγονότων που έλαβαν χώρα στο δρόμο, σύμφωνα με τον Καραγιώργη, θέλει το πρώτο ζώο να θανατώθηκε με χτύπημα, ενώ το δεύτερο τρομοκρατημένο από τη σκηνή που εκτυλίχθηκε μπροστά του, προσπάθησε να ελευθερωθεί αλλά παγιδεύτηκε στη γωνία του δρόμου, όπου και θάφτηκε ζωντανό.¹³⁵

Το άρμα που έσυραν οι δύο όνοι ήταν μικρού σχετικά μεγέθους. Το ερώτημα που τίθεται στο σημείο αυτό, είναι εάν η νεκροφόρα με το σώμα του νεκρού μεταφέρθηκε πάνω σε αυτό το άρμα από την πόλη στην νεκρόπολη και έπειτα το άρμα θάφτηκε μαζί με τα ζώα

¹³¹ Karageorghis 1967, 10, μεταξύ των διασκορπισμένων σκελετικών καταλοίπων βρέθηκε και μια γνάθος που έφερε ακόμη τα δόντια, Cassimatis 1973, 138, Kosmetatou 1993, 38-39, Reese 1995, 39.

¹³² Kosmetatou 1993, 39, Reese 1995, 39.

¹³³ Ducos 1967, 155, 181.

¹³⁴ Karageorghis 1965, 286.

¹³⁵ Οι μεγάλες πέτρες που βρέθηκαν γύρω του, ίσως ρίχθηκαν στο ζώο για την επίσπευση του θανάτου του. Του ιδίου 1965, 284, 1967, 9-10, Ducos 1967, 155, 157, 162, Kosmetatou 1993, 39.

στον ίδιο χώρο, ή εάν το άρμα και τα ζώα τοποθετήθηκαν εκεί ως αγαπημένα και συνάμα συμβολικά κτερίσματα, που θα συνόδευαν τον κύριο τους στη μεταθανάτια ζωή, χωρίς να έχουν όμως, άμεση σχέση με τη μεταφορά του νεκρού. Σε γνωστές παραστάσεις γεωμετρικών αγγείων του Δίπυλου, εικονίζονται άρματα που μεταφέρουν νεκροφόρες, όμως αυτά αποδίδονται σε μεγαλύτερο μέγεθος. Ίσως στην περίπτωση του τάφου 2, το άρμα να είναι πολεμικό και να προσφέρεται ως τέτοιο στον τιμώμενο νεκρό, άποψη που δικαιολογεί και το μικρό μέγεθος του.¹³⁶

Επίσης, αξίζει να ειπωθεί ότι τα σκελετικά κατάλοιπα των δύο όνων μεταφέρθηκαν με την απαιτούμενη προσοχή στο Μουσείο της Φαμαγκούστα.¹³⁷ Η μελέτη τους έδειξε ότι ο πρώτος όνος είχε ηλικία 8 έως 10 ετών και ο δεύτερος 5 έως 6.¹³⁸

Τάφος 47

Το 1964 στην ίδια νεκρόπολη ανασκάφηκαν από την Αρχαιολογική Υπηρεσία δύο εξαιρετικής σημασίας τάφοι, ο Τάφος 47 και ο Τάφος 3. Ο πρώτος από αυτούς (εικ. 48 και 49), χρησιμοποιήθηκε δύο φορές, κατά τον 8^ο αι. και κατά τον 7^ο αι. π.Χ. αντίστοιχα. Κατά την πρώτη ταφή θυσιάστηκαν δύο άλογα, οι σκελετοί των οποίων βρέθηκαν στο επικλινές στερεό δάπεδο του δρόμου (εικ. 50 και 51). Αυτοί ήταν δεμένοι σε ένα ζυγό συνδεδεμένο σε ένα άξονα που ενωνόταν με το άρμα, ίχνη από το οποίο όμως, δεν εντοπίστηκαν. Ίσως το άρμα αυτό να ήταν αρκετά μεγάλο, ώστε να μετέφερε την νεκροφόρα,¹³⁹ και έπειτα να αποσυνδέθηκε από τον άξονα και να μεταφέρθηκε στο θάλαμο για την ταφή. Δυστυχώς όμως, η υπόθεση αυτή δεν μπορεί να τεκμηριωθεί με αρχαιολογικά δεδομένα καθώς ο τάφος είχε ολοκληρωτικά συληθεί κατά το παρελθόν και δεν έχει δώσει σχετικά στοιχεία.¹⁴⁰

Είναι ανάγκη να σημειωθεί ότι σύμφωνα με τον ερευνητή Ducos, τα δύο ζώα ανήκουν στο είδος *Equus caballus*. Το πρώτο έχει ηλικία πέντε ετών ενώ το δεύτερο δύο ετών.¹⁴¹ Το ένα από τα άλογα βρέθηκε να κείτεται πλάγια στο έδαφος, με τα πόδια και το λαιμό σε μία φυσική στάση (εικ. 50 και 51). Αντίθετα, το δεύτερο, είχε γυρισμένο το λαιμό του γύρω από το ζυγό και ακουμπισμένο το κεφάλι του πάνω στους θωρακικούς του σπονδύλους (εικ. 52), ενώ το σώμα του βρισκόταν όχι σε παράλληλη, αλλά σε αντίθετη φορά από το πρώτο άλογο. Η στάση του αυτή υποδηλώνει, όπως και στον Τάφο 2, ότι το άλογο αγωνίστηκε να λυθεί για να σωθεί, καθώς θα είχε τρομοκρατηθεί από την θανάτωση του συντρόφου του. Δεν είναι δυνατό να αποδειχθεί ο τρόπος με τον οποίο επήλθε ο θάνατος

¹³⁶ Karageorghis 1965, 284.

¹³⁷ Του ιδίου 1965, 284, Ducos 1967, 155.

¹³⁸ Ducos 1967, 155, 181, Reese 1995, 39.

¹³⁹ Όπως στις γνωστές απεικονίσεις των γεωμετρικών αγγείων, βλ. σ. 65-70 της παρούσας εργασίας.

¹⁴⁰ Karageorghis 1965, 288, 1967, 77, 79, Cassimatis 1973, 161, Kosmetatou 1993, 39, Reese 1995, 39.

¹⁴¹ Ducos 1967, 156, Reese 1995, 39.

του ζώου, αλλά βάσει του αφύσικα γυρισμένου λαιμού του, θεωρείται ότι αυτός έσπασε κατά την προσπάθεια του να σωθεί. Επίσης, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να σφαγιάστηκε για την επίσπευση του θανάτου του.¹⁴²

Οι παρωπίδες και οι ρινικές ταινίες που στόλιζαν τα δύο άλογα, πρέπει να ήταν από φθαρτά υλικά, προφανώς δέρμα, γιατί δεν διατηρήθηκαν. Τα εξαρτήματα αυτά καλύπτονταν από ελάσματα χρυσού, τα οποία βρέθηκαν κατά χώραν και είχαν τις άκρες τους γυρισμένες προς τα μέσα για να συνδεθούν με αυτά (εικ. 53). Ο πλούτος του Τάφου 47 δηλώνεται και από τα χρυσά ελάσματα των ιπποσκευών.¹⁴³

Η δευτερεύουσα ταφή του Τάφου 47 πραγματοποιήθηκε κατά το πρώτο μισό του 7^ο αι. π.Χ. (εικ. 48). Σε αυτή την περίπτωση όμως, δεν αφαιρέθηκε όλο το γέμισμα του δρόμου, αλλά ανοίχθηκε μία τάφος (πλάτους 5 μ.) κατά μήκος του, προκειμένου να γίνει δυνατή η πρόσβαση στο θάλαμο του τάφου.¹⁴⁴ Σε αυτήν την τάφο ενταφιάστηκαν τρία ζεύγη αλόγων (A-F), τα οποία ήταν ζεμένα αλλά όχι συνδεδεμένα με κάποια άμαξα. Οι σκελετοί τους βρέθηκαν σε διάφορες στάσεις που μαρτυρούν τον βίαιο θάνατο τους μετά από ενστικτώδη προσπάθεια να διασωθούν (εικ. 54 και 55). Μόνο ένα άλογο (το A, πάντα με βάσει την εικ. 55) βρέθηκε σε κανονική στάση. Το B, ελευθερώθηκε από το ζυγό και προσπάθησε να φύγει, τρομοκρατημένο από τις σκηνές θανάτου που εκτυλισσόταν γύρω του. Το γεγονός ότι το κρανίο του και το σώμα του βρέθηκαν πάνω από το ζυγό του δεύτερου άρματος δηλώνει ότι τα άλογα αυτού, εκτελέστηκαν πρώτα. Πρόκειται για τέσσερα άλογα που ήταν δεμένα σε ένα ζυγό, που τα συνέδεε με ένα τέθριππο, ίχνη από το οποίο δεν σώθηκαν. Η στάσεις τους δηλώνουν έντονες κινήσεις. Ένα από αυτά (E) είχε και τα τέσσερα άκρα του τεντωμένα προς τα έξω, τα πλευρά του βρέθηκαν κατακόρυφα ενώ ο λαιμός και το κεφάλι του κείτονταν μεταξύ των μπροστινών ποδιών του, που είχαν τεντωθεί μπροστά και πλάγια.¹⁴⁵ Από τα έξι άλογα της δευτερεύουσας ταφής του Τάφου 47, το πρώτο (A) έχει ηλικία 4 με 5 ετών και το δεύτερο 5 ετών.¹⁴⁶

¹⁴² Τον ιδίου 1965, 288, 1967, 79, Ducos 1967, 156-157, 164-166, όπου υπάρχει αναλυτική μελέτη του οστεολογικού υλικού των αλόγων των τάφων της Σαλαμίνας με συγκριτικούς πίνακες. Στις συγκεκριμένες σελίδες γίνεται λόγος για τα άλογα της πρώτης ταφής του Τάφου 47 κα συγκρίνονται με υλικό άλλων τάφων.

¹⁴³ Karageorghis 1965, 288, 1967, 83-88, όπου περιλαμβάνεται κατάλογος ευρημάτων, που περιέχει τα εξαρτήματα των ιπποσκευών, που βρέθηκαν σε σχέση με τα άλογα της πρώτης και της δεύτερης ταφής.

¹⁴⁴ Τον ιδίου 1965, 288, 1967, 77

¹⁴⁵ Τον ιδίου 1965, 288, 1967, 77-78

¹⁴⁶ Ducos 1967, 167, βλ. και σ. 164-180, όπου ο μελετητής δημοσιεύει τις μετρήσεις του οστεολογικού υλικού και τα συμπεράσματα που μπορούν να αντληθούν από τη μελέτη τους. Επίσης, υπάρχουν συγκριτικοί πίνακες, καθώς επίσης γίνεται προσπάθεια να ανιχνευτεί το ακριβές είδος των αλόγων (*Equus caballus przewalskii*, *Equus caballus gmelini*, *Equus asinus somaliensis*, *Equus asinus africanus*) και η αναλογία της παρουσίας τους στη θέση, βλ. διαγράμματα στις σ. 172-176. Reese 1995, 39

Από τα τρία ζεύγη αλόγων, τα δύο είχαν χάλκινες παρωπίδες και ρινικές ταινίες, ενώ το τρίτο είχε ελεφαντοστέινες. Οι πολλαπλές οπές γύρω από τα ελεφαντοστέινα εξαρτήματα, δείχνουν ότι ήταν αρχικά προσαρτισμένα σε δέρμα (εικ. 56). Μόνο το κατώτερο μισό των δύο ρινικών ταινιών διατηρήθηκε, καθώς το πάνω μισό θα ήταν δέρμα, γεγονός που δικαιολογεί την απουσία τους. Τα χαλινάρια είναι συνηθισμένης τυπολογίας.¹⁴⁷

Τάφος 3.

Στο δρόμο του δεύτερου σημαντικού τάφου που ανασκάφηκε την ίδια χρονιά, του Τάφου 3, ο οποίος καλυπτόταν από μεγάλο χωμάτινο τύμβο (εικ. 57), αποκαλύφθηκαν περαιτέρω σκελετικά κατάλοιπα αλόγων. Ο τάφος αυτός υπέστη ανεπανόρθωτες αλλοιώσεις από λαθρανασκαφές και από μία παλιότερη προσπάθεια ανασκαφής του με σήραγγα (εικ. 58), που επιχειρήθηκε το 1896 από Βρετανική αρχαιολογική αποστολή. Η καταστροφή ήταν εκτενής και πολλά στοιχεία χάθηκαν για πάντα. Μόνο δύο ζώνες, προς τους τοίχους του δρόμου, έμειναν αδιατάρακτες και έδωσαν τη στρωματογραφία (εικ. 60).¹⁴⁸

Κατά τη νεώτερη ανασκαφή αποκαλύφθηκαν τα ίχνη δύο αρμάτων στο επικλινές δάπεδο του δρόμου, κάθε ένα από τα οποία έσερναν δύο άλογα (εικ. 59).¹⁴⁹ Τόσο τα άρματα όσο και οι σκελετοί των ζώων, διαταράχθηκαν σε μεγάλο βαθμό από την σήραγγα της προηγούμενης ανασκαφής. Από το άλογο D βρέθηκαν μόνο τα πόδια του, ενώ το άλογο Β που ήταν πιο πλήρης, απουσίαζαν τα μπροστινά πόδια και το κρανίο (εικ. 59). Από την άμαξα τους (Β), διατηρήθηκαν τα μεταλλικά μέρη της ενώ τα ξύλινα, ως οργανικά υλικά, είχαν αφήσει τα αποτυπώματά τους στο έδαφος. Με εκμαγεία επιτεύχθηκε η ανακατασκευή της σε μεγάλο βαθμό, γεγονός που παρείχε στην αρχαιολογία πολλές σημαντικές πληροφορίες για τη μορφή που είχαν οι άμαξες κατά την αρχαιότητα (εικ. 63).¹⁵⁰ Εξαιτίας του γεγονότος ότι πλησίον της, βρέθηκαν ποικίλα όπλα, είναι ιδιαίτερα αληθοφανής η άποψη ότι δεν πρόκειται για μία κοινή άμαξα αλλά για ένα πολεμικό άρμα, που έφερε τον πλήρη εξοπλισμό του νεκρού πολεμιστή (εικ. 62).¹⁵¹

Από τα άλογα του δεύτερου άρματος (Α), αξίζει να αναφέρουμε ότι το C διατηρήθηκε σχεδόν ολόκληρο, εκτός από τα πίσω πόδια του, ενώ από το άλογο Α

¹⁴⁷ Του ιδίου 1965, 288, 1967, 83-88.

¹⁴⁸ Του ιδίου 1965, 288, 1967, 31, 25, όπου ο μελετητής αναφέρει το ιστορικό του Τύμβου. Σημειώνει ότι αν και είναι αναμφισβήτητο το γεγονός ότι οι Βρετανοί μπήκαν στον τάφο και έκαναν μετρήσεις, το σχέδιο που δημοσίευσαν είχε πολλά προβλήματα. Επίσης, ως μόνο εύρημα καταγράφηκε ένα όστρακο, ενώ κατά την ανασκαφή του 1964-5, ήταν εμφανής η καταστροφή που είχε προκληθεί σε πολλά και σημαντικά ευρήματα.

¹⁴⁹ Kosmetatou 1993, 39-40, Reese 1995, 39.

¹⁵⁰ Karageorghis 1965, 288-290, 1967, 31-33.

¹⁵¹ Του ιδίου 1967, 33, 1982, 135.

εντοπίστηκαν μόνο το κρανίο και οι αυχενικοί του σπόνδυλοι. Τα δύο άλογα, από όσο επέτρεπε η διατήρησή τους, φαίνεται να κείτονταν σε φυσική, αναμενόμενη στάση.¹⁵²

Από τις ιπποσκευές που έφεραν τα άλογα διατηρήθηκαν αρκετά τμήματα σε καλή κατάσταση. Διέθεταν χάλκινες ρινικές ταινίες και παρωπίδες, οι οποίες έφεραν ως διακοσμητικό στο μέσο τους ένα ελεφαντοστέινο μάτι, προφανώς για αποτροπαϊκούς λόγους. Επιπλέον, διέθεταν χάλκινους θώρακες για κάθε άλογο, καθώς και κυκλικά χάλκινα ελάσματα, που χρησίμευαν για την προστασία των πλευρών και του στήθους των αλόγων (εικ. 61). Τέτοιου είδους αντικείμενα καθώς και χάλκινα κουδούνια ήταν γνωστά μόνο από αναπαραστάσεις σε πηλό και σε κάποια ανάγλυφα της Κύπρου και της Εγγύς Ανατολής και δεν είχαν μέχρι τότε βρεθεί κατά χώραν σε ανασκαφή.¹⁵³

Είναι προφανές ότι οι Τάφοι 47 και 3 στη νεκρόπολη της Σαλαμίνας ανήκαν στη βασιλική οικογένεια της περιοχής. Οι ταφές των αλόγων ήταν πολλαπλές και πλούσια κτερισμένες. Το έθιμο λοιπόν, είναι προφανές ότι υιοθετείται σε ευρεία κλίμακα για την τότε κοινωνική αριστοκρατία αλλά με κάποιες διαβαθμίσεις, ως προς τον πλούτο των κτερισμάτων, των ιπποσκευών και των αρμάτων, ανάλογα με το τιμώμενο πρόσωπο.¹⁵⁴

Τάφος 31.

Εκατό μέτρα δυτικά του τύμβου του Τάφου 3, εντοπίστηκε ο Τάφος 31, η επανειλημμένη χρήση του οποίου είναι ευδιάκριτη στη στρωματογραφία του δρόμου του (εικ. 64). Σε σχέση με την πρώτη ταφική περίοδο, που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 7^{ου} αι. π. Χ., ανασκάφηκαν οι σκελετοί δύο αλόγων (εικ. 65). Δεν μπορούμε να ξέρουμε όμως, αν σχετίζονται με τη πρώτη φάση της περιόδου, όπου πραγματοποιούνται καύσεις των νεκρών, ή αν συνδέονται με την ύστερη φάση της, όπου υιοθετείται η πρακτική του ενταφιασμού.¹⁵⁵

Οι σκελετοί, που όπως έδειξε η μελέτη τους ανήκουν σε όνους (*Equus asinus*),¹⁵⁶ βρέθηκαν κατά χώραν, αντικριστά, έχοντας τα κρανία τους προς βορρά και την πίσω πλευρά τους προς νότο, προς το θάλαμο του τάφου (εικ. 65). Ήταν ιδιαίτερα μικρόσωμοι και διατηρήθηκαν σε αρκετά μεγάλο ποσοστό (εικ. 66). Απουσίαζαν τα πίσω πόδια τους, που προφανώς καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια κάποιας μεταγενέστερης ταφής. Οι όνοι δεν ήταν συνδεδεμένοι με κάποιο ζυγό. Δεν βρέθηκε κανένα ίχνος ιπποσκευής ή άμαξας. Τα

¹⁵² Του ιδίου 1967, 31-33, για αναλυτική περιγραφή των οστών των αλόγων Α και C βλ. Ducos 1967, 168-169, επίσης τους πίνακες στις σ. 170-171 και τα σχέδια των δοντιών στις 177-178.

¹⁵³ Του ιδίου 1965, 288-290, για αναλυτικότερες περιγραφές των τμημάτων των δύο αρμάτων καθώς και των ιπποσκευών βλ. Του ιδίου 1967, 46-52.

¹⁵⁴ Του ιδίου 1965, 282-290.

¹⁵⁵ Του ιδίου 1967, 54, 57, Cassimatis 1973, 159.

¹⁵⁶ Ducos 1967, 158-166 και διαγράμματα στη σ. 172, Kosmetatou 1993, 40, Reese 1995, 39.

μόνα αντικείμενα που εντοπίστηκαν κοντά στα ζώα, ήταν δύο σιδερένια καρφιά και ένα σιδερένιο μαχαίρι, για το οποίο σημειώνει χαρακτηριστικά ο υπεύθυνος της ανασκαφής Καραγιώργης «it is tempting to suggest that this may have been the knife with which the animals were killed», (θα ήταν δελεαστικό να υποθέσουμε ότι αυτό είναι το μαχαίρι με το οποίο τα ζώα θανατώθηκαν).¹⁵⁷

Ταφος 19.

Χωρίς ιπποσκευή βρέθηκαν και τα σκελετικά κατάλοιπα ιπποειδών στον Τάφο 19 (εικ. 67), που εντοπίστηκε λίγα μέτρα νότια του Τάφου 31.¹⁵⁸ Κοντά στην είσοδο του δρόμου ανασκάφηκε ο μικρός σκελετός ενός όνου, (*Equus asinus*),¹⁵⁹ τα πίσω πόδια του οποίου καταστράφηκαν κατά μεταγενέστερη χρήση του τάφου (εικ. 68). Η ίδια αιτία θεωρείται ότι προκάλεσε και την απομάκρυνση ενός ενδεχόμενου δεύτερου όνου.¹⁶⁰

Τάφος 50.

Σε μία απόσταση 90μ. βορειοανατολικά του Τάφου 47, υπάρχει ένα κτίσμα, γνωστό ως «ο Τάφος της Αγίας Αικατερίνης» ή «η φυλακή της Αγίας Αικατερίνης», το οποίο έως και την εποχή των ανασκαφών (1965), λειτουργούσε ως παρεκκλήσι (εικ. 69). Είχε προκαλέσει το ενδιαφέρον ταξιδιωτών και μελετητών ήδη από την εποχή του Μεσαίωνα, καθώς ήταν το μοναδικό αρχαίο κτίριο, που βρισκόταν πάνω από την επιφάνεια του εδάφους στην πεδιάδα της Σαλαμίνας. Είχαν γίνει πολλές προσπάθειες ερμηνείας και κατανόησης ενός τέτοιου κτιρίου και της πιθανής λειτουργίας του.¹⁶¹ Η ανασκαφή του 1965, απέδειξε ότι πρόκειται για έναν ακόμη Τάφο, τον Τάφο 50 (εικ. 70), η διαχρονική του χρήση του οποίου, αποτυπώθηκε και στις αρχιτεκτονικές φάσεις και επεμβάσεις που υπέστη μέσα στην μακρά ιστορία του.¹⁶²

Στα πλαίσια αυτής της εργασίας μας ενδιαφέρει η πρώτη περίοδος χρήσης του Τάφου, η οποία χρονολογείται στον ύστερο 8^ο, πρώιμο 7^ο αι. π. Χ., και σε σχέση με την οποία βρέθηκαν οι σκελετοί δύο αλόγων (*Equus caballus*) (εικ. 71 και 72).¹⁶³ Τα ζώα ήταν συνδεδεμένα με ζυγό, τα ίχνη του οποίου, καθώς και του άξονα, που τον συνέδεε στο άρμα, ήταν ευδιάκριτα στο έδαφος (εικ. 72). Εκτός από τα σιδερένια χαλινάρια, που βρέθηκαν κατά χώραν, δεν εντοπίστηκαν άλλα τμήματα ιπποσκευών ή άμαξας.¹⁶⁴ Οι σκελετοί των αλόγων διατηρήθηκαν σε αρκετά καλή κατάσταση. Το πρώτο (Α) (ηλικίας 8-9 ετών) είχε το

¹⁵⁷ Karageorghis 1967, 57.

¹⁵⁸ Του ιδίου 1965, 284, 1967, 70-73.

¹⁵⁹ Ducos 1967, 158-162 και πίνακα σ. 163.

¹⁶⁰ Karageorghis 1967, 71, Cassimatis 1973, 159, Kosmetatou 1993, 40, Reese 1995, 39.

¹⁶¹ Του ιδίου 1967, 89-94, βλ. σημ. 1, για τις διάφορες ερμηνείες του κτιρίου.

¹⁶² Για αναλυτική περιγραφή των αρχιτεκτονικών φάσεων του κτιρίου βλ. Του ιδίου 1967, 94-102.

¹⁶³ Του ιδίου 1967, 105-106, Kosmetatou 1993, 39, Reese 1995, 39.

¹⁶⁴ Του ιδίου 1967, 104-105.

λαιμό του παράλληλο με το ζυγό ενώ το δεύτερο (B) (ηλικίας 6 ετών και γένους θηλυκού) είχε το σώμα του (εικ. **).¹⁶⁵

Τα άλογα και μία μικρή ομάδα κεραμικής που βρέθηκε βόρεια τους, φαίνεται ότι αποτελούν τα μόνα στοιχεία που διατηρήθηκαν από την αρχαϊκή περίοδο χρήσης του Τάφου. Το γεγονός ότι οι σκελετοί σώθηκαν και δεν απομακρύνθηκαν κατά μεταγενέστερη παρέμβαση στο δρόμο για επαναχρησιμοποίηση του Τάφου, καθιστά πολύ πιθανή την άποψη ότι τα άλογα αυτά ανήκουν στην τελευταία ταφή που έλαβε χώρα εκεί κατά την αρχαϊκή περίοδο. Την θέση ότι στα πλαίσια μίας ή και περισσοτέρων πρωιμότερων ταφών, είχαν επίσης, θυσιαστεί ιπποειδή στο δρόμο, επιβεβαιώνει το γεγονός ότι οστά αλόγων και όνων έχουν βρεθεί διασκορπισμένα σε διάφορα στρώματα του. Τα σκελετικά κατάλοιπα αυτών των πρώιμων θυσιών, απομακρύνθηκαν κατά τον καθαρισμό του δρόμου για την ύστερη αρχαϊκή ταφή και τμήματα τους βρέθηκαν στο χώμα που ρίχθηκε στη συνέχεια για το γέμισμα του δρόμου.¹⁶⁶

Τάφος 79.

Ο πιο εντυπωσιακός ως προς τον πλούτο των ευρημάτων του, είναι αναμφισβήτητα ο Τάφος 79. Παρόλο που κατά το παρελθόν είχε επανειλημμένα συληθεί ο χώρος του ταφικού θαλάμου, ο δρόμος του, έδωσε αντικείμενα τέχνης –κυρίως της Εγγύς Ανατολής– ανυπολόγιστης καλλιτεχνικής αξίας. Ενδεικτικά αναφέρουμε δύο περίτεχνους θρόνους (εικ. 77) και μία κλίνη, όλα διακοσμημένα με πλάκες ελεφαντόδοντου, καθώς και πλούσια κεραμική, τριποδικούς λέβητες (εικ. 76), ιπποσκευές και άρματα, διακοσμημένα επίσης, με πολύτιμα υλικά.¹⁶⁷

Στη στρωματογραφία του δρόμου ήταν διακριτά τα ίχνη δύο διαφορετικών ταφικών δραστηριοτήτων (εικ. 73, 74 και 75). Κατά την δεύτερη ταφή (ύστερος 8^{ος} αι. π. Χ.), που πραγματοποιήθηκε λίγα χρόνια μετά την πρώτη, δεν απομακρύνθηκε όλο το γέμισμα του δρόμου αλλά ανοίχθηκε ένας πιο στενός διάδρομος προς την είσοδο του θαλάμου.¹⁶⁸ Ωστόσο, η διατάραξη των κτερισμάτων-προσφορών της αρχικής ταφής είναι εκτενής τουλάχιστον όσο αφορά τα σκελετικά κατάλοιπα των αλόγων, που είχαν θυσιαστεί. Αυτά απομακρύνθηκαν κατά τον καθαρισμό, καθώς κείτονταν πολύ κοντά στην είσοδο του θαλάμου, όπως αποδεικνύει και ένα τμήμα ποδιού ίππου, που έτυχε να διατηρηθεί *κατά χώραν* και ανήκε σε αυτή την πρώιμη ταφή. Τμήματα των σκελετών αυτών των αλόγων

¹⁶⁵ Ducos 1967, 156-8, 164-7, 180, Reese 1995, 39.

¹⁶⁶ Karageorghis 1967, 115.

¹⁶⁷ *Του ιδίου* 1973, 1, 10-120, περιλαμβάνει αναλυτικό κατάλογο των ευρημάτων. Επίσης, βλ. *του ιδίου* 1982, 131-135.

¹⁶⁸ Όπως είχε συμβεί και στην περίπτωση του Τάφου 47, βλ. σ. 39-41 της παρούσας εργασίας και αντίστοιχες υποσημειώσεις.

βρέθηκαν διασκορπισμένα στο γέμισμα που κάλυψε τον δρόμο, μετά την ολοκλήρωση και της δεύτερης ταφής. Παρά την πολύ αποσπασματική διατήρηση αυτών των αλόγων, η μελέτη τους έδειξε ότι πρόκειται για *Equus caballus* και ότι συνολικά ήταν έξι.¹⁶⁹ Προφανώς, τα τέσσερα από αυτά θα συνδέονταν με το τέθριππο¹⁷⁰ (εικ. 78α-β) και τα δύο με τη νεκροφόρα (εικ. 79). Οι δύο «άμαξες» βρέθηκαν στην άκρη του δρόμου, όπου μεταφέρθηκαν κατά την δεύτερη χρήση του τάφου.¹⁷¹

Στη δεύτερη ταφή βρέθηκαν κατά χώραν ένα πολεμικό άρμα, μία νεκροφόρα, και οι σκελετοί τεσσάρων αλόγων (εικ. 80 έως 83). Το οστεολογικό υλικό και οι πλούσια διακοσμημένες ιπποσκευές τους διατηρήθηκαν σε καλή κατάσταση (εικ. 86).¹⁷² Τα άλογα που ανήκαν στο άρμα Δ κείτονταν αντικριστά, σε φυσική στάση (εικ. 82 έως 85)). Αντίθετη ήταν η θέση των σκελετών των αλόγων της νεκροφόρας. Αυτοί κοιτάζαν προς διαφορετικές κατευθύνσεις (εικ. 80 και 81). Κάποια τμήματα των ίππων αυτών, απουσίαζαν εξαιτίας επέμβασης στο δρόμο για επαναχρησιμοποίηση του τάφου κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους. Η μελέτη των αλόγων της δεύτερης ταφής έδειξε ότι πρόκειται επίσης, για *Equus caballus*.¹⁷³

Τάφος 283.

Τέλος σε σχέση με την νεκρόπολη της Σαλαμίνας, θα αναφερθούμε επιγραμματικά στον θαλαμοειδή Τάφο 283, ο οποίος τοποθετείται στον 7^ο αι. π. Χ. Στο δρόμο του τάφου αυτού η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως τους σκελετούς τεσσάρων αλόγων, οι οποίοι ήταν συνδεδεμένοι με δύο άρματα.¹⁷⁴

β. Τζελλάρκα (Cellarka).

Η Σαλαμίνα της Κύπρου και συγκεκριμένα η θέση Τζελλάρκα (Cellarka), έχει δώσει παραδείγματα ενταφιασμών αλόγων σε δρόμους κτιστών τάφων και σε εισόδους λαξευμένων σε βράχο τάφων του 7^{ου} αι. π.Χ. Στη θέση αυτή, στα ΝΑ του Τάφου 79, σε μία έκταση 1092 μ², ανασκάφηκαν περίπου εκατό τάφοι (εικ. 88 και 89). Η πυκνότητα αυτή των τάφων καθώς και η επανειλημμένη χρήση τους, οφείλεται στο γεγονός ότι είναι η μοναδική

¹⁶⁹ Ducos 1967, 164-166, 169-171, 180 και διαγράμματα στις σ. 173-5, 1973, 273-274, Reese 1995, 39, Kosmetatou 1993, 39.

¹⁷⁰ Μαζί με αυτό που βρέθηκε στη δευτερεύουσα ταφή του Τάφου 47 αποτελούν τα μοναδικά τέθριππα που ανασκάφηκαν έως τώρα στην Σαλαμίνα της Κύπρου, βλ. Karageorghis 1973, 78 επίσης βλ. σ. 37 της παρούσας εργασίας.

¹⁷¹ Karageorghis 1973, 10-12.

¹⁷² Του ιδίου 1973, 12-14, 70-120, όπου αναφέρεται αναλυτικά στα άρματα και το συμβολισμό της διακόσμησης που έφεραν οι ιπποσκευές. Κατά κανόνα διακοσμούνταν με θεότητες και μοτίβα της τέχνης της Εγγύς Ανατολής, που στόχευαν και στην προστασία του αλόγου. Επίσης, γενικά βλ. Kosmetatou 1993, 39, Reese 1995, 39.

¹⁷³ Ducos 1967, 156-8, 164-6, 169-171, 180, περιλαμβάνει αναλυτική περιγραφή των ζώων και πίνακες με μετρήσεις, επίσης βλ. διαγράμματα στις σ. 173-175, του ιδίου 1973, 273-4, Reese 1995, 39.

¹⁷⁴ Kosmetatou 1993, 40.

έκταση με φυσικό σκληρό βράχο στην ευρύτερη περιοχή. Εξαιτίας του περιορισμένου χώρου και της επανειλημμένης χρήσης η στρωματογραφία είναι πολύ διαταραγμένη και είναι πολύ δύσκολο να διευκρινιστεί η σωστή χρονική διαδοχή των επάλληλων ταφών και καύσεων καθώς και η ένταξη σε ταφικά σύνολα των διάφορων κτερισμάτων.¹⁷⁵

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ενώ στους κτιστούς τάφους η πρόσβαση των αλόγων και του άρματος στον επίπεδο και επικλινή δρόμο γίνεται με ευκολία, το αντίθετο συμβαίνει με τους λαξευτούς τάφους, γιατί συνήθως φέρουν κλίμακα λαξευμένη στο βράχο. Παρόλο το γεγονός ότι θα ήταν δύσκολο για ένα άλογο να διασχίσει το στενό κλιμακωτό δρόμο ενός τέτοιου τάφου,¹⁷⁶ έχουν εντοπιστεί σκελετικά υπολείμματα ίππων σε τουλάχιστον τρεις από αυτούς.¹⁷⁷

Συγκεκριμένα, στον **Τάφο 10**, ο οποίος ήταν ένας από τους μεγαλύτερους που ανασκάφηκαν στο νεκροταφείο, βρέθηκαν σε σχέση με την πρώτη ταφή στο γέμισμα του δρόμου ένα κρανίο και πολλά διασκορπισμένα οστά ενός ή περισσοτέρων όνων (*Equus asinus*) (εικ. 90).¹⁷⁸ Επίσης, στον **Τάφο 23**, κοντά στην κλίμακα του δρόμου, βρέθηκαν τα σκελετικά κατάλοιπα ενός ή δύο όνων, που συνδέονται με την αρχική ταφή (εικ. 91).¹⁷⁹ Τέλος, στον πρώτο ενταφιασμό του **Τάφου 84** (εικ. 92), ανασκάφηκαν τα κατάλοιπα ενός αρσενικού αλόγου (*Equus caballus*), ηλικίας δέκα περίπου ετών.¹⁸⁰ Θραύσματα του κρανίου του εντοπίστηκαν τόσο στο κατώτερο στρώμα όσο και στο στρώμα της δεύτερης ταφικής φάσης, όπου μετατοπίστηκαν κατά τη μεταγενέστερη χρήση.¹⁸¹

γ. Παλαίπαφος – Κουκλιά.

Εκτός από τη νεκρόπολη της Σαλαμίνας και την ευρύτερη περιοχή, έχουν ανασκαφεί και σε άλλες θέσεις της Μεγαλονήσου ταφές αλόγων, γεγονός που αποδεικνύει και την ευρεία εφαρμογή του εθίμου στην Κύπρο. Ενδεικτικά θα αναφερθούμε σε μία ταφή αλόγου που βρέθηκε κατά το έτος 1963, στο μεγάλο δρόμο ενός αρχαϊκού τάφου στην Παλαίπαφο κοντά στα Κουκλιά (εικ. 93).¹⁸² Εντοπίστηκε μόνο ένας σκελετός αλλά το γεγονός ότι όλα

¹⁷⁵ Karageorghis 1970, 1-2, σημειώνει επίσης ότι σχεδόν όλοι οι τάφοι είχαν συληθεί και ότι το τοπωνύμιο της θέσης δηλώνει ακριβώς την ύπαρξη των τάφων τη σύληση τους: Cellarka=cells=chambers=empty chambers of tombs

¹⁷⁶ Κατά κανόνα όμως δεν έφεραν καθόλου δρόμο για εξοικονόμηση χώρου βλ. Karageorghis 1970, 1-2

¹⁷⁷ Του ιδίου 1965, 284-6.

¹⁷⁸ Του ιδίου 1970, 15-17, Ducos 1970, 295-8, Kosmetatou 1993, 40, Reese 1995, 40.

¹⁷⁹ Του ιδίου 1970, 47-48, αναφέρει ότι βρέθηκαν τα σκελετικά κατάλοιπα ενός αλόγου. Ducos 1970, 295-8, η μελέτη του υλικού έδειξε ότι υπήρχαν δύο ιπποειδή και μάλιστα ημίονοι. Kosmetatou 1993, 40, αναφέρει ένα άλογο. Reese 1995, 40, αναφέρει δύο *Equus asinus*

¹⁸⁰ Ducos 1970, 298, Reese 1995, 40.

¹⁸¹ Karageorghis 1970, 127.

¹⁸² Του ιδίου 1965, 287, 1969, 27, Cassimatis 1973, 162, Reese 1955, 38.

τα εξαρτήματα της ιπποσκευής, που ήρθαν στην επιφάνεια, ήταν διπλά, δικαιολογεί την άποψη ότι πρέπει αρχικά να είχαν ενταφιαστεί εκεί δύο άλογα. Τα ίχνη του δεύτερου σκελετού ίσως χάθηκαν, λόγω τις επανειλημμένης χρήσης του τάφου και παρέμβασης στο δρόμο του σε μεταγενέστερες φάσεις, γεγονός που μας στερεί και από την πληροφορία αν τα άλογα έφεραν άρμα ή όχι. Κατά κανόνα στις περιπτώσεις που άλογα έχουν ενταφιαστεί με την ιπποσκευή τους συνδέονται και με άρμα.¹⁸³ Στην ίδια θέση, στην περιοχή Τερατσούντια (*Teratsoudhia*), στον Τάφο 104, βρέθηκαν επίσης, επτά οστά αλόγων, από τα οποία δύο ήταν κρανιακά.¹⁸⁴

δ. Άμαθος.

Επίσης, στη θέση Άμαθος (εικ. 94), στον θαλαμοειδή Τάφο 306, της Κυπρο-Γεωμετρικής/ Αρχαϊκής εποχής, ανασκάφηκαν σκελετικά κατάλοιπα περισσότερων από ένα *Equus caballus*.¹⁸⁵ Σε σχέση με τα άλογα αυτού του τάφου βρέθηκαν και χάλκινα χαλινάρια (εικ. 95).¹⁸⁶

ε. Πατρίκι.

Τέλος, αξίζει να αναφερθούμε στο κρανίο αλόγου που βρέθηκε στη θέση Πατρίκι (εικ. 96 και 97). Εντοπίστηκε πάνω στη σκεπή του Τάφου 2, η διαταραγμένη στρωματογραφία του οποίου δεν επιτρέπει την ακριβή χρονολόγηση και τη συσχέτιση του με την ανθρώπινη ταφή, για την οποία πραγματοποιήθηκε η θυσία.¹⁸⁷ Η μελέτη του κρανίου έδειξε ότι πρόκειται για αρσενικό *Equus caballus*, ηλικίας εννέα ετών.¹⁸⁸ Μεμονωμένα οστά αλόγων βρέθηκαν και στον Τάφο 1 της ίδιας θέσης (εικ. 98).¹⁸⁹

Σε μία γενική θεώρηση λοιπόν, αξίζει να σημειωθεί ότι το νησί της Κύπρου μας έχει δώσει τα περισσότερα αλλά και κυρίως τα καλύτερα διατηρημένα παραδείγματα ταφών αλόγων από την αρχαιότητα. Συμβάλλει καθοριστικά στην κατανόηση του εθίμου και των περιπτώσεων που αυτό εφαρμόζεται. Το κύρος και η αριστοκρατική ιδιότητα των ιδιοκτητών των τάφων είναι δεδομένη. Η ταφική πρακτική της θυσίας των αλόγων και ο ενταφιασμός τους με τις ιπποσκευές και την άμαξα που έφεραν, υπογραμμίζει την

¹⁸³ *Του ιδίου* 1965, 286-7.

¹⁸⁴ Croft 1990, 155, βλ. και σημ. 94 της παρούσας εργασίας, Reese 1995, 38.

¹⁸⁵ Μεταξύ των οστών βρέθηκαν δόντια, οσφυϊκοί σπόνδυλοι, κνήμη με δεμένη την κάτω επίφυση, μεταταρσικό και δύο πτέρνες, βλ. Reese 1995, 40.

¹⁸⁶ Chavane 1990, 43-45.

¹⁸⁷ Karageorghis 1972, 166, 170, 179.

¹⁸⁸ Ducos 1972, 181-182.

¹⁸⁹ Karageorghis 1972, 162-6.

κοινωνικοοικονομική ευμάρεια των νεκρών. Τα σκελετικά κατάλοιπα των αλόγων μας παρέχουν μία πληθώρα πληροφοριών όχι μόνο για τα ταφικά έθιμα της Κύπρου και της Εγγύς Ανατολής εν γένει, αλλά και για πολλά άλλα ζητήματα που απασχολούν την αρχαιολογική έρευνα. Αντλούμε πληροφορίες τόσο για τη μορφή των αλόγων εκείνης της εποχής, για τις ιπποσκευές τους, καθώς και για την κατασκευή των αρμάτων που χρησιμοποιούσαν.¹⁹⁰

Η αρχιτεκτονική, ο πλούτος και οι ταφικές πρακτικές, που υιοθετήθηκαν στους “βασιλικούς τάφους” της νεκρόπολης της Σαλαμίνας γεννούν διάφορα ερωτήματα για τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που υπαγόρευσαν τη δημιουργία τους. Η έρευνα αποδίδει τη δημιουργία των τάφων, στην προσπάθεια της άρχουσας τάξης του 8^{ου} και 7^{ου} αι. π. Χ. να νομιμοποιήσει την εξουσία της, να εγκαθιδρύσει, μέσω της προβολής του πλούτου της, την κληρονομική βασιλεία. Τόσο η αρχιτεκτονική όσο και οι νεκρικές πρακτικές που υιοθετούνται, λειτουργούν προπαγανδιστικά για την καθιέρωση της άρχουσας τάξης ενώπιον των πολιτών που παρακολουθούσαν τα δρώμενα. Όταν πλέον είχε παγιωθεί το δικαίωμα στην βασιλική οικογένεια να εξουσιάζει, τέτοιου είδους πολυτέλειες ήταν περιττές και σταδιακά άρχισαν να υποχωρούν.¹⁹¹ Στα πλαίσια αυτής της προπαγάνδας, που είχε υιοθετηθεί, εντάσσεται και η θυσία και ο ενταφιασμός των αλόγων στους δρόμους των τάφων, καθώς και η έμμεση σύνδεση με την ηρωική εποχή του Ομήρου και την Μυκηναϊκή Ελλάδα.¹⁹²

Δ) Κλασική Εποχή

Η ταφική πρακτική της ταφής των αλόγων ως τμήμα μίας ευρύτερης νεκρικής τελετουργίας, ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια στην κυρίως Ελλάδα, σταδιακά εγκαταλείπεται. Υπάρχουν αρκετά παραδείγματα ενταφιασμών στις μετέπειτα εποχές, δεν έχουν ανασκαφεί όμως, στην έκταση που τις συναντάμε στις προγενέστερες περιόδους και σπάνια φέρουν κάποια ιδιαίτερα στοιχεία ιπποσκευής ή άμαξας που να δηλώνουν το κύρος και τη δύναμη του ιδιοκτήτη τους. Οι αντιλήψεις πρέπει να έχουν σταδιακά, όπως είναι άλλωστε αναμενόμενο και φυσικό, να έχουν μεταβληθεί και προσαρμοστεί στις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της εκάστοτε εποχής. Το άλογο, ίσως να αποκτά άλλου είδους

¹⁹⁰ Karageorghis 1965, 290.

¹⁹¹ Rupp 1988, 111.

¹⁹² Σε αυτή την προσπάθεια συντείνει και η δημιουργία του μύθου ότι ο Αχαιός ήρωας Τεύκρος ήταν ο ιδρυτής της πόλης της Σαλαμίνας και ο πρόγονος της βασιλικής οικογένειας. *Του ιδίου* 1988, 127-129.

σημασία, πιο υλική και η θυσία του προς τιμήν ενός νεκρού να μην είναι συμβατή με τις οικονομικές δυνατότητες των ανθρώπων εκείνης της εποχής. Στις περιπτώσεις που γνωρίζουμε, το άλογο συνεχίζει να θυσιάζεται ως δείγμα κύρους και πλούτου αλλά επιπλέον, λειτουργεί ως ένδειξη ότι ο ιδιοκτήτης του ανήκε στην υψηλή τάξη των ιππέων, ιδεολογία που προβάλλεται ιδιαίτερα έντονα μέσω της τέχνης.

α. Άκανθος.

Από τις γνωστές ανασκαφικά περιπτώσεις ενταφιασμών ίππων κατά την κλασική εποχή, ενδεικτικά θα αναφερθούμε στην Αρχαία Άκανθο. Η αρχαία πόλη εκτεινόταν σε μία λοφοσειρά νοτιοανατολικά από το σημερινό οικισμό της Ιερισσού, ενώ η νεκρόπολη εντοπίστηκε ένα χιλιόμετρο έξω από την πόλη, στο παραθαλάσσιο τμήμα της (εικ. 99). Κατέχει έκταση 60 περίπου χιλιομέτρων και είχε αδιάκοπη χρήση από τα αρχαϊκά έως και τα μεταβυζαντινά χρόνια.¹⁹³

Από τους συνολικά 9040 τάφους που ανήκουν στην κλασική κυρίως εποχή και που ανασκάφηκαν στην νεκρόπολη της Αρχαίας Ακάνθου έως το 1996, θα αναφερθούμε στα σημαντικά οστεολογικά ευρήματα του οικοπέδου 180. Στο οικόπεδο αυτό αποκαλύφθηκαν 183 τάφοι. Ανάμεσα τους ήρθαν στο φως οι τάφοι δέκα «αγαπημένων», όπως χαρακτηρίζει η ανασκαφέας της θέσης, ζώων των Ακανθίων, έξι αλόγων και τεσσάρων σκύλων (εικ. 100).¹⁹⁴ Τα άλογα βρέθηκαν να κείτονται στην μία πλευρά τους. Δεν αναφέρονται πιθανά στοιχεία που θα δήλωναν τον τρόπο θανάτωσης τους. Δεν συνδέονται με κάποια μεμονωμένη ανθρώπινη ταφή αλλά βρέθηκαν ελεύθερα στο χώρο του νεκροταφείου. Το γεγονός αυτό πιθανότατα δηλώνει ότι ο ενταφιασμός τους μέσα στο νεκροταφείο δεν συμβολίζει, όπως στις περιπτώσεις των μυκηναϊκών τάφων και των βασιλικών τάφων της Σαλαμίνας το κύρος, τον πλούτο, την κοινωνική και πολιτική δύναμη ενός συγκεκριμένου νεκρού, αλλά ότι τα άλογα και οι σκύλοι τάφηκαν εκεί ως αγαπημένα και σημαντικά ζώα των κατοίκων της περιοχής. Ίσως λοιπόν, τα ενταφίασαν στον χώρο αυτό ως κτερίσματα στους νεκρούς του οικισμού, για τους συνοδέψουν στη μεταθανάτια ζωή τους. Αυτή αποτελεί μία αληθοφανή εκδοχή που δεν μπορεί ωστόσο να μην είναι αμφισβητήσιμη, όπως άλλωστε και κάθε ερμηνεία και προσπάθεια κατανόησης ιδεολογικών ζητημάτων, που αφορούν οποιοδήποτε τομέα του αρχαίου πολιτισμού.

¹⁹³ Τρακοσοπούλου – Σαλακίδου 1987, 295-299.

¹⁹⁴ Της ίδιας 1996, 297.

β. Ολύνθος.

Σκελετικά κατάλοιπα αλόγων, που χρονολογούνται στη κλασική εποχή, έχουν βρεθεί και στην νεκρόπολη της Ολύνθου. Στη θέση αυτή εντοπίστηκε ένας σκελετός αλόγου ακριβώς δίπλα από δύο ανθρώπινους τάφους αλλά σε χαμηλότερο επίπεδο, γεγονός που έκανε τον ανασκαφέα της θέσης, Robinson, να θεωρήσει ότι η ταφή του αλόγου δεν πρέπει να ταυτιστεί με θυσία. Υποστηρίζει ότι δεν μπορεί να συνδεθεί με ταφικά έθιμα, αλλά ότι πρόκειται για μία μεμονωμένη ταφή ενός αγαπημένου ζώου, που μάλιστα θάφτηκε εκεί προτού ο χώρος χρησιμοποιηθεί για ανθρώπινες ταφές.¹⁹⁵ Ωστόσο, το γεγονός ότι οι ανθρώπινες ταφές που βρέθηκαν κοντά στο σκελετό του αλόγου δεν ήταν πλούσιες, δεν μπορεί να αποκλείσει και τη σύνδεση του με αυτές. Δεν μπορούμε να επιβεβαιώσουμε αλλά δεν μπορούμε και να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο το άλογο να θυσιάστηκε για κάποιον πολίτη της Ολύνθου, της οποίας το ιππικό ήταν ιδιαίτερα γνωστό. Διάσπαρτα οστά και δόντια αλόγων σε σχέση με ανθρώπινες ταφές έχουν βρεθεί επίσης, στον τάφο 376 του ίδιου νεκροταφείου και στο νότιο νεκροταφείο της Ολύνθου.¹⁹⁶

γ. Βεργίνα.

Άλογα σε σχέση με ανθρώπινες ταφές έχουν ανασκαφεί και στην Βεργίνα. Έχουν βρεθεί ορισμένα σκελετικά κατάλοιπα αλόγων πάνω στην καμάρα του μακεδονικού τάφου II, τα οποία προφανώς θυσιάστηκαν και κήκον στην νεκρική πυρά. Φαίνεται ότι, όπως και στην περίπτωση της πυράς του Πατρόκλου τα υπολείμματα των αλόγων δεν μεταφέρθηκαν στον τάφο του νεκρού αλλά εγκαταλείφθηκαν στην θέση της πυράς. Τα δόντια των ίππων που βρέθηκαν πάνω στον τάφο πρέπει να μεταφέρθηκαν τυχαία μαζί με άλλα αντικείμενα που είχαν εναποτεθεί στην πυρά. Με βάσει τις υποσκευές τους, ο αριθμός τους υπολογίζεται σε τέσσερα και πιθανολογείται ότι ήταν νεαρά, ιδανικά για πολεμικές επιχειρήσεις, *πολεμικοί ίπποι*.¹⁹⁷ Το παράδειγμα αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό καθώς, για πρώτη φορά στον ελλαδικό χώρο, η θυσία αλόγων πάνω στην νεκρική πυρά πιστοποιείται με ανασκαφικά δεδομένα.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Robinson 1942, 90 κ.ε., Φάκλαρης 1986, 53.

¹⁹⁶ Schäfer 1999, 51, Φάκλαρης 1986, 53.

¹⁹⁷ Φάκλαρης 1986, 26, 51.

¹⁹⁸ Του ιδίου 1986, 57.

γ. Αθήνα.

Τέλος, είναι ανάγκη να αναφερθούμε στον Κεραμεικό της Αθήνας, όπου βρέθηκε ο σκελετός ενός αλόγου που είχε ταφεί σε λακκοειδή τάφο και συσχετίζεται με την ανθρώπινη ταφή του Τάφου 8. Επιπλέον, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι σε μία απόσταση δεκατριών περίπου μέτρων από την επιτύμβια στήλη του Δεξίλεω, βρέθηκε μία πυρά από τον Α. Bgueskner, η οποία, πέρα από τα ανθρώπινα οστά, περιείχε και σκελετικά κατάλοιπα δύο αλόγων.¹⁹⁹

Ε) Ελληνιστική εποχή

α. Ρήγιο Διδυμοτείχου.

Από την εποχή αυτή (3^{ος} έως 1^{ος} αι. π. Χ.) τα γνωστά παραδείγματα ενταφιασμών αλόγων είναι αρκετά περιορισμένα. Χαρακτηριστικές είναι δύο περιπτώσεις που έχουν έρθει στο φως στο Ρήγιο Διδυμοτείχου. Στα πλαίσια σωστικών ανασκαφών, που πραγματοποίησε η Εφορεία Αρχαιοτήτων Θράκης κατά το έτος 1995, ερευνήθηκαν τρεις ταφικοί τύμβοι. Οι δύο από αυτούς είχαν συληθεί και ο τρίτος καταστράφηκε σε μεγάλο βαθμό, λόγω της χρόνιας μηχανικής άροσης της περιοχής. Οι τύμβοι Γ και Β έφεραν από μία ταφή ίππου αντίστοιχα.²⁰⁰

Συγκεκριμένα, ο τύμβος Γ απέχει από το Ρήγιο περίπου 500 μ. και ήταν επιμελημένα κατασκευασμένος πάνω σε χαμηλό ύψωμα, νότια του αμαξήλατου δρόμου Ασημένιου – Ρηγίου. Είχε διάμετρο 33 και ύψος 2,5 μ.²⁰¹ Στο δυτικό τμήμα του τύμβου εντοπίστηκαν τα σκελετικά υπολείμματα ενός αλόγου, στη γνάθο του οποίου βρέθηκαν τμήματα σιδερένιων χαλινών. Δεν θεωρείται ξεκάθαρο εάν αυτή η ταφή συνδέεται με τον τάφο, αν και είναι πολύ πιθανό.

Ο ταφικός τύμβος Β εντοπίστηκε πάνω σε χαμηλό έξαρμα στη θέση Καινουριές σε απόσταση 1,5 χλμ. από το Ρήγιο και 1 χλμ. από το Ασημένιο και το Σοφικό. Η χρόνια άροση της θέσης είχε ως αποτέλεσμα να αλλοιωθεί σε τόσο μεγάλο βαθμό η μορφή του τύμβου, ώστε να είναι αρχικά αμφισβητήσιμη ακόμη και η ύπαρξη του. Η ανασκαφική έρευνα όμως, απέδειξε ότι υπήρξε τύμβος, στο εσωτερικό του οποίου και σε βάθος 2,50 μ. από την

¹⁹⁹ Schäfer 1999, 53, βλ. και σημ. 28 του άρθρου.

²⁰⁰ Τριαντάφυλλος – Τερζοπούλου 1995, 473-485, η χρονολόγηση των τύμβων κυμαίνεται από τα ελληνιστικά έως και τα αυτοκρατορικά χρόνια.

²⁰¹ Για πληρέστερη περιγραφή του τύμβου όσον αφορά την κατασκευή του, τα λίγα ανθρώπινα οστά και τα κτερίσματα, τα πολύτιμα από τα οποία είχαν αφαιρεθεί από αρχαιοκάπηλους βλ. Τριαντάφυλλος – Τερζοπούλου 1995, 475-478.

επιφάνεια του εδάφους, βρέθηκε η καύση ενός νεκρού. Με βάσει ορισμένα στοιχεία, οι αρχικές διαστάσεις του τύμβου υπολογίζονται περίπου 35 μ. διάμετρος και 3 μ. ύψος.

Δυτικά του σημείου καύσης και σε απόσταση 15 μ. περίπου, ανασκάφηκε ο σκελετός ενός αλόγου, ο οποίος διατηρήθηκε σε πολύ καλή κατάσταση (εικ. 101). Το άλογο είχε ενταφιαστεί με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι στην περιοχή της λεκάνης του αλόγου εντοπίστηκε ο σκελετός ενός μικρότερου ζώου, την ύπαρξη του οποίου μαρτυρούν τα δόντια και λίγα οστά.²⁰² Η θέση ανεύρεσης του έχει οδηγήσει κάποιους να θεωρήσουν ότι το άλογο που ενταφιάστηκε εκεί, εγκυμονούσε. Η ανεύρεση του αλόγου στον τύμβο του Ρηγίου σε συνδυασμό με το είδος των κτερισμάτων που συνόδευαν την καύση, κυρίως το ξίφος, οι αιχμές δοράτων και οι πτερνιστήρες, συμβάλλουν στο να θεωρήσουμε ότι ο νεκρός του τύμβου ήταν πολεμιστής και μάλιστα ιππέας. Γενικά, είναι γνωστό ότι σε τύμβους πολλών περιοχών της Θράκης, και ιδιαίτερα της ενδοχώρας της, είναι αρκετά συνηθισμένοι οι ενταφιασμοί αλόγων, που συνοδεύουν τον κύριο τους στην άλλη του ζωή.²⁰³

β. Βεργίνα.

Στη μεγάλη τούμπα της Βεργίνας, βόρεια από τον ασύλητο μακεδονικό τάφο III, ανασκάφηκε το 1979, ο σκελετός ενός αλόγου που σωζόταν κατά το μεγαλύτερο μέρος του. Σε μικρή απόσταση από αυτόν βρέθηκαν δύο ανθρώπινες ακτέριστες ταφές, που τοποθετούνται χρονικά στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π. Χ. Είναι πολύ πιθανή η εκδοχή να θυσιάστηκε το άλογο και να ενταφιάστηκε εκεί όμως, η συσχέτιση του με τις δύο ανθρώπινες ταφές δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα.²⁰⁴ Δόντια αλόγου βρέθηκαν και στον Τύμβο Δ της Βεργίνας, όμως τα μεμονωμένα αυτά ευρήματα, δεν επιτρέπουν να μιλάμε για τελετουργική θυσία και επιτηδευμένο ενταφιασμό.²⁰⁵

γ. Ρόδος.

Η ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε κατά τα έτη 1977 και 1978, 7 χλμ. έξω από την πόλη της Ρόδου, έφερε στο φως τέσσερα ταφικά συγκροτήματα, ένα αρχαίο λατομείο

²⁰² *Των ιδίων* 1995, 478-481.

²⁰³ *Των ιδίων* 1995, 482.

²⁰⁴ *Του ιδίου* 1986, 53.

²⁰⁵ Ανδρόνικος 1969, 15.

και το δυτικό όριο της αρχαίας οδού Ρόδου -Λίνδου. Τα ταφικά συγκροτήματα χρονολογούνται βάσει των κτερισμάτων τους στον 3^ο ή 2^ο αι. π.Χ.²⁰⁶

Από αυτά, το Δ' συγκρότημα βρέθηκε 22,50μ. δυτικά από το όριο της αρχαίας οδού. Από τους επτά συνολικά τάφους, οι πέντε είναι λακκοειδείς λαξευμένοι σε μαλακό βράχο και οι δύο «συρταρωτοί». Όλοι τους είχαν υποστεί σημαντική ζημιά από εκσκαφέα, ο οποίος αποκόλλησε το πάνω μέρος τους. Ένας από τους τάφους αυτούς, ο Τάφος 52, το ανατολικό άκρο του οποίου είχε καταστραφεί και σωζόταν σε ύψος μόλις 0,12-0,15 μ., περιείχε το σκελετό ενός ιπποειδούς (εικ. 102). Τα οστά διατηρούνται σε αρκετά καλή κατάσταση. Μαζί του εντοπίστηκε και σιδερένιος κρίκος.²⁰⁷

δ. Αθήνα.

Κατά τις ανασκαφικές εργασίες του 1994 στην πλατεία Συντάγματος για τα έργα του μητροπολιτικού σταθμού, ήρθαν στην επιφάνεια οι ταφές δύο σκύλων και η ταφή ενός αλόγου και ενός σκύλου. Σύμφωνα με την ανασκαφέα Ζαχαριάδου, οι τάφοι χρονολογούνται με βάσει τα κτερίσματα τους στην ύστερη κλασική και ελληνιστική εποχή.²⁰⁸ Αντίθετα, ο Reese χαρακτηρίζει τον τάφο υπομηκυναϊκό.²⁰⁹

Κατά την Ελληνιστική εποχή έχουν βρεθεί, όπως άλλωστε και σε κάθε περίοδο που εξετάσαμε, οστά αλόγων που συσχετίζονται με ανθρώπινες ταφές αλλά είναι αδύνατο να διακρίνουμε αν πρόκειται για απλές αποθέσεις οστών, που προέρχονται από νεκρόδειπνα που έλαβαν χώρα μετά την νεκρική τελετουργία ή αν πρόκειται για ζώα που θυσιάστηκαν. Εύλογα, σε αυτές τις περιπτώσεις το οστεολογικό υλικό είναι πολύ αποσπασματικό και για αυτό δεν επιτρέπει τη διεξαγωγή περαιτέρω πληροφοριών.

Ενδεικτικά αναφέρουμε τα σκελετικά κατάλοιπα που βρέθηκαν στο πηγάδι 97/Γ 362, στον τομέα ΛΛ, στην αρχαία Αγορά της Αθήνας και χρονολογούνται στην ύστερη ελληνιστική εποχή. Μέσα σε αυτό εντοπίστηκαν τα οστά 175 νηπίων, 85 κρανία σκύλων και διάσπαρτα οστά αιγοπροβάτων, χοίρου και αλόγου. Πιθανότατα, ο θάνατος των νηπίων και των ζώων να οφείλεται σε λιμό ή κάποια επιδημία.²¹⁰ Ακριβώς επειδή δεν υπάρχουν ενδείξεις βίαιου θανάτου στα οστά, τόσο η αρχαία γραμματεία όσο και τα αρχαιολογικά ευρήματα επιτρέπουν την σύνδεση του πηγαδιού με την επίθεση του Σύλλα, το 84 π. Χ. Δεν

²⁰⁶ Ζερβουδάκη 1977, 373-378.

²⁰⁷ Της ιδίας 1977, 373-378.

²⁰⁸ Ζαχαριάδου 2000, 157, όπου σημειώνει ότι οι τάφοι στη θέση αυτή εκτείνονται χρονικά από τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. έως τις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ.

²⁰⁹ Reese 1995, 36.

²¹⁰ Angel 1945, 311-312, Day 1984, 25. Κατά την κ. Τρανταλίδου υπήρχαν ολόκληροι σκελετοί σκύλων (προφορική μαρτυρία).

μπορούμε να ξέρουμε αν τα λιγοστά οστά αλόγου που εντοπίστηκαν εκεί αποτελούν απλή απόθεση ή αν είχαν κάποιο τελετουργικό σκοπό. Το πλέον πιθανό είναι να μη σχετίζονται με θυσία αλλά να ρίχθηκαν εκεί μαζί με άλλα ζώα και με τα νήπια, κατά μία περίοδο κρίσης που δεν επέτρεψε να ληφθεί η ανάλογη φροντίδα.

6. Οι ιπποσκευές ως ένδειξη παρουσίας αλόγων σε ταφικά σύνολα

Εκτός από τα οστεολογικά κατάλοιπα των ίππων και των όνων, υπάρχουν και άλλα στοιχεία που μαρτυρούν την παρουσίας τους σε ένα ταφικό σύνολο. Αυτά είναι τα διάφορα τμήματα ιπποσκευών, που έχουν κατά καιρούς ανασκαφεί σε άμεση σχέση με ανθρώπινες ταφές.

Σε αρκετές περιπτώσεις απουσιάζουν τελείως τα σκελετικά κατάλοιπα, γιατί είναι πολύ πιθανό να κάηκαν στη νεκρική πυρά και να μη μεταφέρθηκαν στους ανθρώπινους τάφους, σε αντίθεση με τμήματα των ιπποσκευών και των αρμάτων τους. Η θυσία των αλόγων λοιπόν, πραγματοποιήθηκε στην πυρά και όχι στον τάφο αλλά οι σκευές τους ή τουλάχιστον τμήματα τους, μεταφέρθηκαν στον τάφο για να συνοδέψουν τον νεκρό. Άλλωστε, αξίζει να αναφερθεί ότι και στην ομηρική περιγραφή της καύσης του Πατρόκλου, ο ήρωας τοποθετήθηκε στο μέσον της πυράς και τα άλογα στις άκρες, ενώ στη συνέχεια δεν ενδιαφέρθηκαν να συλλέξουν τα οστά των αλόγων αλλά τα εγκατέλειψαν επί τόπου.²¹¹

Μία τέτοια περίπτωση ίσως, συναντούμε στον Άγιο Γεώργιο Λαρίσης, όπου κατά την έρευνα ενός μεγάλου ταφικού τύμβου, βρέθηκαν ανάμεσα στα ευρήματα των τάφων που χρονολογούνται στα μέσα του 6^{ου} αι. π. Χ., οκτώ τροχοί και άλλα μεταλλικά εξαρτήματα που ανήκαν σε δύο νεκρικές άμαξες, τύπου *απήνης*. Λείψανα τροχών και σιδερένιων εξαρτημάτων αρμάτων, βρέθηκαν στην ίδια θέση, και σε σχέση με δύο ανδρικές ταφές. Παρόλο που δεν σώθηκαν οστεολογικά κατάλοιπα αλόγων, θεωρείται πολύ πιθανό, ότι με βάση «την αγάπη των Θεσσαλών για τα άλογα, καθώς και την ύπαρξη του περίφημου θεσσαλικού ιππικού, είναι λογικό να δεχτούμε ότι γίνονταν θυσίες αλόγων στην Θεσσαλία κι ότι θυσιάστηκαν άλογα για τους νεκρούς Θεσσαλούς που θάφτηκαν στον τύμβο του Αγίου Γεωργίου.»²¹² Αντίστοιχο παράδειγμα αποτελούν και οι ιπποσκευές της Βεργίνας,²¹³ (4^{ος} αι. π. Χ.), οι οποίες δηλώνουν έμμεσα την θυσία αλόγων, ακόμη και σε περιπτώσεις που δεν έχουν σωθεί τα σκελετικά κατάλοιπα τους (εικ. 103).

²¹¹ Φάκλαρης 1986, 56.

²¹² Τον ίδιο 1986, 54.

²¹³ Τον ίδιο 1986, 1-57, στο άρθρο αυτό ο μελετητής αναφέρεται διεξοδικά στις ιπποσκευές και τα εξαρτήματα τους, που προέρχονται από το μακεδονικό τάφο II της μεγάλης Τούμπας της Βεργίνας.

7. Η εφαρμογή του έθιμου σε ευρύτερα γεωγραφικά πλαίσια

Στα πλαίσια αυτής της εργασίας επιχειρήθηκε να σκιαγραφηθεί η πορεία μίας εντυπωσιακής ταφικής πρακτικής στον Ελλαδικό και Κυπριακό γεωγραφικό χώρο. Προσπαθήσαμε μέσα από τα γνωστά παραδείγματα να ανιχνεύσουμε και να κατανοήσουμε όσο είναι δυνατόν το ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντασσόταν και τις ιδιαίτερες συνθήκες που υπαγόρευαν μία τέτοια πρακτική. Πρέπει όμως, παράλληλα να έχουμε υπόψη μας ότι το έθιμο της ταφής αλόγων ως σύμβολο κύρους και δύναμης, δεν συναντάται μόνο στην Ελλάδα και την Κύπρο. Το άλογο ως ζώο, προκαλούσε το θαυμασμό για τη δύναμη και την ομορφιά του παγκοσμίως. Περιπτώσεις θυσιών και προσφορών αλόγων στους νεκρούς ιδιοκτήτες τους συναντάμε στους περισσότερους αρχαίους πολιτισμούς. Για να ειπωθεί το έθιμο σε παγκόσμια έκταση, πρέπει να γίνει μία πολύ συστηματική μελέτη που θα απέδιδε πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τη διάδοση της πρακτικής, για την πορεία εξάπλωσης της καθώς και για την ιδεολογία εφαρμογής της σε κάθε διαφορετικό γεωγραφικό χώρο.

Επιγραμματικά, θα αναφέρουμε κάποιες θέσεις, που συναντήσαμε στη πορεία της μελέτης για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας και που εκτείνονται πέρα από τα γεωγραφικά όρια που εξετάσαμε στα πλαίσια αυτής. Ήδη από τον 12^ο-11^ο αι. π. Χ. το έθιμο της θυσίας αλόγων εντοπίζεται στην μακρινή Κίνα.²¹⁴ Συγκεκριμένα, στο Hsiao T'um στον τάφο ενός ιππέα (11^ο αι. π. Χ.), βρέθηκε και ο σκελετός του καταστόλιστου αλόγου του. Αντίστοιχα στη θέση Ta Ssu K'ung Ts'un βρέθηκαν στον ίδιο τάφο με τον νεκρό οι σκελετοί δύο αλόγων με τη σκευή και το άρμα τους. Επίσης, στο νεκροταφείο Ch'ang-an ήρθαν στο φως δύο άρματα που τα έσερναν δύο και τέσσερα άλογα αντίστοιχα.²¹⁵

Αρχαιολογικά τεκμήρια που αποδεικνύουν την εφαρμογή της πρακτικής υπάρχουν και στο Χιτιτικό νεκροταφείο στο Οσμανκαγιάσι (Osman kayasi). Επίσης, στο Γόρδιον της Ανατολίας κατά την ανασκαφή τύμβων, του 7^{ου} αι. π. Χ., ήρθαν στο φως ταφές αλόγων, όπου πιστεύεται ότι η νεκρική πρακτική μεταφέρθηκε μέσω των Κιμμερίων από την περιοχή της Σκυθίας,²¹⁶ όπου το έθιμο ήταν πολύ διαδεδομένο. Μεγάλη εφαρμογή του συναντάμε λοιπόν, στη νότια Ρωσία, όπου ενδεικτικά σημειώνουμε ότι στους τάφους του Ulskij στο Kuban, ήρθαν στο φως πάνω από τετρακόσια άλογα, γεγονός που αποδεικνύει

²¹⁴ Φάκλαρης 1986, 56. Επίσης, βλ. σημ. 219 της παρούσας εργασίας.

²¹⁵ Του ιδίου 1986, 56.

²¹⁶ Kurtz & Boardman 1994, 301-2, Φάκλαρης 1986, 55, αναφέρει στο άρθρο του διάφορες θέσεις που έχουν βρεθεί ταφές αλόγων και δίνει αντίστοιχη βιβλιογραφία.

την ευρεία εφαρμογή της πρακτικής στη θέση αυτή. Συχνή εφαρμογή της συναντούμε και στη Βουλγαρία²¹⁷ και στην ανατολική Ευρώπη εν γένει.²¹⁸ Παραδείγματα αλόγων που θυσιάστηκαν για να συνοδέψουν τους κυρίους τους στον κάτω κόσμο, βρέθηκαν επίσης, στην Σουηδία, τη Δανία και την Γερμανία.²¹⁹ Όμως, η ταφική πρακτική του ενταφιασμού ίππων σε σημαντικούς τάφους δεν υιοθετήθηκε μόνο από τους πολιτισμούς της Ευρώπης, αλλά εντοπίζεται και στα Βασιλικά νεκροταφεία του Kush στο Σουδάν και στην Αίγυπτο.

Τέλος, αξίζει να σημειώσουμε ότι κατάλοιπα αλόγων σε σχέση με ανθρώπινες ταφές έχουν ανασκαφεί και στην Μεγάλη Ελλάδα. Χαρακτηριστικά, αναφέρουμε τη θέση του Μεταποντίου, όπου σε σχέση με τους τάφους 62 και 316 που χρονολογούνται από τον 6^ο έως τις αρχές του 3^{ου} αι. π. Χ, βρέθηκαν σε αρκετά καλή κατάσταση, τα σκελετικά κατάλοιπα ενός όνου και ενός αλόγου αντίστοιχα (εικ. 104 και 105).²²⁰

²¹⁷ Για Βουλγαρία βλ. Τριαντάφυλλος-Τερζοπούλου 1995, 478 σημ. 7

²¹⁸ Για τις παραπάνω θέσεις βλ. Karageorghis 1967, 117 και κυρίως σημ. 5 έως 9, όπου δίνει βιβλιογραφία για την κάθε θέση. Με βάση τη βιβλιογραφία αυτή, για το χιτιτικό νεκροταφείο βλ. Bittel K. 1958, *Die Hethitischen Grabfunde von Osmankayasi*, Berlin. Για το Γόρδιον της Ανατολίας και τη μεταφορά του εθίμου από τους Κιμμέριους βλ. *AJA* 60 (1956) 266, επίσης, Mellink M. J. 1964, *Dark Ages and Nomads c.1000 B.C.*, Leiden, 55. Γενικότερα για την νότια Ρωσία και την ανατολική Ευρώπη, βλ. Alexandresco P. 1963, "Les rapports entre indigènes et Grecs à la lumière des fouilles de la nécropole d'Histria", *Le rayonnement des civilisations Grecque et Romaine sur les cultures périphériques* (Huitième Congrès International d'Archéologie Classique, Paris) 336, Condurachi Em. (edit.) 1966, *Histria*, II, Bucuresti, Rice T.T. 1958, *The Skythians*, London, 92. Για την Κίνα βλ. Piggott St. (edit.) 1961, *The Dawn of Civilization*, London, 273, εικ. 10. Τέλος, για ταφές αλόγων στο Σουδάν βλ. Dunham D. 1950, *El Kurru*, Cambridge, 110. Για πρωιμότερες ταφές στο Σουδάν βλ. Leclant J. 1962, "Fouilles et travaux en Egypte et au Sudan, 1960-1961" *Orientalia* 31, 322. Για ταφές στην Αίγυπτο βλ. Quibell στο *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* XXVI, (1926) 122-176 και Lansing στο *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art*, Jan. 1937, section II, σ. 8. εικ. 14, 15, 17. Η βιβλιογραφία αυτή είναι βοηθητική για περαιτέρω μελέτη και δεν περιλαμβάνεται στη γενική βιβλιογραφία της παρούσας εργασίας, καθώς δεν χρησιμοποιήθηκε.

²¹⁹ Day 1984, 28, σημ. 32, όπου αναφέρεται κυρίως σε θέσεις εκτός ελλαδικού χώρου, όπου έχουν ανασκαφεί ταφές σκύλων και δίνει την αντίστοιχη βιβλιογραφία.

²²⁰ Carter 1998a, 376, Bökönyi 1998, 560-562, όπου περιγράφει αναλυτικά τα σκελετικά κατάλοιπα του όνου και του αλόγου.

Συμπεράσματα

Η αρχαιολογική σκαπάνη επομένως, έχει φέρει στο φως ταφές αλόγων σε πολλές θέσεις παγκοσμίως. Με βάσει τα ενδεικτικά παραδείγματα ταφών αλόγων κάθε εποχής που εξετάσαμε, μπορούμε να πούμε ότι περιοριστήκαμε στο να έχουμε μία γενική εικόνα της ταφικής πρακτικής, των ειδικών περιπτώσεων κατά τις οποίες εφαρμόζεται, καθώς και την πορεία του εθίμου μέσα στο χρόνο στον Ελλαδικό και Κυπριακό γεωγραφικό χώρο. Είναι δύσκολο να υποστηρίξουμε από πού εισήχθη η πρακτική στην Ελλάδα αλλά γνωρίζουμε ότι, σύμφωνα πάντα με τα ανασκαφικά δεδομένα, υιοθετήθηκε με μεγαλύτερη συχνότητα κατά τη Μυκηναϊκή και Πρωτογεωμετρική εποχή στην κυρίως Ελλάδα και κατά την Αρχαϊκή στην Κύπρο.

Στη συντριπτική πλειοψηφία τους οι θάλαμοι των τάφων, είτε πρόκειται για θολωτούς, θαλαμοειδείς ή κτιστούς, έχουν επανειλημμένα συληθεί, με αποτέλεσμα να έχει διαταραχθεί η στρωματογραφία στο εσωτερικό του τάφου, να έχουν κλαπεί πολύτιμα αντικείμενα και να έχουν χαθεί πολλά άλλα στοιχεία που θα βοηθούσαν στη κάθε περίπτωση να έχουμε μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα, που θα καθιστούσε τη διεξαγωγή συμπερασμάτων πιο έγκυρη και ασφαλή. Το βέβαιο είναι ότι πρόκειται για πολύ σημαντικούς τάφους, που ανήκουν σε ανθρώπους των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Αν και πολλά από τα κτερίσματα τους έχουν κλαπεί, η μεγαλοπρέπεια και ο πλούτος τους δεν παύουν να είναι εμφανή.

Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν η ομηρική περιγραφή της καύσης του Πατρόκλου, αντικατοπτρίζει τα Μυκηναϊκά χρόνια ή την εποχή του Ομήρου. Αποτελεί πάντως, την πρωιμότερη αναφορά της γραμματείας σε αυτή την ταφική πρακτική και είναι σίγουρο ότι συνέβαλε στη διάδοση του εθίμου σε μεταγενέστερες περιόδους.²²¹

Η ιδεολογία και ο συμβολισμός γύρω από την θυσία των αλόγων ως τμήμα μίας νεκρικής τελετουργίας, διατηρήθηκε σε μεγάλο βαθμό η ίδια, κυρίως κατά τις εποχές της συχνής εφαρμογής της. Το άλογο και ο νεκρός ιδιοκτήτης του είχαν στην ουσία μία αλληλένδετη σχέση, που προσέδιδε κύρος, πλούτο, κοινωνική δύναμη στον νεκρό αλλά και μεγάλη αξία στο άλογο, ως συμβολικό ζώο που επιλεγόταν να τιμήσει και να συνοδέψει τον κύριο του στην μεταθανάτια ζωή. Έχει υποστηριχθεί από πολλούς μελετητές, όπως τον

²²¹ Για περαιτέρω αναφορές στην αρχαία γραμματεία βλ. Schäfer 1999, 49-60. Επίσης, για παραδόσεις που σώζονται στην αρχαία γραμματεία για ήρωες που τάφηκαν μαζί με τα άλογα τους βλ. Φάκλαρης 1986, 52-53.

Ανδρόνικο²²² και τη Vermeule²²³ ότι το άλογο ή τα άλογα θυσιάζονταν για να συνοδέψουν τον κύριο τους στον άλλο κόσμο, λειτουργούσαν ως αγαπημένα κτερίσματα, ως προσφορές, που θα έκαναν το ταξίδι για τον Άδη πιο εύκολο. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μυλωνάς «The horses and dogs formed a part of the belongings of the dead and were like any other of his possessions placed on the pyre to give pleasure and comfort to the departing “psyche” on its trip to the nether world»,²²⁴ (τα άλογα και οι σκύλοι αποτελούσαν ένα τμήμα της ιδιοκτησίας του νεκρού και τοποθετούνταν, όπως οποιοδήποτε άλλο από τα κτήματα του, στην πυρά για να ευχαριστήσουν και να παρηγορήσουν την “ψυχή” που αναχωρεί για το ταξίδι της στον κάτω κόσμο). Τα κτερίσματα κάθε είδους λειτουργούν ως προμήθειες και σύντροφοι στο ταξίδι για τον άλλο κόσμο, καθώς επίσης, «αντικατοπτρίζουν την απροθυμία των ζωντανών να αποδεχτούν το γεγονός ότι στην πραγματικότητα ο αποθανών έχει περάσει πέρα από τις γήινες ανάγκες και ανέσεις».²²⁵

Αργότερα, κατά τα κλασικά και ελληνιστικά χρόνια η ταφική πρακτική εγκαταλείπεται σε μεγάλο βαθμό. Άλλωστε κατά την κλασική εποχή οι οποιοσδήποτε πολυτέλειες προς τιμήν των νεκρών είχαν απαγορευτεί. Τα γνωστά παραδείγματα των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, συμβολίζουν μάλλον την κοινωνική θέση του νεκρού ως ιππέα, παρά την αριστοκρατική του καταγωγή και την ηγεμονική του ιδιότητα. Παρατηρείται επίσης, ότι η πραγματική θυσία και ο ενταφιασμός του αλόγου αντικαθίσταται από κρατήρες, που φέρουν ως διακόσμηση διάφορες σκηνές με άλογα. Χαρακτηριστικές είναι και οι επιτύμβιες στήλες καθώς και άλλα κτερίσματα – προσφορές που λειτουργούν ως υποκατάστατα, θα μπορούσαμε να πούμε, του εθίμου.²²⁶

Οι ταφές αλόγων συνοδεύουν τόσο ανθρώπινες καύσεις, όπως η περίπτωση του πολεμιστή στο Λευκαντί, όσο και ενταφιασμούς. Οι ταφές αλόγων, με κάποιες βέβαια εξαιρέσεις, όπως στις Αρχάνες και στον Τάφο 1 της Κύπρου, συνόδευαν αντρικές ταφές. Έχει μάλιστα παρατηρηθεί ότι και η πλειονότητα των αλόγων που θυσιάζονται ήταν αρσενικά.²²⁷ Είναι ανάγκη να σημειωθεί ότι σε καμία περίπτωση επιτηδευμένης και αδιατάρακτης ταφής στον ελλαδικό και κυπριακό γεωγραφικό χώρο, δεν είχαμε ανάμειξη των ανθρωπίνων και των ζωικών σκελετικών καταλοίπων. Τα άλογα θάβονταν σε στενή σχέση με τον τάφο του ιδιοκτήτη τους αλλά ποτέ μαζί του. Ακόμη, και στις περιπτώσεις που

²²² Andronikos 1968, 85.

²²³ Vermeule 1979, 59.

²²⁴ Mylonas 1948, 59.

²²⁵ Kurtz & Boardman 1994, 314-315. Επίσης, βλ. Gjerstand 1926, 86.

²²⁶ Με τη μορφή του αλόγου στη χθόνια τέχνη της αρχαιότητας, θα ασχοληθούμε αναλυτικότερα στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας.

²²⁷ Kosmetatou 1993, 32-34.

ακολουθήθηκε η πρακτική της πυράς, φρόντιζαν να τοποθετηθούν τα άλογα στην άκρη, έτσι ώστε να μην αναμειχθούν τα λείψανα τους με εκείνα του νεκρού.²²⁸ Αντίθετα, σε άλλα έθνη, όπως στους Σκύθες και τους Κινέζους, δεν συναντούμε την ίδια φροντίδα.²²⁹ Ακόμη αξίζει να ειπωθεί στο σημείο αυτό, ότι, όπως και στην ομηρική περιγραφή, οι ταφές αλόγων συχνά συνοδευόταν από τη θυσία και άλλων συμβολικών και αγαπητών ζώων, κυρίως σκύλων. Σκύλοι έχουν βρεθεί σε αρκετή συχνότητα σε τάφους της Μυκηναϊκής εποχής και μετέπειτα και πιθανότατα συμβολίζουν επίσης, το κύρος του νεκρού αλλά και την ιδιότητα του κυνηγού.²³⁰

Μέσα από όλα τα παραδείγματα που αναφέραμε γίνεται σε μεγάλο βαθμό κατανοητή η σημασία και ο συμβολισμός του αλόγου στην αρχαία κοινωνία. Η χρήση του ως μέρος μίας σημαντικής ταφικής πρακτικής αλλά και η ιδεολογία που την περικλείει, δηλώνουν την στενή σχέση ανθρώπου-αλόγου. Για να μπορέσουμε να δικαιολογήσουμε κατά κάποιο τρόπο τον ενταφιασμό του αλόγου πλησίον του κυρίου του, είναι επιτακτική ανάγκη να συνειδητοποιήσουμε το ρόλο του στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων εκείνων των πρώιμων χρόνων. Δεν είναι μόνο ένδειξη κοινωνικής υπεροχής, πλούτου και αριστοκρατικής καταγωγής αλλά αποτελεί και το βασικό μεταφορικό μέσο, συνδέεται με την καθημερινότητα του άντρα. Στην πραγματικότητα σηματοδοτεί την κοινωνική του ταυτότητα.²³¹

Τέλος, σε ένα γενικότερο πλαίσιο, είναι ανάγκη να αναφέρουμε ότι η αρχαιολογική έρευνα έχει πλέον κατανοήσει τη μεγάλη σημασία του οστεολογικού υλικού που δίνει μία θέση. Είναι γεγονός ότι δεν χρησιμεύει μόνο στη σημαντική προσπάθεια ανασύνθεσης της πανίδας και του περιβάλλοντος εν γένει, μέσα στο οποίο ζούσαν και ενεργούσαν οι άνθρωποι εκείνης της εποχής, αλλά συμβάλλει καθοριστικά και στην εξιχνίαση περίπλοκων κοινωνικών πρακτικών. Είναι κανόνας λοιπόν, ότι, ό,τι μας έχει διατηρηθεί σε μία αρχαιολογική θέση, μπορεί σε συνδυασμό με τις φιλολογικές πηγές και παρόμοια ευρήματα

²²⁸ Φάκλαρης 1986, 56. Την φροντίδα των ανθρωπίνων οστών και την προσπάθεια να μην αναμειχθούν με ζωικά σκελετικά κατάλοιπα γνωρίζουμε και από την ομηρική περιγραφή της καύσης του Πατρόκλου.

²²⁹ *Του ιδίου* 1986, 56. Για παραδείγματα και βιβλιογραφία σχετικά με ταφές αλόγων σε άλλα έθνη, βλ. σ. 52-53 της παρούσας εργασίας και αντίστοιχες υποσημειώσεις.

²³⁰ Για την πορεία του εθίμου της ταφής σκύλων με τους ιδιοκτήτες τους και συγκεντρωτικός κατάλογος των θέσεων που έχουν ανασκαφεί σκελετικά κατάλοιπα σκύλων σε ταφές βλ. Day 1984, 21-32.

²³¹ Vermeule 1979, 60. Παραθέτουμε χαρακτηριστικά το παρακάτω απόσπασμα «Even though we have suffered a loss or transmutation of such desires proper to a warrior society, the same instincts sometimes surface in America today, as witnessed in an interesting letter to Ann Landers : “ I’m not on my deathbed, but I’m getting on in years....I have a modest collection of antique automobiles....The car I love best is a 1937 Dodge... whenever I look at that great automobile, it makes me feel good all over.... Instead of a casket, I’d like to be sitting at the wheel and lowered into the ground.” » Η Vermeule σημειώνει ότι η ικανοποίηση και το γόητρο που αποπνέει για τον άνθρωπο της αρχαιότητας το άλογο, πανομοιότυπη είναι και η ικανοποίηση που αντλεί ο σύγχρονος άνθρωπος από τον μηχανικό διάδοχο του αλόγου, το αυτοκίνητο.

άλλων θέσεων να μας δώσει στοιχεία για έθιμα και πρακτικές που αλλιώς θα μας ήταν παντελώς άγνωστα. Ένα τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί και η ταφική πρακτική της θυσίας αλόγων.

ΜΕΡΟΣ Β: Η μορφή του αλόγου στην χθόνια τέχνη της αρχαιότητας.

Εισαγωγή

Είναι ευρύτατα γνωστό ότι η μορφή του αλόγου αποτελούσε ένα από τα πλέον αγαπητά και διαχρονικά θέματα απεικόνισης σε όλες τις μορφές της ελληνικής τέχνης. Τη συναντούμε σε πολλές κατηγορίες της παραστατικής τέχνης, από ευτελή και μικροσκοπικά αντικείμενα, έως την αγγειογραφία, τη μεγάλη ζωγραφική και τη μνημειώδη γλυπτική. Υπήρξε ένα ιδιαίτερα δημοφιλές μοτίβο μεταξύ των καλλιτεχνών και επομένως, και μεταξύ των προτιμήσεων του κοινωνικού συνόλου, τόσο λόγω της ομορφιάς και της δύναμης που αποπνέει η μορφή του, όσο και εξαιτίας του συμβολισμού που έφερε και των μηνυμάτων που εξέφραζε σε κάθε εποχή.

Τη μορφή του αλόγου συνεπώς, τη συναντούμε σε όλες τις τέχνες αλλά και σε όλες τις λειτουργίες που κάθε μία από αυτές μπορεί ενδεχομένως, να έχει επωμιστεί. Συγκεκριμένα, αναφερόμαστε στο εάν ένα καλλιτεχνικό έργο έχει αναθηματικό, επιτύμβιο, διακοσμητικό ή και σύνθετο χαρακτήρα. Στα πλαίσια αυτής της εργασίας, θα περιοριστούμε στο να αναφέρουμε συνοπτικά και επιλεκτικά, απεικονίσεις αλόγων σε αντικείμενα που συσχετίζονται με ανθρώπινες ταφές και που αποκτούν κατά αυτόν τον τρόπο κάποια χθόνια λειτουργία. Μέσω αυτών των απεικονίσεων, θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε το συμβολισμό που φέρει το άλογο αλλά και τη λειτουργία της αφηγηματικής παράστασης, πάνω σε ταφικά αντικείμενα και μνημεία, ως υποκατάστατο ενδεχομένως, της ταφικής πρακτικής της θυσίας αλόγων, προς τιμήν του νεκρού ιδιοκτήτη τους ή ως σύμβολο της χαμένης κοινωνικής ιδιότητας ή χαρακτηρισμού της υπόστασης του νεκρού.

Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό παρενθετικά, ότι οι πιο πρώιμες απεικονίσεις του αλόγου σηματοδοτούν εύλογα και την παρουσία του στο χώρο κατά την αντίστοιχη εποχή. Ήδη λοιπόν, από την Νεολιθική εποχή υπάρχουν παραδείγματα στο Διμήνι και το Σέσκλο.²³² Από την ΠΕ εποχή συναντούμε παραστάσεις του στον Ορχομενό και τις Ζυγουριές.²³³ Ενώ και στην Κρήτη κατά την ΠΜ εποχή έχουμε απεικονίσεις αλόγων σε πίνακες.²³⁴

²³² Protonotariou-Deilaki 1990, 97 βλ. και σημ. 73 και 74.

²³³ Blegen 1928, 186.

²³⁴ Evans 1964, 785-6 και 799-801, όπου παρατίθενται οι διάφορες μορφές με τις οποίες αποδίδεται το άλογο, βλ. σ. 80, εικ. 774. Επίσης, αναφέρεται σε διάφορες απεικονίσεις αρμάτων και αλόγων, από χιτιτικά ανάγλυφα, σφραγιδόλιθους της Κνωσού, αγγεία αλλά και τοιχογραφίες των Μυκηνών και της Τίρυνθας, για τα οποία δεν μπορούμε να αναφερθούμε περαιτέρω στα πλαίσια αυτής της εργασίας, γιατί δεν έχουν ταφική χρήση.

Έχοντας πάντα ως βασικό κριτήριο επιλογής των αντικειμένων που θα μελετήσουμε την ταφική χρήση τους, θα αναφερθούμε αρχικά στην αγγειογραφία και τη πλαστική και έπειτα σε άλλες μορφές τέχνης.

1. Αγγειογραφία

A) Μυκηναϊκής Εποχής

Τα γνωστά μυκηναϊκά αγγεία που φέρουν παραστάσεις αλόγων, είναι πολυάριθμα. Στα πλαίσια αυτής της εργασίας η περιγραφή τους αν και θα βοηθούσε να κατανοήσουμε τεχνοτροπικές εξελίξεις, δεν θα συνέβαλε στο υπό μελέτη ζήτημα της ταφικής ιδεολογίας και του συμβολισμού που φέρουν. Κρίθηκε λοιπόν αναγκαίο τόσο σε αυτήν την ενότητα των αγγείων όσο και στις ενότητες των επιτυμβίων και των άλλων ταφικών αντικειμένων, που ακολουθούν, να γίνει μία αυστηρή επιλογή των αντικειμένων, που θα διαπραγματευτούμε.²³⁵

Η εικονιστική μυκηναϊκή αγγειογραφία προέρχεται από οικιστικά σύνολα αλλά κατά την πλειοψηφία της, είχε εναποτεθεί σε τάφους είτε γιατί χρησιμοποιήθηκε στη νεκρική τελετουργία είτε γιατί τοποθετήθηκε εκεί ως κτέρισμα στον νεκρό. Η χρονολογική οριοθέτηση της κάθε φάσης της ίσως, δεν ανταποκρίνεται με απόλυτη ακρίβεια στην πραγματικότητα, όμως η διαδοχή και η εξέλιξη των μοτίβων θεωρείται ασφαλής. Η χρονολόγηση δεν βασίζεται τόσο στη διαφοροποίηση που παρατηρείται στην απόδοση των μορφών των ανθρώπων ή των ζώων, καθώς αυτή αποδίδεται στα διαφορετικά καλλιτεχνικά χέρια, όσο στη διαφοροποίηση των διακοσμητικών μοτίβων που χρησιμοποιούνται για να καλυφθούν τα κενά στην επιφάνεια του αγγείου.²³⁶

Οι παραστάσεις που κυριαρχούν κατά τη διάρκεια της Μυκηναϊκής εποχής, με κάποιες διαφοροποιήσεις σε κάθε φάση της, είναι οι σκηνές αρμάτων, τα πτηνά, τα ψάρια, οι αίγες, οι πολεμιστές, οι ποιητές και οι ψαράδες. Τα εργαστήρια εκείνης της εποχής φαίνεται ότι κατείχαν μία σειρά από σταθερά επαναλαμβανόμενα σχέδια τα οποία χρησιμοποιούσαν διαρκώς και τα οποία προσάρμοζαν ανάλογα με τον τύπο του αγγείου, καθώς και τη χρήση του.²³⁷

Το μοτίβο του άρματος που το σέρνουν άλογα είναι ένα από τα πλέον διαδεδομένα μοτίβα, τόσο στην Κύπρο όσο και στον κυρίως Ελλαδικό γεωγραφικό χώρο. Τεχνοτροπικά,

²³⁵ Για μία ολοκληρωμένη ανάλυση της Μυκηναϊκής εικονιστικής αγγειογραφίας αλλά και για την πληρέστερη περιγραφή και των παραδειγμάτων που θα χρησιμοποιήσουμε βλ. Vermeule - Karageorghis 1982. Επίσης, Furumark 1972 και 1992.

²³⁶ Vermeule - Karageorghis 1982, 1-3. Επίσης, βλ. αντίστοιχο χρονολογικό πίνακα της παρούσας εργασίας.

²³⁷ *Των ιδίων* 1982, 1-3.

θα μπορούσαμε να επισημάνουμε ότι οι μορφές είναι ιδιαίτερα στατικές. Τα άλογα σχεδόν ποτέ δεν απεικονίζονται να καλπάζουν και τα πόδια τους δίνουν την εντύπωση ότι είναι ριζωμένα στο έδαφος, σαν ο καλλιτέχνης να επιδιώκει να περάσει το μήνυμα ότι η κίνηση δεν αποτελεί τον πρωταρχικό σκοπό του. Η δράση παραγκωνίζεται από την ακίνητη παράσταση που λειτουργεί μάλλον ως διακόσμηση ή έμβλημα, παρά ως αφήγηση κάποιου γεγονότος, κάτι που χαρακτηρίζει τη Μυκηναϊκή τέχνη ως σύνολο.²³⁸

Επιλεκτικά, θα αναφέρουμε κάποια παραδείγματα αγγείων που φέρουν μορφές αλόγων, κατά κανόνα συνδεδεμένες με άρματα, και που προέρχονται από ταφικά σύνολα. Με αυτόν τον τρόπο, μπορούμε να κατανοήσουμε ίσως τους συμβολισμούς που φέρουν αυτά τα αγγεία και τη σημασία τους στην ταφική τελετουργία.

Οι αμφοροειδείς κρατήρες με παραστάσεις αρμάτων ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς στην Κύπρο και την Εγγύς Ανατολή, η συχνότητα των οποίων επέτρεψε τους μελετητές να υποθέσουν ότι σχετίζεται με κάποια ιδιαίτερη λειτουργία.²³⁹ Ενδεικτικά, θα αναφερθούμε σε ένα αγγείο που προέρχεται από τάφο της Έγκωμης στην Κύπρο και για το οποίο έχουν προταθεί πολλές ερμηνείες. Πρόκειται για τον λεγόμενο «Κρατήρα του Διός» ή του «Δία με την πλάστιγγα της Μοίρας», όπως έχει επικρατήσει να αποκαλείται, παρόλο που σήμερα θεωρείται ότι δεν απεικονίζεται ο Δίας αλλά το ζύγισμα ράβδων χρυσού (εικ. 106).

Ο κρατήρας είναι μετρίου μεγέθους (0.375 μ.) και φέρει τον τυπικό χαμηλό και ευρύστομο λαιμό της Πρώιμης τεχνοτροπίας. Στις δύο πλευρές του φέρει την αγαπημένη θαλάσσια μορφή του χταποδιού, ενώ γύρω και κάτω από τις λαβές αποδίδονται διάφορες παραστάσεις, όπως ο άντρας που κρατά το ζυγό, δύο μεγάλα υδρόβια πτηνά, ένας ταύρος, δέντρα, λουλούδι, βράχοι καθώς και ένα άρμα με δύο επιβάτες. Η τοποθέτηση των περισσοτέρων από τα θέματα αυτά στο στενό χώρο κάτω από τις λαβές, πιθανότατα αντικατοπτρίζει ένα πειραματικό στάδιο κατά το οποίο οι καινούργιες εικονιστικές παραστάσεις εισάγονται σταδιακά και με επιφύλαξη, καθώς οι καλλιτέχνες δεν έχουν ακόμη εξοικειωθεί με αυτές.²⁴⁰

Στην Πρώιμη II εποχή²⁴¹ τοποθετείται ο κρατήρας από τη θέση Πύλα- Βέργη της Κύπρου (Pyla- Verghi), ο οποίος αντιπροσωπεύει τη μετάβαση από το πειραματικό στάδιο σε μία καθιερωμένη πλέον πρακτική (εικ. 107). Εδώ απεικονίζονται τέσσερα άρματα που καταλαμβάνουν περιμετρικά την κεντρική διακοσμητική ζώνη του αγγείου. Τα άλογα πατούν πάνω σε ακανόνιστους βράχους, το μοτίβο των οποίων χρησιμοποιείται και για να

²³⁸ *Των ιδίων* 1982, 2.

²³⁹ Mountjoy 1993, 170.

²⁴⁰ Vermeule - Karageorghis 1982, 14-17.

²⁴¹ βλ. αντίστοιχο χρονολογικό πίνακα.

διαχωρίσει τις παραστάσεις των δύο πλευρών. Η οριοθέτηση αυτή έχει ως αποτέλεσμα η όλη παράσταση να χάνει τη συνοχή της και να δίνει την εντύπωση μίας κλειστής, ισορροπημένης και άκαμπτης διακόσμησης.²⁴²

Τα άλογα αποδίδονται κατά κανόνα, με αφύσικα επίμηκες σώμα, κοντά πόδια και με τη χαιτή τους δεμένη σε διαδοχικές τούφες. Στον συγκεκριμένο κρατήρα είναι εμφανές το φύλο τους, καθώς και η εγχάρακτη απόδοση των ιπποσκευών που πραγματοποιήθηκε μετά το ψήσιμο του αγγείου. Η τεχνική της εγχάραξης ήταν εξαιρετικά σπάνια εκείνη την εποχή.²⁴³

Από τις αμέσως επόμενες περιόδους, επιλεκτικά θα αναφερθούμε σε ένα αμφοροειδή κρατήρα της Ώριμης εποχής από την Κύπρο, ο οποίος σήμερα βρίσκεται στο Rochester (εικ. 108). Το ιδιαίτερο γνώρισμα της παράστασης άρματος αυτού του αγγείου αλλά και των αντίστοιχων παραστάσεων που συναντούμε σε αυτή τη φάση, είναι ότι το σώμα του αλόγου επιμηκύνεται υπερβολικά. Ο καλλιτέχνης προχωρά σε αυτή την ενέργεια προκειμένου να καλυφθεί η διακοσμητική επιφάνεια, καθώς έχουν πλέον εγκαταλειφθεί τα πλούσια διακοσμητικά μοτίβα που κοσμούσαν τα κενά σημεία μίας παράστασης.²⁴⁴

Από την Κρήτη, από τον τάφο Β των Μουλιανών προέρχεται ένας κρατήρας, που φέρει μία από τις σπάνιες απεικονίσεις ανθρώπων κατά την ΥΜ III εποχή. Στην μία πλευρά υπάρχει παράσταση κυνηγιού και στην άλλη ένα άλογο με τον αναβάτη του (εικ. 109).²⁴⁵ Επίσης, ένας ιδιαίτερος κωδωνόσχημος κρατήρας βρέθηκε στη θέση Απτέρα, νομού Χανίων στην Κρήτη (εικ. 110). Αυτός θεωρείται σημαντικός καθώς είναι από τους πρώτους αυτού του τύπου αγγείων, που φέρουν σκηνή άρματος.²⁴⁶ Είναι σημαντικός και ως προς το γεγονός ότι για πρώτη φορά στη μία πλευρά του αγγείου απεικονίζονται τέσσερις ανθρώπινες μορφές πάνω σε ένα δίφρο, καθώς και ότι το άρμα συνοδεύεται από έναν πολεμιστή, μοτίβο που θα γίνει πολύ αγαπητό κατά τις επόμενες περιόδους. Η ερμηνεία της σκηνής όμως, αν και θα ήταν δεδομένη για τον άνθρωπο της αντίστοιχης εποχής, δεν είναι ευδιάκριτη για τον σύγχρονο θεατή και μελετητή. Θα μπορούσε λοιπόν, να θεωρηθεί ότι απεικονίζεται είτε μία πολεμική σκηνή, είτε μία νεκρώσιμη πομπή, όπου το κρεμάμενο αγγείο αποτελεί προσφορά

²⁴² Vermeule - Karageorghis 1982, 19-20.

²⁴³ *Των ιδίων* 1982, 19.

²⁴⁴ *Των ιδίων* 1982, 36-37.

²⁴⁵ Ξανθουδίδης 1904, 34 και πιν. 3. Επίσης, Furumark 1972, 200, όπου στη σημ. 7, αναφέρει ότι ο καλλιτέχνης αρχικά θέλησε να εικονίσει τον αναβάτη να κρατά τα χαλινάρια του αλόγου. Για το λόγο αυτό σχεδίασε ανυψωμένο το αριστερό του χέρι. Στη συνέχεια όμως, άλλαξε γνώμη και το ξανασχεδίασε χαμηλότερα έτσι ώστε να μπορεί να κρατά το δόρυ του.

²⁴⁶ Αν και σκηνές με ταύρους συναντούμε και σε πιο πρώιμες εποχές σε κωδωνόσχημους κρατήρες, βλ. Vermeule - Karageorghis 1982, 41.

στο νεκρό ή χρησιμεύει για κάποια σπονδή και η αντρική μορφή που φέρει το δόρυ, ετοιμάζεται να λάβει μέρος σε αγώνα προς τιμήν του νεκρού.²⁴⁷

Στην κυρίως Ελλάδα, είναι ευρύτατα γνωστό ότι τα κέντρα των Μυκηνών και της Τίρυνθας είχαν εξαιρετική παραγωγή σε αγγεία του εικονογραφικού ρυθμού, δείγματα της οποίας συναντούμε στην πλειοψηφία των μυκηναϊκών θέσεων. Τα περισσότερα από αυτά, έχουν προέρθει από οικιστικά σύνολα, με αποτέλεσμα, αν και σώζονται εξαιρετικές παραστάσεις αρμάτων να μην μας επιτρέπουν να τα συνδέσουμε με ταφικές πρακτικές και ιδεολογίες. Από τα αγγεία που συνδέονται με ανθρώπινες ταφές θα αναφερθούμε σε ένα μεγάλο τμήμα αμφοροειδούς κρατήρα, ο οποίος βρέθηκε στις Μυκήνες μεταξύ των θολωτών τάφων του “Αιγίσθου” και της “Κλυταιμνήστρας” (εικ. 111). Στο αγγείο αυτό που με βάση την τεχνοτροπία του χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 13^{ου} αι. π. Χ., διακρίνονται δύο άρματα τα οποία ξεκινώντας από την λαβή είχαν αντίθετες κατευθύνσεις. Η απόδοση της κίνησης έχει βελτιωθεί αρκετά. Η απεικόνιση των αλόγων δεν διαφέρει σε γενικές γραμμές από τα προηγούμενα παραδείγματα, ενώ η απόδοση του ιπποκόμου θεωρείται αριστουργηματική για την Μυκηναϊκή αγγειογραφία (εικ.112).²⁴⁸

Αξίζει επίσης, να αναφερθούμε έστω και επιγραμματικά, σε ένα θραύσμα κρατήρα που βρέθηκε στο νεκροταφείο της Ξερόπολης στο Λευκαντί της Εύβοιας, το οποίο θεωρείται ότι ήταν η τρίτη πλέον παραγωγική θέση, μετά τις Μυκήνες και την Τίρυνθα. Το συγκεκριμένο θραύσμα (εικ. 113), σώζει αποσπασματικά μία αντρική μορφή πάνω σε άρμα και το πίσω μέρος του αλόγου. Η μικρή έκταση που καταλαμβάνει επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι απεικονίζονταν δύο άρματα στην κάθε πλευρά, όπως συμβαίνει και στις αντίστοιχες παραστάσεις των δύο βασικών κέντρων του Μυκηναϊκού κόσμου.²⁴⁹

Από τα ενδεικτικά παραδείγματα που εξετάσαμε μπορούμε να έχουμε μία γενική εικόνα του τρόπου με τον οποίο αποδίδονται τα άλογα στην Μυκηναϊκή αγγειογραφία. Αν προσπαθήσουμε πλέον να ερμηνεύσουμε τους λόγους που υπαγορεύουν αυτές τις παραστάσεις, τα ιδεολογικά μηνύματα που πιθανόν αντικατοπτρίζουν, καθώς και την διακοσμητική ή τελετουργική χρήση, είμαστε από πολλές πλευρές εκτεθειμένοι σε σφάλματα και παρερμηνείες. Το ότι τα αγγεία αυτά αποτελούν προσφορές στους νεκρούς και μέσω της παράστασης του άρματος, αντανακλούν την νεκρική πρακτική της εκφοράς τους νεκρού, είναι μία άποψη που φαίνεται λογική. Όμως, δεν μπορούμε να τα συνδέσουμε με βεβαιότητα με αυτή τη λειτουργία χθόνιας προσφοράς, που συνοδεύει τον νεκρό στον

²⁴⁷ *Των ιδίων* 1982, 41.

²⁴⁸ *Των ιδίων* 1982, 88-89.

²⁴⁹ *Των ιδίων* 1982, 128.

άλλο κόσμο, καθώς αγγεία με αντίστοιχες παραστάσεις έχουν βρεθεί και σε οικιστικά σύνολα, όπου ο διακοσμητικός χαρακτήρας της παράστασης φαίνεται να κυριαρχεί.

Θα ήταν λοιπόν, αβάσιμο και παρακινδυνευμένο να υποστηρίξουμε ότι τα αγγεία με παραστάσεις αλόγων και αρμάτων ενδεχομένως λειτουργούν γενικά ως υποκατάστατο της, μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις εφαρμοζόμενης, ταφικής πρακτικής της θυσίας και του ενταφιασμού των αλόγων, κοντά στους τάφους των κυρίων τους, ως προσφορά για τη μετέπειτα ζωή τους. Δεν διαθέτουμε κανένα στοιχείο πάνω στο οποίο να στηρίξουμε μία τέτοια θέση.

B) Γεωμετρική Εποχή

Τα πιο εντυπωσιακά παραδείγματα αγγείων τα οποία φέρουν παραστάσεις αλόγων και η χρήση των οποίων είναι αναμφισβήτητα ταφική, ανάγονται στη Γεωμετρική Εποχή. Τα επιμελημένα γεωμετρικά μοτίβα που κυριαρχούν στην κεραμική κατά τον 9^ο, 8^ο και κατά τις αρχές του 7^{ου} αι. π. Χ., έδωσαν και το όνομα τους σε ολόκληρη την περίοδο. Για την πιο πλήρη κατανόηση των παραδειγμάτων που θα παραθέσουμε, θα ακολουθήσουμε τη χρονική και γεωγραφική εξέλιξη του ρυθμού.²⁵⁰

Ο γεωμετρικός κεραμικός ρυθμός γεννήθηκε στην Αθήνα γύρω στα 900 π. Χ. και γνώρισε τη μεγαλύτερη ακμή του με το ζωγράφο του Διπύλου κατά το δεύτερο τέταρτο του 8^{ου} αι. Γρήγορα απλώθηκε σε όλο το γνωστό τότε κόσμο και αναπτύχθηκαν πολύ σημαντικά περιφερειακά κέντρα. Τα σπουδαιότερα είναι το Άργος, η Κόρινθος και η Εύβοια, τα οποία επηρεάστηκαν από την αττική παραγωγή αλλά και σταδιακά ανεξαρτητοποιήθηκαν, διαμόρφωσαν το δικό τους ιδιαίτερο χαρακτήρα και κυριάρχησαν κατά τα τέλη του 8^{ου} αι. π. Χ.

Από τα σχήματα αγγείων που συναντούμε αυτή την εποχή, ιδιαίτερα συνηθισμένοι ήταν οι αμφορείς, που λειτουργούσαν ως τεφοδόχα αγγεία²⁵¹ και ταφικά σήματα, καθώς και οι τριφυλλόσχημες οινοχόες, τα κύπελλα και οι πυξίδες, που λειτουργούσαν ως κτερίσματα. Όσον αφορά στη διακόσμηση, κατά την πρωτογεωμετρική εποχή κυριαρχούσαν οι συστάδες ομόκεντρων κύκλων και ημικυκλίων, οι οποίες στη συνέχεια (ΠΓ Ι),

²⁵⁰ Για μία πλήρη μελέτη της γεωμετρικής κεραμικής, των εργαστηρίων, των καλλιτεχνών και γενικότερα για την εξέλιξη της, βλ. Coldstream 1968.

²⁵¹ Περιείχαν τις στάχτες τόσο ανδρικών όσο και γυναικείων καύσεων. Μάλιστα, ο διαχωρισμός του φύλου γίνεται και από το ίδιο το αγγείο. Στις αντρικές καύσεις χρησιμοποιούν αμφορείς με λαβές κατακόρυφες από το λαιμό προς την κοιλιά, ενώ για τις γυναικείες καύσεις οι αμφορείς είναι πιο ευρύστομοι και έχουν μικρές λαβές στον ώμο, βλ. Coldstream 1997, 36.

αντικαθίστανται από ευθύγραμμα κοσμήματα. Στα μέσα του 9^{ου} αι. π. Χ. κάνουν δειλά την εμφάνιση τους ανθρώπινες και ζωικές μορφές.²⁵² Συγκεκριμένα, σε ένα θραύσμα αμφορέα, από τον Κεραμεικό,²⁵³ σώζεται κάτω από τη λαβή, η μορφή μίας θρηνωδού, η οποία είναι η πρώτη ανθρώπινη μορφή που συναντούμε στα αγγεία της Γεωμετρικής Εποχής, (εικ. 114). Δίπλα της, υπάρχει η μορφή ενός αλόγου που ίσως, όπως σημειώνει ο μελετητής Coldstream, είναι δηλωτική της αριστοκρατικής τάξης του νεκρού,²⁵⁴ ίσως πάλι σύμφωνα με τον Morris να ερμηνεύεται ως χθόνιο σύμβολο.²⁵⁵

Η μορφή του αλόγου φαίνεται να διακοσμεί ταφικά κτερίσματα ιδιαίτερα πλούσιων ταφών. Χαρακτηριστική είναι η «πολυτελής» επίπεδη αττική γεωμετρική πυξίδα που φέρει πάνω στο πώμα της ένα ή περισσότερα πηλίνα άλογα και συνοδεύει κατά κανόνα ανδρικές ταφές.²⁵⁶ Ενδεικτικά, αναφέρουμε την πυξίδα που προέρχεται από ανδρική καύση του Κεραμεικού (τφ. αρ. 69) (εικ. 115) [A25]²⁵⁷ καθώς και την πυξίδα που έφερε τρία άλογα στο πώμα της και βρέθηκε σε πλούσιο τάφο της Αναβύσσου.²⁵⁸ Το γεγονός ότι αυτές κατά κανόνα, αποτελούσαν προσφορές σε πλούσιες ταφές, κατά την άποψη του Coldstream, δικαιολογεί την ερμηνεία τους ως πολυτελή κτερίσματα, τα οποία πιθανότατα λειτουργούν ως έμβλημα της τάξης των ιππέων.²⁵⁹

Στη ΜΓ εποχή χρονολογείται και ένας εξαιρετικός κρατήρας ο οποίος έστεκε ως σήμα στον τάφο 22 του Κεραμεικού. Το αγγείο έφερε στις πλάγιες μετόπες του μορφές αλόγων (εικ. 116) [A26], οι οποίες όπως και στις περιπτώσεις των πυξίδων, ερμηνεύονται ως δείγματα ανώτερης κοινωνικής τάξης και οικονομικής επιφάνειας.²⁶⁰ Η απόδοση των αλόγων αυτών και των άλλων ζωικών μορφών που φέρει το αγγείο, είναι χαρακτηριστική για την πρώιμη απεικόνιση ζωντανών όντων στην κεραμική, κάτι που δεν απασχόλησε ιδιαίτερα τον αγγειοπλάστη και αγγειογράφο των τριών προηγούμενων αιώνων. Όπως σημειώνει ο μελετητής Coldstream, «μέχρις ενός σημείου, μπορεί να βοηθήθηκε από κάποιες τυχαίες ανακαλύψεις μυκηναϊκής γραπτής κεραμικής, αλλά, ακόμη και αν συνέβη κάτι τέτοιο, δεν ήταν ένας απλός μιμητής.» Η απόδοση υπερβολικών προεξοχών στα πόδια των αλόγων υποδηλώνει την προσπάθεια του καλλιτέχνη να αναπαραστήσει τα γόνατα και τους ταρσούς. Η προσπάθεια αυτή δεν συναντάται στις μυκηναϊκές παραστάσεις αλλά

²⁵² Του ιδίου 1968, 13, 1997, 38, 83.

²⁵³ Ήταν πιθανότατα σήμα σε γυναικεία ταφή, όπως δηλώνουν οι λαβές στην κοιλιά, βλ. Του ιδίου 1997, 83.

²⁵⁴ Του ιδίου 1968, 20-21, 1997, 83.

²⁵⁵ Morris 1987, 52.

²⁵⁶ Coldstream 1968, 23.

²⁵⁷ βλ. αντίστοιχο πίνακα και αριθμό παραδείγματος.

²⁵⁸ Για πυξίδες με τρεις πλαστικές μορφές αλόγων στο πώμα βλ. ενδεικτικά [A1, A2].

²⁵⁹ Coldstream 1997, 102-103.

²⁶⁰ Του ιδίου 1997, 102-103, εικ. 23δ και 24β.

οφείλεται μάλλον στην παρατήρηση πραγματικού αλόγου. Σε σύντομο χρονικό διάστημα οι καλλιτέχνες αποκτούν σχεδιαστική ευχέρεια στην απόδοση των νέων μορφών. Ήδη, από το τέλος της ΜΓ ΙΙ εποχής, όπως παρατηρούμε στην ψηλή τεφροδόχο πυξίδα του Παρισιού (εικ. 117) [A39], οι μορφές των αλόγων αποδίδονται με μεγαλύτερη χάρη και φυσικότητα.²⁶¹

Η περίοδος κατά την οποία ο αθηναϊκός γεωμετρικός ρυθμός έζησε το απόγειο του, ήταν η Υστερογεωμετρική Ι και ΙΙ εποχή. Κατά την εποχή αυτή, η πρακτική του ενταφιασμού αντικαθιστά σε ολόενα και μεγαλύτερο βαθμό την καύση, με αποτέλεσμα τα τεφροδόχα αγγεία να περιορίζονται αλλά να γνωρίζουν μία ανεπανάληπτη ακμή τα επιτύμβια αγγεία μνημειακών διαστάσεων. Επιπλέον, οι εικονιστικές σκηνές καταλαμβάνουν διαρκώς μεγαλύτερη επιφάνεια του αγγείου, ενώ τα γεωμετρικά μοτίβα αντίστοιχα συρρικνώνονται.

Ήδη από το πρώτο τέταρτο του 8^{ου} αι. π. Χ. κάνουν την εμφάνιση τους πιο πολύπλοκα και φιλόδοξα θέματα, σε σύγκριση με τις μεμονωμένες ανθρώπινες και ζωικές μορφές των προηγούμενων χρόνων. Στο δεύτερο τέταρτο του ίδιου αιώνα τοποθετείται ο ζωγράφος του Διπύλου, στον οποίο αποδίδεται η επινόηση του ύστερου γεωμετρικού ρυθμού, ο οποίος με τη σειρά του, εστιάζεται στην δημιουργία και διακόσμηση μνημειακών αγγείων που λειτουργούν ως σήματα σε αριστοκρατικούς τάφους. Τα αγγεία που προτιμήθηκαν για αυτή την επιτύμβια λειτουργία ήταν ο επιγαστριος αμοφορέας για τις γυναικείες ταφές και ο υψίποδος κρατήρας για τις αντρικές. Επιπλέον, οι παραστάσεις που φέρουν, αν και δεν είναι ποτέ πανομοιότυπες, αποδίδουν *πρόθεση*, σκηνές θρήνου, πομπές με άρματα και πολεμιστές, καθώς και σκηνές μάχης σε ξηρά και θάλασσα [A4, A4, A42].²⁶²

Ένα σημαντικό αγγείο που φιλοτέχνησε ο ζωγράφος του Διπύλου και που είναι αντιπροσωπευτικό της ΠΓ Ι περιόδου είναι ο κρατήρας A517 (εικ. 118) [A40]. Πρόκειται για ένα αγγείο που σώζεται σε αποσπασματική κατάσταση και φέρει στην κύρια όψη του, την *πρόθεση* ενός ευγενούς που συνοδεύεται από πομπή αρμάτων και πολεμιστών. Η προσπάθεια να δηλωθούν ξεκάθαρα όλες οι μορφές φαίνεται και από την προσεχτική απόδοση των ποδιών των αλόγων.²⁶³

Στην ΥΓ Ιβ περίοδο (περίπου 750 με 735 π. Χ.), όταν το εργαστήριο του Διπύλου σταδιακά αρχίζει να χάνει την αίγλη του, έδρασε ο ζωγράφος του Hirschfeld. Τα μνημειακά αγγεία του οποίου, έφεραν κατά κανόνα νεκρικές σκηνές. Χαρακτηριστικό έργο του αποτελεί ο κρατήρας με αρ. 990 από την Αθήνα (εικ. 119 και 120) [A8], ο οποίος φέρει μία

²⁶¹ Του ιδίου 1968, 25, 27-28, 1997, 103-104, εικ. 24στ.

²⁶² Του ιδίου 1997, 148-149.

²⁶³ Του ιδίου 1968, 39-40, 1997, 148-151, εικ. 33α.

από τις τρεις απεικονίσεις εκφοράς που μας έχουν σωθεί. Τα άλογα είναι ακίνητα και δύσκαμπτα, οι μουσούδες τους αποδίδονται σαν χωνιά ενώ οι κνήμες είναι υπερβολικά ψηλόλιγνες, σε αντίθεση με τους γλουτούς.²⁶⁴

Κατά την ΥΓ II εποχή ο αμφορέας έχει επιστρέψει ως κύριο ταφικό αγγείο αλλά προτιμούνται πλέον μεσαία μεγέθη. Οι σκηνές αλόγων και αρμάτων αποτελούν σταθερό μοτίβο (εικ. 121) [A27]. Το εργαστήριο της Αθήνας προκειμένου να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της αγοράς, δημιουργεί ένα πιο ραδινό αμφορέα, στο λαιμό του οποίου αποδίδονταν σκηνή πρόθεσης και οι θρηνωδοί, ενώ στην ζώνη της κοιλιάς εικονιζόταν πάντα πομπή αλόγων, η οποία αργότερα πήρε και τη μορφή αγώνων, (‘αποβατικών’ αγών, όπως αναφέρει η αρχαία γραμματεία).²⁶⁵

Παράλληλα με την αθηναϊκή παραγωγή, υπήρχαν εύλογα, από την αρχή της εποχής, και άλλα κέντρα γεωμετρικής κεραμικής. Τα σημαντικότερα από αυτά της Πελοποννήσου, είναι οι σχολές του Άργους και της Κορίνθου, οι οποίες από τα μέσα του 8^{ου} αι. π. Χ., άρχισαν να ανεξαρτητοποιούνται από την αττική τεχνοτροπία και να διαμορφώνουν το δικό τους ιδιαίτερο χαρακτήρα, που με τη σειρά τους απέκτησε μία σφαίρα επιρροής.

Η σχολή του Άργους γνωρίζει τη μεγαλύτερη ακμή της κατά την διάρκεια της σύντομης ΥΓ I περιόδου, παράλληλα με τα οψιμότερα μνημειακά ταφικά αγγεία της Αθήνας. Οι απεικονίσεις αλόγων συνεχίζουν να αποτελούν ένα από τα βασικότερα μοτίβα. Χαρακτηριστική είναι η εικονιστική μετόπη σε όστρακο κρατήρα που χρονολογείται γύρω στα 750 π. Χ., όπου αποδίδονται χορευτές και ένας άντρας που προσπαθεί να δαμάσει ένα άλογο (εικ. 122). Μεγαλύτερη σχεδιαστική ευχέρεια δηλώνουν οι μορφές σε μία γιγαντιαία πυξίδα από το Άργος (εικ. 124) [A18]. Τα άλογα που καταλαμβάνουν σημαντικές μετόπες του αγγείου αποδίδονται με τα ιδιαίτερα αργείτικα γνωρίσματα τους. Χαρακτηρίζονται από την οριζόντια μουσούδα, από την εξοχή στο πάνω τμήμα των μπροστινών ποδιών, τη φουντωτή ουρά και τη στροφή προς τα πίσω [A5, A6, A36].²⁶⁶

Από τα ταφικά αγγεία του Άργους αξίζει να αναφερθούμε και στο μεγάλο κάνθαρο που βρέθηκε στον τάφο 45 και χρονολογείται περίπου στα 710 π. Χ. (εικ. 123) [A16]. Το αγγείο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό γιατί βρέθηκε σε ένα εξαιρετικά μεγάλο και πλούσιο τάφο πολεμιστή.²⁶⁷ Το σύνολο μέσα στο οποίο βρέθηκε το αγγείο μπορεί να δηλώνει και το

²⁶⁴ Του ιδίου 1968, 43-44, 1997, 153-155, 165, εικ. 34α.

²⁶⁵ Του ιδίου 1997, 155-162, εικ. 36α.

²⁶⁶ Του ιδίου 1968, 129-130, 1997, 188-190, εικ. 45β.

²⁶⁷ Ο τάφος 45 είναι γνωστός και ως τάφος της Πανοπλίας, καθώς μεταξύ των κτερισμάτων που συνόδευαν τον νεκρό βρέθηκε μία χάλκινη πανοπλία, σιδερένιοι οβελίοι και κρατευτές. Είχε μήκος τρία μέτρα και παρότι είχε

συμβολισμό που φέρει η μορφή του αλόγου, ως ένδειξη κοινωνικής και οικονομικής ανωτερότητας.

Υπάρχουν πολλές άλλες θέσεις και πάρα πολλά άλλα ταφικά αγγεία με παραστάσεις αλόγων, που δεν θα ήταν δυνατό να συμπεριληφθούν στα πλαίσια αυτής της εργασίας.²⁶⁸ Μέσα από τα λιγοστά αλλά χαρακτηριστικά παραδείγματα που χρησιμοποιήσαμε, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι έχουμε αποκτήσει μία γενική εικόνα για την χρήση της μορφής του αλόγου στα ταφικά αγγεία της γεωμετρικής εποχής. Είναι αναμφισβήτητα μία πολύ αγαπητή μορφή της αγγειογραφίας, η οποία εύλογα επηρεάζεται από πραγματικές σκηνές πρόθεσης, εκφοράς και πομπών. Αν προσπαθήσουμε λοιπόν, να ανασυνθέσουμε τα ταφικά έθιμα και τις πρακτικές της γεωμετρικής εποχής, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι το άλογο έπαιξε σημαντικό ρόλο στην όλη τελετουργική διαδικασία, είτε ως μέσο μεταφοράς του νεκρού στον τάφο, είτε ως μέλος πομπών κατά την εκφορά του, είτε ως μέλος αγώνων που διεξάγονταν προς τιμήν του νεκρού. Επιπλέον, το γεγονός ότι πυξίδες, που έφεραν άλογα στο πώμα τους, και αγγεία με περίτεχνες παραστάσεις αλόγων βρέθηκαν σε πλούσια ταφικά σύνολα, είναι ενδεικτικό, όπως έχει προαναφερθεί, της κοινωνικής τάξης του νεκρού.²⁶⁹

Οι θέσεις αυτές είναι ευρύτερα αποδεκτές από την αρχαιολογική επιστημονική κοινότητα, κάτι που δεν θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε και για την υπόθεση ότι τα ταφικά αγγεία με απεικονίσεις αλόγων χρησιμεύουν και ως υποκατάστατα της σπάνιας και εξαιρετικής ταφικής πρακτικής της θυσίας και του ενταφιασμού αλόγων. Είναι γεγονός ότι και στις δύο περιπτώσεις εκδηλώνεται η προτίμηση για το άλογο, ως σύμβολο δύναμης και γοήτρου να συνοδέψει τον κύριο του στον κάτω κόσμο. Επίσης, θα ήταν λογική η υπόθεση ότι η πρακτική της θυσίας αλόγων και ο ενταφιασμός τους κοντά στο τάφο του κυρίου τους να εφαρμοζόταν σε πολύ εξαιρετικές περιπτώσεις, πολύ πλούσιων και ηγεμονικών προσωπικοτήτων της εκάστοτε κοινωνίας, ενώ οι υπόλοιποι πολίτες να περιορίζονταν σε ένα εικονιστικό αγγείο. Η αγάπη προς το άλογο είναι δεδομένη, όμως, δεν μπορούμε να στηρίξουμε ότι η ταφική πρακτική συνδέεται ιδεολογικά με την εικονιστική αγγειογραφία. Δεν μπορούμε να τεκμηριώσουμε μία τέτοια άποψη αλλά δεν μπορούμε εξίσου να την αποκλείουμε τελείως.

συληθεί περιείχε το πλουσιότερο σύνολο γεωμετρικών κτερισμάτων που έχει βρεθεί έως τώρα στην περιοχή της Αργολίδας, βλ. *Του ιδίου* 1997, 195-197.

²⁶⁸ Για την γεωμετρική κεραμική άλλων θέσεων βλ. *Του ιδίου* 1968. Επίσης βλ. τον πίνακα της γεωμετρικής κεραμικής της παρούσας εργασίας, όπου καταγράφηκαν κάποια γνωστά αγγεία που φέρουν μορφές αλόγων. Για γεωμετρικά αγγεία που ταξίδεψαν στην Κύπρο βλ. Gjerstad 1977, 28-57 και Calvet & Yon, 1977, 9-10.

²⁶⁹ Coldstream 1997, 102-3.

Γ) Αρχαϊκή και Κλασική Εποχή

Με τη δημιουργία και την ανάπτυξη του μελανόμορφου και ερυθρόμορφου ρυθμού, εισάγονται νέες παραστάσεις που αντλούνται κατά την πλειοψηφία τους από τη μυθολογία και είναι κατά κανόνα ανθρωποκεντρικές. Ο ταφικός χαρακτήρας των αγγείων και των παραστάσεων τους συρρικνώνεται σε σχέση με την γεωμετρική εποχή. Η παραγωγή και η εμπορία της εικονιστικής κεραμικής είναι μαζική. Η μορφή του αλόγου συνέχισε να διακοσμεί την κεραμική των Ελλήνων σε όλη τη διάρκεια της αρχαϊκής και κλασικής εποχής αλλά πλέον προσαρμόζεται ανάλογα με τις νέες κοινωνικές και καλλιτεχνικές συνθήκες. Απεικονίζεται συνήθως, να συνοδεύει ένα μυθικό ήρωα και να συνδέεται με τα κατορθώματά του, χωρίς να έχει κάποια σχέση με νεκρικές τελετουργίες και προσφορές αλλά ο χαρακτήρας της να είναι καθαρά διακοσμητικός και αφηγηματικός.²⁷⁰

Αξίζει όμως, να σημειώσουμε στο σημείο αυτό ότι στις αρχές του 6^{ου} αι. π. Χ. γεννήθηκε μία σειρά αμφορέων με προτομές αλόγων (εικ. 125). Η διακόσμηση των αγγείων αυτών περιοριζόταν σε μία ορθογώνια μετόπη σε κάθε πλευρά. Έχουν βρεθεί πάνω από εκατό αμφορείς που φέρουν προτομές αλόγων, και στους οποίους αναγνωρίζονται διαφορετικά καλλιτεχνικά χέρια. Η διακόσμηση τους εύλογα, εξυπηρετούσε κάποιο ιδεολογικό σκοπό, όμως πιστεύεται ότι δεν είχαν ταφική χρήση και δεν λειτουργούσαν ως ταφικά σήματα, αλλά ότι μάλλον αποτελούσαν έπαθλα αγώνων, καθώς αρκετοί από αυτούς εξάγονταν. Ίσως, μάλιστα να ήταν μία πρώιμη μορφή των Παναθηναϊκών αμφορέων. Η ομάδα αυτή δεν είχε μακρά διάρκεια ζωής. Πρέπει να εγκαταλείφθηκε έως τα μέσα του ίδιου αιώνα, όπως δηλώνει και η απουσία τεχνοτροπικής εξέλιξης.²⁷¹

Χαρακτηριστικός είναι ένας μελανόμορφος αμφορέας, των αρχών του 6^{ου} αι. π. Χ. επίσης, ο οποίος φέρει προτομές αλόγων, που θρηνούν για τον θάνατο του κυρίου τους (εικ. 126).²⁷² Το μοτίβο αυτό δείχνει τη στενή σχέση του κυρίου και των αλόγων του, καθώς και την ταφική χρήση του. Άλλα αγγεία που φέρουν μορφές αλόγων σε παραστάσεις που σχετίζονται με θάνατο είναι κάποιοι μελανόμορφοι αμφορείς του 6^{ου} αι. π. Χ. Σε δύο από αυτούς παριστάνονται γεροδεμένα άλογα να μάχονται πάνω από ένα νεκρό θηλυκό άλογο (εικ. 127) και πάνω από ένα νεκρό πολεμιστή αντίστοιχα (εικ. 128). Είναι ιδιαίτερα δύσκολο

²⁷⁰ Για παραστάσεις μελανόμορφων και ερυθρόμορφων αγγείων που φέρουν μορφές αλόγων βλ. αντίστοιχα Boardman 2001α και *του ίδιου* 1995 και 2001β.

²⁷¹ Boardman 2001α, 22, εικ. 18.

²⁷² Vermeule 1979, 60, εικ. 15.

να κατανοήσει κάποιος το συμβολισμό αυτών των παραστάσεων καθώς και τη χρήση των αγγείων τους.²⁷³

Από τα σπάνια πλέον αγγεία, που φέρουν νεκρική πομπή με άλογα, είναι ένας αττικός μελανόμορφος κάρυκος του 6^{ου} αι. π. Χ. (εικ. 129).²⁷⁴ Σε ένα αντίστοιχο αγγείο που απεικόνιζε εκφορά, το φέρετρο του νεκρού μεταφέρουν άντρες ενώ, στην πομπή που ακολουθεί, υπάρχει ένας έφιππος (εικ. 130).²⁷⁵ Το γνωστό μοτίβο της νεκρικής πομπής με τη συνοδεία αλόγων, που κυριαρχούσε στη γεωμετρική κεραμική εγκαταλείπεται. Ακόμη και στα κατεξοχήν ταφικά αγγεία, που ήταν οι λευκές λήκυθοι, οι σκηνές που αποδίδονται είναι κυρίως οι νεκροί που αποχαιρετούν τους συγγενείς, ο Χάρων με τη βάρκα του, επιτύμβιες στήλες και σήματα σε τάφους.²⁷⁶

Σε μία γενική θεώρηση θα μπορούσαμε να πούμε ότι το άλογο εξακολουθεί να αποτελεί σταθερό, αλλά κατά κανόνα συμπληρωματικό, μοτίβο της ελληνικής κεραμικής σε όλη τη διάρκεια των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων. Εύλογα, προσδίδει στον ήρωα της παράστασης κύρος και δύναμη αλλά δεν μπορούμε να συνδέσουμε την παρουσία του με ταφικά δρώμενα, κάτι που συνέβαινε αβίαστα με τους γεωμετρικούς κρατήρες και αμφορείς. Η συσχέτιση του με χθόνιους συμβολισμούς μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο εάν η παράσταση αποτυπώνει ξεκάθαρα κάποιο μέρος της νεκρικής τελετουργίας και εάν το αγγείο έχει βρεθεί σε κάποιο ταφικό σύνολο. Γενικά επομένως, το άλογο αποτελεί σύμβολο κοινωνικής τάξης ή διαφόρων πρακτικών της δημόσιας ή καθημερινής ζωής, όπως είναι οι αθλητικοί αγώνες και η χρήση του στην ταφική πομπή.

2. Επιτύμβια ανάγλυφα

A) Μυκηναϊκή Εποχή

Η σύλληψη και η εκτέλεση της ιδέας για τη δημιουργία επιτύμβιων στηλών ως σήματα σε τάφους πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά ήδη στο τέλος της Μεσοελλαδικής εποχής. Η πρακτική αυτή, άγνωστη στη μινωική Κρήτη, επικράτησε στην Ελλάδα κυρίως από την Μυκηναϊκή εποχή. Οι πρώιμες αυτές στήλες των βασιλικών περιβόλων των Μυκηνών, ήταν

²⁷³ Της ιδίας 1979, 91-93, εικ. 13 και 14.

²⁷⁴ Της ιδίας 1979, 18-21 επίσης, Kurtz & Boardman 1994, 112, εικ. 34.

²⁷⁵ Της ιδίας 1979, 18-21, επίσης, Kurtz & Boardman 1994, 112, εικ. 35.

²⁷⁶ βλ. Boardman 1995, 138-143 και εικ. 252-284. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι μία έφιππη μορφή εικονίζει η λήκυθος της εικόνας 131, της παρούσας εργασίας.

κατασκευασμένες από αμμόλιθο και οι διαστάσεις τους ήταν αρκετά μεγάλες.²⁷⁷ Ήταν τοποθετημένες χωρίς κάποιο ιδιαίτερο προσανατολισμό πάνω σε βάσεις που σε πολλές περιπτώσεις ήταν παλιότερες στήλες.

Ορισμένες από τις στήλες των Ταφικών Κύκλων, έφεραν ανάγλυφη διακόσμηση που είτε περιοριζόταν σε σπειροειδή και σχοινοειδή σχήματα είτε απέδιδε σκηνές με μία αντρική μορφή πάνω σε άρμα να επιτίθεται στον αντίπαλο του, που στέκεται μπροστά ή είναι πεσμένος στο έδαφος. Οι παραστάσεις αυτές είναι οι πρώτες που φέρουν ανάγλυφες μορφές αλόγων²⁷⁸ και θυμίζουν αρκετά τα επιτύμβια και αναθηματικά ανάγλυφα ιπέων των κλασικών χρόνων.

Έχει υποστηριχθεί ότι οι επιτύμβιες στήλες των Μυκηνών δεν αποδίδουν σκηνές πολέμου ή κυνηγιού, καθώς απουσιάζουν τα όπλα και οι ακόλουθοι, που είναι απαραίτητοι σε τέτοιες δραστηριότητες, αλλά ότι αποδίδονται αρματοδρομίες που πραγματοποιούνται προς τιμήν του νεκρού. Είναι γεγονός ότι κατά τη Μυκηναϊκή εποχή, τόσο οι αγώνες, που πραγματοποιούνταν μετά τον ενταφιασμό του νεκρού, όσο και τα ίδια τα άλογα, που σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στον Μαραθώνα, θυσιάστηκαν για να συνοδέψουν τον κύριο τους, αποτελούσαν βασικά στοιχεία της όλης νεκρικής διαδικασίας. Ωστόσο, δεν μπορούμε να αποκλείουμε την πολύ πιθανή άποψη οι στήλες να αποδίδουν τον νεκρό ως γενναίο πολεμιστή και ήρωα σε κάποιο από τα πολεμικά κατορθώματά του. Την άποψη αυτή στηρίζουν και τα σύγχρονα αιγυπτιακά πρότυπα, που εικονίζουν συμβολικά τον ηγεμόνα να κατατροπώνει τους εχθρούς του.²⁷⁹

Σε μία από τις νεότερες χρονολογικά στήλες, όπου οι μορφές πλέον αποδίδονται με σχετικά μεγαλύτερη πλαστικότητα, εικονίζεται ο νεκρός ηγεμόνας να οδηγεί το άρμα του σε ένα βραχώδες τοπίο. Ο εχθρός του, που φορά κράνος και κρατά οκτώσχημη ασπίδα, κείται στο έδαφος. Το λιοντάρι, που εικονίζεται να κυνηγά μία αίγα, συμβολίζει όπως και στα αντίστοιχα αιγυπτιακά έργα, την ανδρεία του ηγεμόνα (εικ. 132).²⁸⁰

Συνεπώς, σύμφωνα με την επικρατέστερη ερμηνεία αυτών των παραστάσεων, τα άλογα συνδέονται με την ανώτερη κοινωνική τάξη και τις αγαπημένες δραστηριότητες της, όπως είναι το κυνήγι και ο πόλεμος. Η κατοχή άρματος και αλόγων την εποχή αυτή αποτελεί σημαντικό προνόμιο που δηλώνει τον πλούτο και την κοινωνική επιφάνεια του νεκρού.²⁸¹ Η απεικόνιση τους στις επιτύμβιες στήλες λειτουργεί συμβολικά για τον εύκολο προσδιορισμό

²⁷⁷ Σε μία περίπτωση φτάνει το 1,80 μ. ύψος, βλ. Βασιλικού 1995, 36.

²⁷⁸ Crouwel 1981, 35-37, σημειώνει ότι τα άλογα αποδίδονται συνήθως σε σχέση με άρματα, όμως σε μία στήλη εικονίζονται τρία ελεύθερα άλογα που αποδίδονται το ένα πάνω από το άλλο.

²⁷⁹ Βασιλικού 1995, 36-37.

²⁸⁰ Της ίδιας 1995, 37.

²⁸¹ Της ίδιας 1995, 37.

της ταυτότητας του νεκρού, της αριστοκρατικής καταγωγής και της ηγεμονικής του θέσης στην τοπική κοινωνία.

Παρενθετικά, αξίζει να ειπωθεί ότι τα λίγα ανάγλυφα της προϊστορικής εποχής που γνωρίζουμε, δεν έχουν την πλαστικότητα και την προοπτική που χαρακτηρίζουν αυτά των κλασικών χρόνων. Η χρήση του αμμόλιθου και η λάξευση του με μαχαίρι δεν επέτρεπαν την απόδοση λεπτομερειών, καθώς επίσης, δεν εξυπηρετούσαν την απόδοση βάθους και τρίτης διάστασης.²⁸²

B) Γεωμετρική Εποχή

Η χρήση ανάγλυφων στηλών που λειτουργούσαν ως σήματα σε τάφους εντοπίζεται, όπως είδαμε, ήδη από την Μυκηναϊκή εποχή. Κατά τους Γεωμετρικούς χρόνους και τον 7^ο αι., ως ταφικά σήματα πέρα από τους μνημειακούς κρατήρες και αμφορείς, χρησιμοποιήθηκαν μικρές, κυβόσχημες, ακόσμητες και πρόχειρα λαξευμένες στήλες, που τοποθετούνταν κάθετα πάνω από τον τάφο (εικ. 133). Τέτοιες στήλες έχουν βρεθεί κατά χώραν στην Αθήνα, την Ελευσίνα και την Ανάβυσσο.²⁸³ Δεν μπορούμε να ξέρουμε αν έφεραν γραπτή ανθρωπόμορφη διακόσμηση, αν και κάποιες από αυτές είχαν επιγραφές.²⁸⁴

Γ) Αρχαϊκή Εποχή

Κατά την αρχαϊκή εποχή, οι επιτύμβιες στήλες γνωρίζουν μεγάλη άνθιση και παρουσιάζουν μία ποικιλία ως προς την τυπολογία τους²⁸⁵ (εικ. 134). Συνοπτικά, αναφέρουμε ότι οι στήλες έφεραν επίκρανο, που κατά το 550, αντικαθίσταται από συνδυασμό διπλών ελίκων. Στην κορυφή υπήρχε και στις δύο περιπτώσεις μία σφίγγα ή σπανιότερα γοργόνα, μορφές που αργότερα αντικαθίστανται από ανθέμια. Η επιφάνεια της στήλης χωριζόταν στην κεντρική ανάγλυφη, συνήθως, ή γραπτή παράσταση, σε μία χαμηλότερη μετόπη (τη λεγόμενη *predella*) και σπανιότερα και σε μία μετόπη πάνω από την

²⁸² Της ιδίας 1995, 37.

²⁸³ Kurtz & Boardman 1994, 47, σχ.4.

²⁸⁴ Boardman 2001γ, 196-197.

²⁸⁵ Στην Αττική, η οποία έχει δώσει μία πλήρη σειρά επιτύμβιων μνημείων, παρατηρείται καλύτερα η εξέλιξη της τυπολογίας τους, βλ. Του ιδίου 2001γ, 197-200, εικ. 224.

κεντρική σκηνή, που έφεραν αντίστοιχα διάφορες σκηνές, εμπνευσμένες συνήθως από τη ζωή του νεκρού [B1, B2, B3].²⁸⁶

Στα πλαίσια αυτής της εργασίας θα αναφερθούμε ενδεικτικά σε κάποιες στήλες που έφεραν παραστάσεις ιππέων. Χαρακτηριστικό είναι το επίκρανο στήλης από το τις Λάμπρες της Αττικής, που χρονολογείται στα μέσα του 6^{ου} αι. π. Χ (εικ. 136) [B4]. Το επίκρανο φέρει σε χαμηλό ανάγλυφο στην εμπρόσθια όψη έναν νεαρό έφιππο άντρα, ο οποίος κρατά από τα χαλινάρια ένα δεύτερο άλογο που βρίσκεται αριστερά του. Επίσης, μεταφέρει δύο ασπίδες, μία πέλτη και μία σφαιρική. Πρόκειται προφανώς για έναν ακόλουθο που μεταφέρει το άλογο και την ασπίδα του νεκρού αφεντικού του, ο οποίος απεικονιζόταν στο μέτωπο της στήλης. Ένας άντρας και δύο γυναίκες απεικονίζονταν αντίστοιχα να θρηνούν στις δύο πλευρές του επικράνου.²⁸⁷

Παραστάσεις ιππέων και αρμάτων συναντούμε και στα διάχωρα κάτω από την κεντρική παράσταση της στήλης καθώς και σε βάσεις επιτύμβιων μνημείων (εικ. 137) [B5]. Μία παράσταση άρματος σώζεται στην μετόπη, που σχηματίζεται κάτω από την κεντρική μορφή ενός πολεμιστή με περικνημίδες και δόρυ, από την οποία σώζεται μόνο το κατώτερο τμήμα (εικ. 135).²⁸⁸

Δ) Κλασική Εποχή

Από τις αρχές του 5^{ου} αι. έως το 430 π. Χ., η παραγωγή επιτύμβιων μνημείων στην Αθήνα είχε διακοπεί, σε αντίθεση με άλλες περιοχές της Ελλάδας. Τα μνημεία που αρχίζουν να επανέρχονται στην Αττική από το τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. και κατά τη μεγαλύτερη διάρκεια του 4^{ου} αι. π. Χ., είναι ιδιαίτερα πλούσια και έχουν επηρεαστεί τεχνοτροπικά από τα γλυπτά του Παρθενώνα. Η στήλη από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και εξής, παίρνει τη μορφή ναΐσκου με παραστάδες και οι μορφές γίνονται ολόενα και πιο έξεργες.²⁸⁹ Η εκπληκτική αττική παραγωγή ανάγλυφων θα σταματήσει με ψήφισμα του το 317/07 π. Χ. ο Δημήτριος Φαληρεύς.²⁹⁰

Από τα πολλά θαυμάσια επιτύμβια έργα που γνωρίζουμε, θα περιοριστούμε να αναφερθούμε σε κάποια χαρακτηριστικά μοτίβα που φέρουν ιπείς, σημειώνοντας

²⁸⁶ βλ. Richter 1988, επίσης, Woysch-Méautis 1982, 105-106, Kurtz & Boardman 1994, 80-83, Boardman 2001a, 197-200.

²⁸⁷ Richter 1988, 18-19, εικ. 69, Woysch-Méautis 1982, 105, πιν. 1, εικ. 2, Kurtz & Boardman 1994, 81-2, σχ. 15, Boardman 2001γ, 197, εικ. 229.

²⁸⁸ βλ. ενδεικτικά τον πίνακα Β των αρχαϊκών επιτύμβιων και την αντίστοιχη βιβλιογραφία.

²⁸⁹ Για αναλυτικότερη παρακολούθηση της τεχνοτροπικής εξέλιξης στα επιτύμβια της κλασικής εποχής, βλ. Boardman 1993, 208-11.

²⁹⁰ Boardman 1999, 132.

επιλεκτικά κάποια παραδείγματα του κάθε μοτίβου, χωρίς να επεκταθούμε στην πλήρη και λεπτομερειακή περιγραφή των ανάγλυφων και των παραστάσεων τους. Αξίζει να σημειώσουμε στο σημείο αυτό, ότι τα ανάγλυφα μοτίβα που θα εξετάσουμε δεν περιορίζονται σε επιτύμβιες στήλες, αλλά κοσμούν και λίθινα αγγεία, λουτροφόρους και κυρίως ληκύθους, που λειτουργούσαν επίσης, ως σήματα τάφων.²⁹¹ Επίσης, δεν αφορούν μόνο την Αττική αλλά και άλλες θέσεις, όπως είναι η Βοιωτία, η Θεσσαλία²⁹² και η Μακεδονία, που είναι όλες φημισμένες για το ιππικό τους.²⁹³

Αρχικά θα αναφερθούμε στο ανάγλυφο Albani, (εικ. 138) [Γ23], το οποίο σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση και φέρει έναν νεαρό άντρα να έχει κατέβει από το άλογο του και να κατανικά τον πεσμένο στο έδαφος εχθρό του.²⁹⁴ Θεωρείται ότι αποτελεί πρόδρομο του επιτύμβιου μνημείου του Δεξίλεω (εικ. 139 και 140) [Γ9], όπου ο νεαρός άντρας αποδίδεται να κατατροπώνει τον πεσμένο αντίπαλο του, πάνω από το άλογο του αυτή τη φορά, δημιουργώντας έτσι μία ακόμη πιο ηρωική σκηνή.²⁹⁵ Το μοτίβο του έφιππου ήρωα που νικά γενναία τον εχθρό του, γίνεται ένα από τα πλέον αγαπητά θέματα που υιοθετείται για να τιμήσει κάποιον γενναίο άντρα που πιθανότατα χάθηκε στις πολεμικές συγκρούσεις στις οποίες είχε εμπλακεί η Αθήνα την εποχή αυτή [Γ4, Γ10, Γ11, Γ24, Δ14, Δ23, Δ39]. Η σημασία της συγκεκριμένης παράστασης αλλά και η διαχρονική χρήση και αποδοχή της από το κοινό, μπορεί να τεκμηριωθεί κατά κάποιο τρόπο, και από την υιοθέτηση της από τη χριστιανική θρησκεία. Στο ίδιο μοτίβο οι Άγιοι Δημήτριος και Γεώργιος εικονίζονται έφιπποι, ως στρατιωτικοί άγιοι, να κατανικούν κάποιο δράκο που συμβολίζει την κακία και τη «βαρβαρότητα», σε αντιστοιχία με τον εχθρό του ήρωα-ιπέα, του κλασικού επιτύμβιου.

Ένα αγαπητό επίσης, μοτίβο είναι ο νεκρός ιπέας συνοδευόμενος πάντα από το άλογο του να αποχαιρετά την οικογένεια του. Συνήθως, απεικονίζεται στο μοτίβο της *δεξίωσης* με τον ηλικιωμένο πατέρα του (εικ. 141 και 142) [Δ9 και Γ2 αντίστοιχα]²⁹⁶ και τη σύζυγο του (εικ. 143) [Γ19]²⁹⁷, ενώ συχνά αποδίδονται και διάφορα άλλα μέλη της οικογενείας, όπως τα παιδιά του (εικ. 144) [Δ40]²⁹⁸ ή η μητέρα του [Δ32]. Συνηθισμένο και αγαπητό επίσης, επαναλαμβανόμενο θέμα είναι ο νεκρός να εικονίζεται πεζός δίπλα από το άλογο του (εικ.

²⁹¹ βλ. αντίστοιχους πίνακες [Γ] και [Δ].

²⁹² Για τα θεσσαλικά επιτύμβια ανάγλυφα βλ. Biesanz 1965.

²⁹³ Βουτυράς 1990, 152.

²⁹⁴ Woysch-Méautis 1982, 107, Clairmont 1993, 89-93.

²⁹⁵ *Του ιδίου* 1982, 107, Clairmont 1993, 143-5, Boardman 1999, 134. Σύμφωνα με την επιγραφή, ο νεαρός Δεξίλεω σκοτώθηκε πολεμώντας στην Κόρινθο το 394/3 π. Χ.

²⁹⁶ Στο ίδιο μοτίβο βλ. επίσης ενδεικτικά Γ1, Δ6, Δ10, Δ12, Δ22, Δ25, Δ26, Δ33, Δ35, Δ37, Δ39.

²⁹⁷ βλ. επίσης ενδεικτικά Γ5, Γ7, Γ18, Γ21, Γ25, Γ37.

²⁹⁸ βλ. επίσης Γ2.

145) [E3]²⁹⁹ ή έφιππος σε καλπασμό (εικ. 146) [E5]³⁰⁰. Αποδίδεται είτε μόνος του (εικ. 147) [Γ8], είτε με τους ακολούθους του (εικ. 148) [Γ16]³⁰¹. Υπάρχουν επίσης, στήλες που εικονίζουν άλογα με τον ιπποκόμο [Γ14]. Ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά (εικ. 149) [Γ6], που βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. 4464) και χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., αποδίδει ένα γεροδεμένο άλογο και έναν ιπποκόμο με χαρακτηριστικά νέγρου, να προσπαθεί να το συγκρατήσει.³⁰² Σύμφωνα με την αποκατάσταση που προτείνει ο Δεσπίνης, το ανάγλυφο αποτελεί το βάθος ενός ναόσχημου επιτύμβιου μνημείου, στο κέντρο του οποίου θα έστεκε ολόγλυφο άγαλμα του νεκρού.³⁰³

Τέλος, αξίζει να σημειώσουμε ότι, η πλειοψηφία των επιτύμβιων που γνωρίζουμε είναι ιδιωτικά, υπάρχουν όμως και δημόσια, ή έστω κάποια που αντανακλούν δημόσιες τελετές προς τιμήν των θυμάτων ενός πολέμου. Χαρακτηριστική είναι μία επιτύμβια λήκυθος, η οποία βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό μουσείο (αρ. 835), (εικ. 150) [Δ5]. Απεικονίζει δύο οπλίτες με κορινθιακά κράνη στο μοτίβο της *δεξίωσης*, δύο γυναικείες μορφές να θρηνούν στο βάθος, και έναν έφιππο νεαρό άντρα με πέτασο σε καλπασμό. Στην περίπτωση αυτή, ο υπέας εκπροσωπεί το αθηναϊκό ιππικό (εικ. 151).³⁰⁴

Βασικός στόχος όλων αυτών των παραστάσεων των ιδιωτικών επιτύμβιων αλλά και των ανάγλυφων του δημοσίου σήματος, ήταν να δηλωθεί η απώλεια ενός ή περισσοτέρων σημαντικών αντρών στον πόλεμο. Αντρών που, όπως σηματοδοτεί η παρουσία του αλόγου, ανήκαν στην τάξη των ιπέων. Παλιότερα, η συχνή παρουσία του αλόγου σε επιτύμβια, είχε ερμηνευτεί ως ένδειξη ότι το άλογο συνδεόταν με τον Άδη και λειτουργούσε ως χθόνιο σύμβολο³⁰⁵ και δείγμα αφηρωισμού του. Στην πραγματικότητα, το άλογο αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της ζωής του νεκρού άντρα. Αυτό προσδιορίζει την κοινωνική ταυτότητα του ιδιοκτήτη του και τον διακρίνει από το πλήθος. Το γεγονός ότι η εκτροφή του ήταν πολυδάπανη, καθιστούσε την κατοχή αλόγου προνόμιο της ανώτερης τάξης και το ίδιο το άλογο έμβλημα της υψηλής κοινωνικής θέσης.³⁰⁶

Η μορφή του αλόγου είναι πολύ συνηθισμένη και στα αναθηματικά ανάγλυφα, όπου συνοδεύει ήρωες, οι οποίοι αποτελούν αντικείμενο λατρείας.³⁰⁷ Η στενή σχέση επομένως,

²⁹⁹ βλ. επίσης Δ18, Δ30.

³⁰⁰ βλ. επίσης Γ27, Ε4, Ε8.

³⁰¹ βλ. επίσης ενδεικτικά, Δ14.

³⁰² Clairmont 1993, 604-7.

³⁰³ Βουτυράς 1990, 146-7.

³⁰⁴ Clairmont 1993, 134.

³⁰⁵ Βουτυράς 1990, 151-2.

³⁰⁶ *Του ιδίου* 1990, 151-2.

³⁰⁷ Schäfer 1999, 55.

που παρατηρούμε μεταξύ των παραστάσεων που φέρουν τα επιτύμβια και τα αναθηματικά ανάγλυφα, όπου το άλογο είναι συνηθισμένο θέμα, οδηγεί στην υπόθεση ότι το ζώο αποτελεί συμβολική δήλωση της ιδιότητας του ήρωα. Το μοτίβο λοιπόν, του αλόγου που συνοδεύει τον νεκρό στο επιτύμβιο μνημείο του, όχι μόνο προσδιορίζει την κοινωνική θέση του, ενόσω ζούσε, αλλά πολύ πιθανό να δηλώνει «με συμβολικό τρόπο την εξύψωση του νεκρού στη σφαίρα των ηρώων».³⁰⁸ Αυτές οι περιπτώσεις δεν είναι πάντα εξακριβωμένες. Τεκμηριώνονται όταν τα λεγόμενα ανάγλυφα του ήρωα υπέα βρίσκονται σε ιερά. Στην ελληνιστική περίοδο, πολλαπλασιάζονται οι περιπτώσεις αφηρωισμού του νεκρού που απεικονίζεται ως υπέας στη στήλη. Στην Αθήνα, ακόμη και στους υστεροκλασικούς χρόνους (4^{ος} αι. π.Χ.) τα ανάγλυφα με υπείς είναι κυρίως αναθηματικά σε καθιερωμένους, παλαιούς ήρωες και όχι επιτύμβια, και δεν απεικονίζουν τον πρόσφατα αφηρωτισμένο νεκρό.³⁰⁹

Συμπερασματικά λοιπόν, μπορούμε να πούμε ότι η μορφή του αλόγου στα επιτύμβια καθιστά την αναγνώριση της κοινωνικής ταυτότητας του νεκρού, ευανάγνωστη. Αποτελεί ένδειξη υψηλής κοινωνικής θέσης και αριστοκρατικής ιδιότητας, καθώς σχετίζεται τόσο με το κυνήγι [Γ16] όσο και με τον πόλεμο. Διαιωνίζει τις αρετές του νεκρού και μπορεί να συμβάλλει καθοριστικά στην ηρωοποίηση του, ιδίως μετά την κλασική εποχή.

3. Άλλες κατηγορίες τέχνης

Α) Μικροτεχνία

Τη μορφή του αλόγου δεν τη συναντούμε μόνο στην ταφική κεραμική και γλυπτική αλλά και σε πολλά άλλα αντικείμενα, που έχουν βρεθεί σε ταφικά σύνολα, ως κτερίσματα. Ενδεικτικά και πολύ συνοπτικά, θα αναφέρουμε σε κάποια από αυτά. Αρχικά, αξίζει να σημειώσουμε το χρυσό δακτυλίδι από τον τάφο IV του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών, που έφερε σκηνή κυνηγιού (εικ. 152). Σε αυτό έχουμε απεικόνιση άρματος που το σέρνουν δύο άλογα. Είναι από τις πρώτες απεικονίσεις μαζί με τις επιτύμβιες στήλες, όπου το άρμα και συνεπώς, τα άλογα συνδέονται με μία αριστοκρατική συνήθεια και γίνονται γνώριμα-έμβλημα της ανώτερης κοινωνικής τάξης.³¹⁰ Εγχάρακτες μορφές αλόγων σε διάφορα

³⁰⁸ Του ιδίου 1990, 145, 149. Επίσης, βλ. Κουκουλή-Χρυσανθάκη & Μαλαμίδου 1989, 553-4, όπου στο ιερό του ήρωα Αυλωνείτη στο Παγγαίο, βρέθηκαν αναθηματικά ανάγλυφα όπου ο ήρωας απεικονιζόταν στους τύπους του ονομαζόμενου «θράκα υπέα», έφιππος σε σκηνές θυσίας ή κυνηγιού μπροστά σε βωμό.

³⁰⁹ Schäfer 1999, 60.

³¹⁰ Βασιλικού 1995, 93-4, εικ. 72.

μεταλλικά κατά κανόνα αντικείμενα, όπως κοσμήματα, διαδήματα και ιπποσκευές, συναντούμε σε διάφορες θέσεις. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη χάλκινη πόρπη από τον τάφο 59 του νεκροταφείου Σκουμπρή, στο Λευκαντί (εικ. 153).³¹¹ Οι μορφές αλόγων που φέρουν αυτά τα αντικείμενα έχουν τόσο διακοσμητικό χαρακτήρα όσο και ταφικό. Η διακόσμηση εύλογα εμπεριείχε συμβολισμούς για την αριστοκρατική ιδιότητα του κατόχου και για το λόγο αυτό, ίσως επιλεγόταν να προσφερθούν στον νεκρό ως αντιπροσωπευτικά κτερίσματα της επίγειας ζωής του.

B) Ειδώλια

Μία άλλη πολύ συνηθισμένη κατηγορία κτερισμάτων είναι τα αλογόμορφα ειδώλια. Αυτά αποδίδονται είτε μόνα είτε με τον αναβάτη τους. Επιλεκτικά, αναφέρουμε ότι πήλινα ομοιώματα αλόγων έχουν βρεθεί σε γεωμετρικούς τάφους της Αθήνας (εικ. 154),³¹² σε υπογεωμετρικούς τάφους της Ελευσίνας (εικ. 155),³¹³ στην Θεσσαλία (εικ. 156),³¹⁴ στην Μακεδονία³¹⁵ καθώς και σε ταφικά σύνολα πολλών άλλων θέσεων. Αντίστοιχα, αρκετές θέσεις έχουν δώσει χάλκινα αγαλμάτια ίπων, όπως η Θεσσαλία (εικ. 157)³¹⁶ και η Μακεδονία.³¹⁷

Αξίζει ακόμη να αναφέρουμε ότι έχουν βρεθεί και ομοιώματα αμαξών. Χαρακτηριστική είναι η πήλινη άμαξα που αποδίδει *εκφορά* από τη Βάρη της Αττικής (εικ. 158). Πάνω στο άρμα που φέρει το φέρετρο στέκονται οι θρηγωδοί, ένα παιδί και ένα πουλί που συμβολίζει την ψυχή. Τα άλογα της άμαξας λείπουν, ενώ ακολουθούσε ένας ιππέας.³¹⁸ Χάλκινα ομοιώματα αμαξών που σέρνουν άλογα βρέθηκαν και στο νεκροταφείο της Σίνδου στη Μακεδονία.³¹⁹

Όλα αυτά τα ομοιώματα ίπων και αμαξών, αντανακλούν ταφικές πρακτικές. Αντικατοπτρίζουν την εκφορά του νεκρού και τη νεκρική πομπή. Το ερώτημα που συχνά τίθεται είναι εάν αυτές οι προσφορές αποτελούν αντανάκλασεις, επιβιώσεις και υποκατάστατα της παλιάς ταφικής πρακτικής του ενταφιασμού αλόγων, σε πολλές περιπτώσεις μαζί με την άμαξα, κοντά στον τάφο του ιδιοκτήτη τους. Ορισμένοι ερευνητές

³¹¹ Coldstream 1997, 86-7, εικ. 19α, β.

³¹² Kurtz & Boardman 1994, 49, εικ. 3.

³¹³ Μυλωνάς 1975, Α κείμενο 86-7, 273, Β κείμενο 120-1, πίν. 219α.

³¹⁴ Biesantz 1965, 34, πίν 79, εικ. L 103α.

³¹⁵ Κοτταρίδου 1994, 26-7.

³¹⁶ Biesantz 1965, 32, πίν 51, εικ. L 65.

³¹⁷ Φάκλαρης 1986, 54-5.

³¹⁸ Vermeule 1979, 17-8, Kurtz & Boardman 1994, 55, εικ. 16.

³¹⁹ Φάκλαρης 1986, 54-5.

θεωρούν ότι πρέπει να δούμε σε αυτά μία υποδεέστερη εκδοχή του εθίμου της θυσίας αλόγων.³²⁰ Όμως, όσο δελεαστικό και αν είναι ένα τέτοιο ενδεχόμενο, πρέπει σε κάθε περίπτωση να εξετάζουμε το εύρημα πρώτα σε σχέση με τις κοινωνικές ιδεολογίες και νεκρικές πρακτικές της περιόδου, στην οποία ανήκει το ταφικό σύνολο, μέσα στο οποίο βρέθηκε. Ίσως τα ειδώλια αυτά να μην αντικατοπτρίζουν το παλιό ομηρικό έθιμο, αλλά να αποτελούν σύμβολα της κοινωνικής τάξης του νεκρού. Δεν μπορούμε λοιπόν, με βεβαιότητα να υποστηρίξουμε ή να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο τα ομοιώματα ίππων και αμαξών να αντανακλούν την ομηρική ταφική πρακτική, αν και η σύνδεση τους είναι, σε μεγάλο βαθμό, παρακινδυνευμένη.

Γ) Βωμοί

Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε ότι η μορφή του αλόγου συνέχισε να διακοσμεί την επιφάνεια και άλλων επιτύμβιων μνημείων, όπως είναι οι βωμοί. Αγαπητό θέμα είναι ο έφιππος άντρας σε βηματισμό ή έντονο καλπασμό. Χαρακτηριστικές είναι οι παραστάσεις υπέων των επιτύμβιων βωμών του Μουσείου Θηβών, που χρονολογούνται στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια (2^{ος} – 3^{ος} αι. μ. Χ.) (εικ. 159).³²¹ Οι ανάγλυφες αυτές παραστάσεις αντανακλούν σε μεγάλο βαθμό τα κλασικά επιτύμβια και αναθηματικά ανάγλυφα που εξετάσαμε πιο πάνω. Στην πραγματικότητα το μοτίβο εξακολουθεί να συμβολίζει την γενναιότητα και την κοινωνική υπεροχή ενός σημαντικού άντρα που σε αυτήν την περίοδο πλέον, εξυψώνεται στη ηρωική σφαίρα.³²²

³²⁰ *Του ιδίου* 1986, 54-5.

³²¹ *Μαχαίρα* 2000, 850-3.

³²² Είναι ανάγκη να αναφέρουμε ότι στην περιοχή των Θεσπιών, που βρέθηκαν οι επιτύμβιοι βωμοί του Μουσείου Θηβών, επιχωριάζει ιδιαίτερα η ηρωική λατρεία, βλ. *της ίδιας* 2000, 852-3.

Συμπεράσματα

Αποτελεί αναμφισβήτητο γεγονός ότι η μορφή του αλόγου απασχόλησε την αρχαία ελληνική τέχνη σε όλη την πορεία της και σε όλες τις εκφάνσεις της. Ίσως να μην αποτελεί υπερβολή η άποψη ότι μετά τις ανθρώπινες μορφές, μεγαλύτερο θαυμασμό προκαλεί η απόδοση αυτού του θαυμαστού και μεγαλοπρεπούς ζώου. Δεν είναι άλλωστε άγνωστο, ότι αρκετοί ερευνητές έχουν επανειλημμένα απασχοληθεί με τη μορφή του αλόγου στην αρχαία τέχνη και έχουν γραφτεί πολλά άρθρα και μονογραφίες.³²³

Στα πλαίσια αυτής της εργασίας και προσπαθώντας να ανιχνεύσουμε τους νεκρικούς συμβολισμούς που έφερε, εξετάσαμε απεικονίσεις του που σχετίζονται με ταφικά αγγεία, επιτύμβια ανάγλυφα και άλλα κτερίσματα-προσφορές που βρέθηκαν σε ταφικά σύνολα. Η σύνδεση του αλόγου, όπως διαφαίνεται κατά κύριο λόγο από την κεραμική και τα ειδώλια, με την τελετουργική διαδικασία της εκφοράς και της νεκρικής πομπής είναι αναμφισβήτητη. Το ερώτημα που μας απασχολεί πλέον είναι κατά πόσο τα αγγεία αυτά αποτελούν στην πραγματικότητα υποκατάστατα της ομηρικής πρακτικής της θυσίας αλόγων των προϊστορικών, γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων. Τίθεται το ζήτημα μήπως η αληθινή πρακτική εφαρμοζόταν σε εξαιρετικές περιπτώσεις νεκρών που ανήκαν στην ανώτερη κοινωνική τάξη και είχαν την οικονομική δυνατότητα να θυσιάσουν ίππους, ως σύμβολα της αριστοκρατικής καταγωγής τους και ως μέσα προπαγάνδας της εξουσίας τους,³²⁴ ενώ οι υπόλοιποι περιορίζονταν σε ένα εικονιστικό αγγείο με μορφές αλόγων.³²⁵ Η άποψη αυτή αν και είναι λογική, δεν μπορεί να τεκμηριωθεί και να γενικευτεί για το σύνολο των περιπτώσεων και των υπό εξέταση χρονικών περιόδων. Στην πραγματικότητα μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε και να ελπίζουμε ότι στο μέλλον η έρευνα να προσφέρει νέα στοιχεία.

Ίσως με μεγαλύτερη βεβαιότητα να μπορούμε να αποκλείσουμε τη σύνδεση των παραστάσεων των ιππέων στις αρχαϊκές και κλασικές αττικές επιτύμβιες στήλες και ληκύθους με την ταφική πρακτική της θυσίας αλόγων. Αυτό συμβαίνει γιατί διαθέτουμε περισσότερα στοιχεία σχετικά με τα κοινωνικά, ιδεολογικά μηνύματα και τους συμβολισμούς που φέρουν, καθώς και γιατί είναι πολύ δύσκολο τα κλασικά μνημεία να αντανakλούν ένα έθιμο που είχε εγκαταλειφθεί εδώ και αιώνες. Είναι συνετό λοιπόν, τα κλασικά επιτύμβια μνημεία να ειδωθούν μέσα από τις κοινωνικές συνθήκες της εποχής τους.

³²³ Βλ. Anderson 1961.

³²⁴ Rupp 1988, 111-135.

³²⁵ Vermeule 1979, 60.

Η μορφή του αλόγου που μπορεί, αλλά όχι απαραίτητα, να δηλώνει τον θάνατο του άντρα σε πολεμική σύγκρουση, αποτελεί έμβλημα της κοινωνικής ταυτότητας του νεκρού, ως ιππέα, που κατά συνέπεια έχαιρε οικονομικής άνεσης και κοινωνικής ανωτερότητας, ενώ παράλληλα η παρουσία του ήταν ενδεικτική για την ανύψωση του νεκρού στη σφαίρα των ηρώων.³²⁶

Εν κατακλείδι, μπορούμε να πούμε ότι το άλογο είτε ειδωθεί ως αληθινό ζώο που θυσιάστηκε για να ακολουθήσει τον κύριο του στον κάτω κόσμο, είτε ειδωθεί ως γραπτή ή ανάγλυφη εμβληματική παράσταση, που σηματοδοτεί την κοινωνική θέση ή την ηρωοποίηση του νεκρού κατά περίπτωση, σε κάποιο κτέρισμα ή μνημείο που του αφιερώθηκε, φέρει μία πληθώρα από συμβολισμούς και μηνύματα. Σε όλες τις περιπτώσεις, δεν είναι τυχαία η επιλογή του αλόγου. Αυτό το δυνατό και όμορφο ζώο, συμβολίζει σε όλη τη διάρκεια των αρχαίων χρόνων την ανωτερότητα, τον πλούτο και τον ηρωικό κόσμο.

³²⁶ Βουτυράς 1990, 147-152.

ΠΙΝΑΚΕΣ ΤΑΦΩΝ ΑΛΟΓΩΝ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΕΣ ΤΑΦΕΣ										
Θέση	Τύμβος- Ταφή	Χρονολογία Ταφής	Ταφές αλόγων	Είδος αλόγου	Φύλο αλόγου	Ηλικία αλόγου	Άλλα ζώα που θάφτηκαν μαζί	Γενική περιγραφή & σχέση με ανθρώπινη ταφή	Υπαρξη άμαξας ή λοιπού εξαρτισμού	Βιβλιογραφία
1. Άγιοι Θεόδωροι Θεσσαλίας	Θολωτός τάφος	Μυκηναϊκής περιόδου	Σιαγόνες ίππου				Οστά βοειδούς & δόντια σκύλου	Βρέθηκαν κοντά στα ανθρώπινα οστά.		Βερδελής 1951
2. Στυλίδα		ΥΕ	1 σκελετός					Βρέθηκε κοντά σε ανθρώπινη ταφή και πλαισιωνόταν από αργούς λίθους.		French 1992
3. Μαραθώνιας	Θολωτός τάφος, σε αβαθή λάκκο στο δρόμο	ΥΕ ΙΙΒ	2 σκελετοί					Τα δύο άλογα κείτονταν σε αντικατοπτρική στάση. Βρέθηκαν στον λεγόμενο "δρόμο" που οδηγεί στον τύμβο.		Ορλάνδος 1958, Στίκας 1958, Daux 1959, Vanderpool 1959, Jameson 1960, Anderson 1961:185, Fig. 7, Vermeule 1964:349, Fig. 807, Sakellarakis 1970, Vermeule 1979:58-63, 226-227, Crouwell 1981: 34, Kosmetatou 1993, Reese 1995
4. Μαραθώνιας- Βρασιά	Τύμβος Ι, τάφος 3	~ΜΕ	1 σκελετός			~ 16 ετών		Τα πλευρά του αλόγου έχουν σπάσει από υπερκείμενη πλάκα που έπεσε. Επίσης, απουσιάζουν τα πίσω πόδια και τμήματα των βραχιονίων.		Marinatos 1970 [Pitzewalski], Θέμελης 1974 [βεβαιώνει ότι το άλογο τάφηκε στα χρόνια της Τουρκοκρατίας]
5. Δενδρά	Ανατολικά του Τύμβου Β	ΜΕ έως ΥΕ Ι	2 σκελετοί	<i>Equus caballus</i>	Αρσενικά	13-15 & 15-17		Τα δύο άλογα βρέθηκαν κατά μήκος ενός λάκκου στο εσωτερικό του τύμβου. Κείτονταν το ένα δίπλα στο άλλο. Τα κεφάλια στρέφονταν προς τα ΒΑ.	Η στάση των αλόγων την υποδηλώνει, όμως δεν έχει βρεθεί	Payne 1990, Kosmetatou 1993, Reese 1995

6. Δεωδρά	Τύμβος Γ	Πριν τα μέσα της ΜΕ	2 σκελετοί	<i>Equus caballus</i>	Αρσενικά	15 & 15-17	Τα δύο άλογα βρέθηκαν μέσα σε λάκκο στο εσωτερικό του τύμβου. Κείμεναν στις αριστερές πλευρές τους, αντικριστά	Payne 1990, Kosmetatou 1993, Reese 1995
7. Αιδονία, Νεμέα	Τύμβος Α-Ταφή IV	ΥΕ ;	10κρανία & 1 ολόκληρος σκελετός				Βρέθηκαν 10 κρανία και ένας ολόκληρος σκελετός αλόγων	Kosmetatou 1993
8. Μηκύνες	Τύμβος Α-Ταφή IV	ΥΕ I	1 σκελετός				Μία ταφή αλόγου. Σχετίζεται με την ανθρωπίνη ταφή IV	Kosmetatou 1993
Μηκύνες, Νεκροταφείο Καλακί	Θαλαμιοειδής Τάφος 505, στον δρόμο 6μ. Πάνω από το δάπεδο.	ΥΕ IIIA2	Κρανίο από άλογο (;			Κρανία	Στο Δ τμήμα του δρόμου, απέναντι από τον Β τοίχο, δύο ανθρωπίνοι σκελετοί συνασείονταν από τα κρανία αλόγου (;	Wace 1932: 14, 116 n.1, Crowel 1981: 34, Day 1984: 24, Reese 1995, Hamilakis 1996
10. Άργος-Δεϊράς	Θαλαμιοειδής τάφος 8	~ ΥΕ IIIA2-B	1 ακέφαλος σκελετός				Μία ταφή αποκεφαλισμένου αλόγου που βρέθηκε μαζί με δύο ανθρωπίνα κρανία	Daux 1959, Deshayes 1966, Pl.70.3, Mylonas 1966: 116, Andronikos 1968: 85, Sakellariakis 1970, Crouvel 1981: 37, Kosmetatou 1993, Reese 1995
Άργος, οικόπεδο Ξενακή στην οδό Ηρακλέους	Βρέθηκε μέσα σε πηγάδι (well)	ΥΕ ;	1 σκελετός				Ένας ολόκληρος σκελετός αλόγου που βρέθηκε μέσα σε ένα πηγάδι	Κριτζάς 1976-1978, Kosmetatou 1993
Κάκλα (κοντά στο Άργος)	Τύμβος II	ΥΕ IIIA2- IIIB1	4 σκελετοί	<i>Equus caballus</i>	2 αρσενικά & 2 θηλυκά	1 σκελετός σκύλου	Οι σκελετοί των αλόγων και του σκύλου βρέθηκαν μαζί με παραμερισμένα ανθρωπίνα οστά μέσα στον τύμβο. Τα άλογα ήταν μικρόσωμα, με ύψος 1,30-1,33 μ.	Boessneck & von den Driesch 1984, Δημακοπούλου 1989, Reese 1995, Hamilakis 1996

13. Ναύπλιο	ΒΑ κλιτύς του Παλαμηδίου	~ ΥΕ IIIA -B	1 σκελετός							Μία ταφή αλόγου. Βρέθηκε κοντά στον ανθρώπινο σκελετό	Στάης, Β. 1892, Στάης, Β. 1895, Tsountas 1893: 152, Frodin & Persson 1938: 358, Fig.5, Mylonas 1948, Mylonas 1966:116, Andronikos 1968: 85, Sakellarakis 1970, Kosmetatou 1993
14. Λέρνα	Λακκοειδής Τάφος 95 (Φάση V. Β-Γ)	ΜΕ	1 δόντι αλόγου							Το δόντι βρέθηκε κάτω από τον σκελετό μιας τριαντάχρονης γυναίκας.	Blackburn 1970: 60, Reese 1995
15. Λέρνα	Τάφος F (Φάση VII)	ΥΕ IIIB 1	14 εξαρθρωμένα οστά ενός αλόγου							Μία ταφή αλόγου. Υπήρχε απόσταση 1.45μ. στο ακρώμιον (το σημείο όπου ο αυχένας του ζώου ενώνεται με την σπονδυλική στήλη). Δεν είναι σαφές αν στην πραγματικότητα πρόκειται για θυσία.	Caskey 1954, Vermeule 1964: 299, 349, n. 8, Sakellarakis 1970, Crouvel 1981:33, Kosmetatou 1993, Reese 1995
16. Καλλιθέα Πάτρας	Θολωτός Τάφος	ΥΕ I-IIIΓ	1 κρανίο αλόγου					Σκελετικά υπολείμματα σκυλιών, βοοειδών & αιγοπροβάτων		Στα δύο κατώτερα στρώματα (VI-VII), βρέθηκαν τα οστά των ζώων.	Παπαδόπουλος 1987, Hamilakis 1996
Ανάληψη (μεταξύ Κουουρίας & Σπάρτη ης)	Θολωτός Τάφος	1400 π.Χ.	Πέντε δόντια αλόγου					Υπολείμματα σιαγόνος χάρου		Βρέθηκαν στα κατώτερα στρώματα του τάφου.	Ρωμαίος 1954
18. Δάρα Μεσσηνίας	Θαλαμοειδής Τάφος	ΥΕ	1 ολόκληρος σκελετός & 1 κρανίο					1 κρανίο ελαφιού		Βρέθηκαν μαζί με πολλαπλές ανθρώπινες ταφές.	Crouvel 1981: 35, Reese 1995
Νιχώρια Μεσσηνίας	Κοντά στο δρόμο του ΜΕ Θολωτού Τάφου της Περιοχής Α	ΥΕ IIIA2-B	1 γομφίος άνω γνάθου (upper molar)							Είναι ιδιαίτερα μεγάλο. Συνδέεται με το θολωτό τάφο της Περιοχής Ι.	Sloan & Duncan 1978: 69-70, pl. 6-8:5, Reese 1992: 776, Reese 1995

20. Αρχάνες	Θαλασσός Τάφος Α	ΥΜ ΙΙΙΑ	1 σκελετός	<i>Equus caballus</i>	Περίπου 6 ετών	Ο σκελετός του αλόγου είναι πολύ μικρού μεγέθους, τεμαχισμένος σε κομμάτια και συγκεντρωμένος στο κύριο δωμάτιο του θολωτού τάφου, δίπλα από την κλειστή είσοδο ενός πλευρικού δωματίου	Sakellarakis 1965a-d, 1966, 1967, 1970, Crouwel 1981: 34, Kosmetatou 1993, Reese 1995
21. Πόρος, κοντά στο Ηράκλειο Κρήτης	Αυθαίρετο γέμισμα κοντά στην είσοδο του προθαλάμου του Τύμβου	ΥΜ ΙΙΙΑ2	1 κάτω γνάθος		Ενήλικο ζώο	Βρέθηκε μέσα σε τάφο της ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ εποχής.	Reese 1992b: 181, 1995
22. Τύλισος Κρήτης	Ανασκαφή του οικισμού	ΥΜ	Ελάχιστα οστά αλόγου	<i>Canalis</i>		Πρόκειται για οστά αλόγου που σχετίζονται με υπολείμματα τροφών παρά με κάποιο είδος ταφής.	Χατζηδόκης 1912
23. Κατυδάτα (Katydhata) Κύπρου	Τύμβος 69	ΜΚ Ι					Gjerstad 1926: 75, Stewart 1962: 288, Astrom 1989: 40, figs. 56 & 154, Reese 1995
24. Λάπηθος- Βρύση του Μπάριππα	Τύμβος 322, Δωμάτιο Β	ΠΚ ΙΙΙ ή ΠΚ ΙΙΙ-ΜΚ Ι	1 σκελετός	<i>Equus caballus</i>		Βρέθηκε στο θάλαμο Β του τύμβου 322.	Stewart 1962: 287, Astrom 1972: 275, Reese 1995
25. Επισκοπή- Φανερωμένη	Τύμβος 23	ΠΚ ΙΙΙ / ΜΚ Ι	Το κρανίο, το αριστερό βραχιόνιο, κερκίδα, μετακαρπικό & η 1η φάλαγγα	<i>Equus asinus</i>		Διαταραγμένα σκελετικά κατάλοιπα.	Reese 1995
26. Πολιτικό- Χωμαζούδια (Cho mazouzhia)	Λακκοειδής τάφος 3	Μεσοκυπριακή Ι: 1900-1800π. Χ	Ένας σκελετός αλόγου			Βρέθηκαν σε λακκοειδή τάφο που περιείχε δέκα τουλάχιστον ανθρώπινες ταφές.	Gjerstad 1926: 81, Astrom 1972: 277, 278ns. 1-2, Cassimatis 1973: 141, Day 1984: 23, Reese 1995

27.	Λευκωσία (Αγία Παρασκευή)	Τύμβος 14	Μεσοκυπριακή περίοδος: 1900-1650/ 1600π.Χ	1 δόντι αλόγου						Gjerstad 1926:81, 146, Åstrom 1972:245 n.3, 277, 278 ns. 1-2, Reese 1995
28.	Καλοψίδα (Kalopsidha)	Τύμβος 9	Μεσοκυπριακή περίοδος :1900-1650/1600π.Χ	1 δόντι αλόγου & οστά						Gjerstad 1926:81, 146, Åstrom 1972:277, 278 ns. 1-2, Reese 1995
29.	Ταμασσός	Τύμβος	Μεσοκυπριακή περίοδος :1900-1650/ 1600π.Χ.	Υπολείμματα αλόγου						Karageorghis 1965:282, 286, Cesnola 1877:282, Reese 1995
30.	Κύπρος, Χαλά Σουλτάν Τεκέ (Hala Sultan Tekke)	Τύμβος 2	Ύστερη ΥΚ I έως ύστερη ΥΚ II, ύστερος 15ος έως ύστερος 13ος	Υπολείμματα 2 αλόγων και ενός όνου	2 Equus asinus & 1 Equus caballus				Τα σκελετικά υπολείμματα βρέθηκαν διαταραγμένα	Karageorghis 1976:72, pl. LV, Ducos 1976, Reese 1995
31.	Κύπρος, Χαλά Σουλτάν Τεκέ (Hala Sultan Tekke)	Περιοχή 22, F 6128	Υστεροκυπριακή περίοδος IIIA1	21 οστά ίππων και όνων	Τα 20 ανήκουν σε 2 Equus asinus & το 1 σε Equus caballus				Βρέθηκαν μαζί με ένα βοοειδών ενήλικο ανθρώπινο	Óbrink 1979: 5, 21, 43, Jonsson 1983:224, 228, 229, Reese 1995
32.	Κύπρος, Χαλά Σουλτάν Τεκέ (Hala Sultan Tekke)	Βρέθηκε μέσα στο πηγάδι - Well 1-4	Υστεροκυπριακή περίοδος IIIA2	Σκελετικά υπολείμματα αλόγου						Ekman 1977: 170, Reese 1995
33.	Κύπρος, Χαλά Σουλτάν Τεκέ (Hala Sultan Tekke)	Βρέθηκε μέσα στο πηγάδι - Well 7011-7013	Υστεροκυπριακή IE- IIIA	Σκελετικά υπολείμματα αλόγων						Jonsson 1983: 222, 228, figs. 552- 554, Reese 1995

34.	Κύπρος, Χαλά Σουλτάν Τεκέ (Hala Sultan Tekke)	Βρέθηκε μέσα στο πηγάδι-Well 7010	Υστεροκυπριακή IIIA1	Σκελετικά υπολείμματα αλόγου							Jonsson 1983: 222, 228, 229, Reese 1995
35.	Κύπρος, Χαλά Σουλτάν Τεκέ (Hala Sultan Tekke)	Βρέθηκαν μέσα στα πηγάδια- Wells 1552 & 2800-2801		Σκελετικά υπολείμματα αλόγων							Reese 1995
36.	Παλαίπαφος- Εβρέτι (Εντρέι)	Μέσα σε πηγάδια της περιοχής	Υστεροκυπριακή I- IIIA1 TE III & TE VIII	Σκελετικά υπολείμματα αλόγων							Halstead 1977: 261, 263, 268, Reese 1995
37.	Παλαίπαφος- Τερατσούδια (Teratsoudhia)	Μέσα σε πηγάδι της περιοχής	Υστεροκυπριακή I- IIIA	Σκελετικά υπολείμματα αλόγων							Croft 1990, Reese 1995
38.	Καλάβασος (περιοχή της Εκκλησίας της Παναγίας)	Τάφος 46	Δεν έχει χρονολογηθεί λόγω διατάραξης (πιθανώς υστεροκυπριακή)	Οστά από 2 άλογα	Βρέθηκαν πολύ διαταραγμένα						Croft 1986:181, Reese 1995

ΣΚΟΤΕΙΝΟΙ ΧΡΟΝΟΙ - ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ - ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ										
Θέση	Τύμβος- Ταφή	Χρονολογία Ταφής	Ταφές αλόγων	Είδος αλόγου	Φύλο αλόγου	Ηλικία αλόγου	Άλλα ζώα που θάφτηκαν μαζί	Γενική περιγραφή & σχέση την ανθρωπινή ταφή	Υπαρξη άμαξας ή λοιπού εξαρτισμού	Βιβλιογραφία
1) Λευκανί Έυβοιας	Στον βόρειο ταφικό άξονα του Κεντρικού Δωματίου στο Κτίριο της Τούμπας	Πρωτογεωμετρική εποχή	4 σκελετοί	<i>Equus caballus</i>		~ 6 ετών		Το ένα ζευγάρι αλόγων βρέθηκε πάνω στο άλλο. Βρέθηκε στο εσωτερικό του Κτιρίου της Τούμπας. Το ύψος του ακρώμιου ήταν περίπου 1,2μ.	Βρέθηκαν τμήματα των χαλινών	Popham <i>et al.</i> 1993: ix, Popham 1993:21, pl. 22, Reese 1995
2) Λευκανί Έυβοιας	Τύμβος 68	Πρωτογεωμετρική εποχή	2 σκελετοί					Ο ένας σκελετός ήταν μερικώς τοποθετημένος πάνω στο άλλο	Βρέθηκαν τμήματα σιδερένιων χαλινών και των δύο αλόγων	Popham, Calligas and Sackett 1989
3) Ελευσίνα	Νεκρόπολη	Αρχαϊκοί χρόνοι	οστά αλόγων					Τα οστά δεν βρέθηκαν μέσα σε τάφους αλλά διασκορπισμένα έξω, ίσως από νεκρόδειπνα.		Σκιάς 1898
4) Άργος- πάροδος Ασπίδος (οικόπεδο Αικ. Φωτοπούλου)		Αρχαϊκοί χρόνοι	5 ακέφαλοι σκελετοί					Αρχικά αποκαλύφθηκαν 3 ακέφαλοι σκελετοί, κάτω από αυτούς και τα διασκορπισμένα γύρω τους οστά κρανίων, βρέθηκαν οι άλλοι δύο σκελετοί, ο ένας πάνω στον άλλο, επίσης ακέφαλοι.		Καζά- Παπαγεωργίου 1988
5) Πρινας Κρήτης	Τύμβος ΒΕ	Εποχή του Σιδήρου	Σκελετικά υπολείμματα αλόγων				Σκελετικά υπολείμματα σκυλιών			Rizza 1979, Reese 1995
6) Πρινας Κρήτης	Τύμβος ΒΟ	Εποχή του Σιδήρου	1 σκελετός				Σκελετικά υπολείμματα σκυλιών			Rizza 1979, Reese 1995
7) Πρινας Κρήτης	Τύμβος ΒΣ	Εποχή του Σιδήρου	1 σκελετός							Rizza 1979, Reese 1995

8)	Πριλιάς Κρήτης	Τύμβος BU	Εποχή του Σιδήρου	2 σκελετοί			1 σκελετός σκύλου			Rizza 1979, Day 1984; 24=25, Reese 1995
9)	Πριλιάς Κρήτης	Τύμβος BV	Εποχή του Σιδήρου	1 σκελετός	<i>Equus caballus</i>		1 σκελετός σκύλου			Rizza 1979, Reese 1995
10)	Πριλιάς Κρήτης	Τύμβος 168	Πρώιμη Ανατολίζουσα εποχή	1 κρανίο αλόγου						Catling 1979
11)	Κνωσός	Νεκροταφείο ΚΜΦ, Τάφος 79	Πρώιμη Ανατολίζουσα εποχή	Σκελετικά υπολείμματα 2 αλόγων			1 σκελετός σκύλου	Ο ένας σκελετός βρισκόταν πάνω στον άλλο και πάνω τους ο σκελετός του σκύλου		Catling 1979, Day 1984; 25, Reese 1995
12)	Κνωσός	Νεκροταφείο Τάκης, βόθρος μετάξυ του Τάφου F & ενός Γεωμετρικού τύμβου	~ πρώιμος 9ος αι. π.Χ.	1 σχεδόν ολόκληρος σκελετός	<i>Equus asinus</i>			Συσχετίζεται με τον Τάφο F.		Catling 1979, Day 1984; 25, Reese 1995
13)	Καβούσι (ανατολικής Κρήτης)	Βροντά, Τύμβος X	Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου	Λίγα οστά άνου	<i>Equus asinus</i>		Τα οστά ανήκαν κυρίως σε σκύλους. Επίσης, βρέθηκε αλεπού ή νυφίτσα	Τα οστά βρέθηκαν σε ένα λάκκο βυθιστη από το δάπεδο του τάφου. Ο λάκκος περιεχε χαλαρά χώμα και πέτρες μαζί με πολλά οστά ζώων, σκορπισμένα χωρίς διάταξη.		Day 1984
14)	Κύπρος, στο ενδιάμεσο της Σαλαμίνας και του Αγ. Βαρνάβα, δυτικά του μεγάλου Τύμβου	Θαλαμοειδής Τάφος 1 (πρώιμη ταφή)	Μέσα του 8ου αι. π.Χ.	2 σκελετοί	<i>Equus caballus</i>			Δύο άλογα βρέθηκαν στο επίπεδο του δρόμου. Μετέφεραν μια νεκρή Κύπρια ευγενή. Το σύνολο διαταράχθηκε λόγω επαναχρησιμοποίησης του τάφου	Βρέθηκαν ίχνη από ξύλινα τμήματα της άμαξας	Dikaios 1963, Ducos 1967, Karageorghis 1982:30, Kosmetatou 1993, Reese 1995

15)	Κύπρος, στο ενδίδμεσα της Σαλαμίνας και του Αγ. Βαρνάβα, δυτικά του μεγάλου Τύμβου	Θαλαμοειδής Τάφος 1 (δευτέρα ταφή)	Πρώιμος 7ος αι. π. Χ.	4 σκελετοί	<i>Equus caballus</i>			Τέσσερα άλογα που σχετίζονται με την δευτέρα ταφή στον τάφο 1	Βρέθηκαν ίχνη ενός δίφρου (two-poled chariot)	Dikaios 1963, Ducos 1967, Κοσμετάτου 1993, Reese 1995
16)	Νεκρόπολη Σαλαμίνας Κύπρου	Θαλαμοειδής Τάφος 2, πρώτη ταφή	700 π. Χ.	Σκελετικά υπολείμματα				Διαταραγμένα ευρήματα τετράποδων που σχετίζονται με ένα όχημα που βρέθηκε στο επίπεδο του δρόμου	Βρέθηκε τμήμα άρμαξας	Ducos 1967, Karageorghis 1967:9, Cassimatis 1973:138, Κοσμετάτου 1993, Reese 1995
17)	Νεκρόπολη Σαλαμίνας Κύπρου	Θαλαμοειδής Τάφος 2, δεύτερη ταφή	Τέλη του 7ου αι. π. Χ.	2 σκελετοί	<i>Equus asinus</i>	5-6 & 8-10		Δύο όνοι κείονταν χωριστά στο επίπεδο του δρόμου. Ίσως το δεύτερο ζώο προσπαθήσε να απελευθερωθεί, βλέποντας την θανάτωση του πρώτου		Ducos 1967, Karageorghis 1967:181, Cassimatis 1973:138, Κοσμετάτου 1993, Reese 1995
18)	Νεκρόπολη Σαλαμίνας Κύπρου	Θαλαμοειδής Τάφος 47, πρώτη ταφή	Τέλη του 8ου αι. π. Χ.	2 σκελετοί	<i>Equus caballus</i>	5 & 2 ετών αντίστοιχα		Βρέθηκαν δύο άλογα, που ήταν ζεμένα σε ένα άρμα στο δρόμο του τάφου	Βρέθηκε άρμαξο	Karageorghis 1965b: 274-281, Fig. 69, Ducos 1967, 1980, Cassimatis 1973:161, Κοσμετάτου 1993, Reese 1995

19	Νεκρόπολη Σαλαμίνας Κύπρου	Θαλαμοειδής Τάφος 47, δεύτερη ταφή	Πρώτο μισό του 7ου αι. π. Χ.	6 σκελετοί	<i>Equus caballus</i>	Το (B) είναι αρσενικό	Από τα 6 (A-F) άλογα της δεύτερης ταφής του τάφου 47, το (A) είναι 4-5 ετών & το (B) 5 ετών	Τρία ζεύγη αλόγων που βρέθηκαν ζεμένα σε τρεις άμαξες (bigas). Αυτή η θύσα ανήκει σε μεταγενέστερη χρήση του τάφου 47	Βρέθηκαν τρεις άμαξες (bigas)	Karageorghis 1965b: 274-281, Fig. 72, 1982: 135, Ducos 1967, 1980, Cassinialis 1973:161, Kosmetatou 1993, Reese 1995
20	Κύπρος, ενδιάμεσα του δυτικού ορίου του δάσους της Σαλαμίνας και του μοναστηριού του Αγ. Βαρνάβα, 90μ. ΒΑ του τάφου 47	Θαλαμοειδής Τάφος 50, ο αποκαλούμενος ως "Τάφος" ή "φυλακή της Αγ.Αικατερίνης"	8ος- πρώιμος 7ος αι. π. Χ.	2 σκελετοί	<i>Equus caballus</i>	1 θηλυκό	Το θηλυκό είναι 6 ετών & το άλλο 8-9 ετών	Δύο άλογα κείτονταν στο επίπεδο του δρόμου, ακόμη ζεμένα. Ο τάφος πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε τουλάχιστον δύο φορές, αλλά η διάκριση των ταφών είναι αδύνατη	Δεν βρέθηκαν ίχνη από την άμαξα	Karageorghis 1982:133, fig.101(αποκαλείται <i>E.aegyptiacus</i>), Ducos 1967, Kosmetatou 1993, Reese 1995
21	Νεκρόπολη Σαλαμίνας Κύπρου	Θαλαμοειδής Τάφος 79, πρώτη ταφή	Υστερος 8ος αι. π.Χ.	6 σκελετοί	<i>Equus caballus</i>	Δύο από τα δέκα συνολικά άλογα του Τάφου 79 είναι αρσενικά	Το ένα από τα δύο αρσενικά άλογα είναι 4 ετών	Έξι άλογα (.), τέσσερα από τα οποία είναι ζεμένα σε ένα άρμα και τα δύο σε μία νεκροφόρα. Και τα έξι κείτονταν στο επίπεδο του δρόμου. Συνδέονται με την πρώτη ταφή και διατηρήθηκαν από τη δεύτερη.	Βρέθηκαν ίχνη από μία άμαξα και μία νεκροφόρα	Karageorghis 1967: 337- 348, 1982: 130 135, Ducos 1967, 1973, Kosmetatou 1993, Reese 1995
22	Νεκρόπολη Σαλαμίνας Κύπρου	Θαλαμοειδής Τάφος 79, δεύτερη ταφή	Υστερος 8ος αι. π.Χ. (έλαβε χώρα λίγο μετά την πρώτη)	4 σκελετοί	<i>Equus caballus</i>	Δύο ζεύγη αλόγων (.) που κείτονται στο επίπεδο του δρόμου του τάφου	Τα άλογα συνδέονται με ένα πολεμικό άρμα και μία νεκροφόρα	Τα άλογα συνδέονται με ένα πολεμικό άρμα και μία νεκροφόρα	Karageorghis 1967: 337- 348, 1982: 130 135, Ducos 1967, 1973, 1980, Kosmetatou 1993, Reese 1995	

23)	Νεκρόπολη Σαλαμίνας Κύπρου	Θαλαμοειδής Τάφος 3	7ος αι. π. Χ.	4 σκελετοί	<i>Equus caballus</i>				Τέσσερα όλογα που κείτονταν στο δρόμο του τάφου. Ο τάφος συλλήθηκε κατά τον 19ο αι.	Κάθε ζευγάρι αλόγων συνδεόταν με ένα άρμα και μία νεκροφόρα αντιστοιχα.	Ducos 1967, 1980, Karageorghis 1982: 135, Kosmetatou 1993, Reese 1995
24)	Νεκρόπολη Σαλαμίνας Κύπρου	Θαλαμοειδής Τάφος 19	7ος αι. π. Χ.	2 σκελετοί	<i>Equus asinus</i>				Ένας όνος που κείτοταν στο δρόμο του τάφου. Ο ένας σκελετός είναι πολύ μικρός. Αρχικά, πρέπει να υπήρχαν δύο, αλλά ο δεύτερος να απομακρυνθηκε κατά τη διάρκεια δευτερης ταφής.	Δεν βρέθηκαν ίχνη άμαξας	Karageorghis 1970:232, Ducos 1970:295, Kosmetatou 1993, Reese 1995
25)	Νεκρόπολη Σαλαμίνας Κύπρου	Θαλαμοειδής Τάφος 31	Πρώτο μισό του 7ου αι. π. Χ.	2 σκελετοί	<i>Equus asinus</i>			Ο ένας είναι 11 ετών	Οι μικροί σκελετοί των δύο όνων κείτονταν στο επίπεδο του δρόμου. Ταυτίστηκαν και οι δύο ταφές του Τάφου, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα.		Karageorghis 1970:232, Ducos 1967, 1970:295, Cassimatis 1973:160, Kosmetatou 1993, Reese 1995
26)	Νεκρόπολη Σαλαμίνας Κύπρου	Θαλαμοειδής Τάφος 263	7ος αι. π. Χ.	2 ζεύγη αλόγων					Δύο ζεύγη αλόγων που κείτονται στο επίπεδο του δρόμου του τάφου	Τα δύο ζεύγη αλόγων ήταν ακόμη δεμένα σε δύο άρματα	Kosmetatou 1993
27)	Σαλαμίνα- Τζελλάρκα (Cellarika)	Θαλαμοειδής Τάφος 10, εμφανίζονται τουλάχιστον τρεις ταφικές περιοδοι	700 π. Χ.	Ένας ή περισσότεροι όνοι	<i>Equus asinus</i>				Ένας σκελετος αλόγου βρέθηκε στα γεμισματα του δρόμου. Συνδέεται με την πρώτη ταφή		Karageorghis 1970:232 [όνος], Ducos 1970:295-98, fig.1 1980:161, Kosmetatou 1993, Reese 1995
28)	Σαλαμίνα- Τζελλάρκα (Cellarika)	Θαλαμοειδής Τάφος 23 (υπήρχαν δύο ταφές)	7ος αι. π. Χ. (:)	2 σκελετοί	<i>Equus asinus</i>				Ένας όνος βρέθηκε στα προσύλαια, μπροστά από το στόμιο (πρώτη ταφή) & ο δεύτερος βρέθηκε κοντά στα σκαλιά του δρόμου του τάφου		Karageorghis 1970:232 [όνος], Ducos 1970:295-298, fig. 1, Kosmetatou 1993 [όλογα], Reese 1995

29	Σαλαμίνα-Τζελλάρκα (Cellarika)	Θαλαμοειδής Τάφος 84	700 π.Χ. (αρχική ταφή)	1 σκελετός	<i>Equus caballus</i>	Περίπου 10 ετών	Σχετίζονται με την πρώτη ταφή του τάφου 84.	Καrageorghis 1970:127 [τετράποδοι, 232 [άλωγο], Ducos 1970:298, 1980:161, Reese 1995
30	Άμβος	Θαλαμοειδής Τάφος 306	Γεωμετρικά εποχή Κύπρου (;) CA	Ποικίλα οστά, μεταξύ των οποίων δόντια, αυχενικοί σπόνδυλοι, κάρτω επίφυση κνήμης, μεταταρσικά, 2 φτέρνες	<i>Equus caballus</i>	Βρέθηκαν στον θαλαμοειδή τάφο 306. Πρόκειται για σκελετικά κατάλοιπα περισσότερων από ένα άλογο.	Στον χώρο αυτό διατηρήθηκαν τμήματα του διακοσμητικού εξαρτισμού του αλόγου	Chavane 1990: 43-45, pl. XII:379-381, Reese 1995
31	Παλαίταφος-Τερασζούνια (Terasoudhia)	Τάφος 104	Υστεροκυπριακή ή Κυπριακή Αρχαϊκή I	Επτά οστά αλόγου, (δύο κρανιακά & πέντε μετακρανιακά)				Croft 1990:155, Reese 1995
32	Παλαίταφος	Τάφος	Κυπριακή Αρχαϊκή I	Ένας σκελετός αλόγου		Βρέθηκε στο δρόμο αρχαϊκού τάφου. Οι ιπποσκευές δηλώνουν ότι υπήρχε και δεύτερο άλογο.	Βρέθηκαν ιπποσκευές δύο αλόγων.	Καrageorghis 1965:287, Cassimalis 1973: 162, Reese 1995
33	Πατρικί	Τύμβος 2	Κυπριακή Αρχαϊκή II	1 κρανίο	<i>Equus caballus</i>	Βρέθηκε πάνω στην οροφή του Τύμβου		Καrageorghis 1972:179 pl. XXI:3-4, Ducos 1972, Reese 1995

		ΚΛΑΣΙΚΑ - ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΑ - ΡΩΜΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΑ								
Θέση	Τύμβος-Ταφή	Χρονολογία Ταφής	Ταφές αλόγων	Είδος αλόγου	Φύλο αλόγου	Ηλικία αλόγου	Άλλα ζώα που θάφτηκαν μαζί	Γενική περιγραφή & σχέση με ανθρώπινη ταφή	Υπαρξη άμαξας ή λοιπού εξαρτισμού	Βιβλιογραφία
1. Ρήγιο Διδυμοτείχου	Τύμβος Γ	Μέσα του 4ου αι. π.Χ.	Σκελετικά κατάλοιπα ενός αλόγου					Δεν είναι σαφές αν ο σκελετός του αλόγου συνδέεται με τον τάφο	Στη σιαγόνα του υπήρχαν τμήματα σιδερένιων χαλινών	Τριαντάφυλλος-Τερζόπουλος 1995
2. Ρήγιο Διδυμοτείχου	Τύμβος Β	Μέσα του 4ου αι. π.Χ.	1 σκελετός αλόγου				Στην περιοχή της λεκάνης του αλόγου βρέθηκαν τα δόντια & λίγα οστά ενός μικρότερου ζώου	Εχει προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ. Βρίσκεται 15μ. περίπου Δ του σημείου κάυσης. Τα οστά του αλόγου διατηρήθηκαν σε πολύ καλή κατάσταση		Τριαντάφυλλος-Τερζόπουλος 1995
3. Ακανθος	Οικόπεδο αρ. 180	Κλασικών χρόνων	6 σκελετοί αλόγων				4 σκελετοί σκυλιών			Τρακοσπούλου-Σαλακίδου 1996
4. Όλυθος	Νεκρόπολη	Κλασικών χρόνων	1 ταφή αλόγου και διάσπαρτα οστά					Βρέθηκαν σε σχέση με ανθρώπινες ταφές		Schäfer 1999, Φάκλαρης 1986
5. Βεργίνα	Τύμβος Δ	4ος αι π. Χ.	Δόντια δύο σιαγόνων					Βρέθηκαν κοντά στην αριστερή κνήμη του ανθρώπινου σκελετού Η		Ανδρόνικος 1969
6. Βεργίνα	Μακεδονικός τάφος ΙΙ	Β' μισό του 4ου αι. π.Χ.	Σκελετικά κατάλοιπα αλόγων που με βάζει τις πιπσοκέυές τους, πρέπει να ήταν τέσσερα					Βρέθηκαν πάνω στην καμέρα του τάφου, γεγονός που δηλώνει ότι κήρκαν στην νεκρική πυρά	Βρέθηκαν καπίστρια και χαλινοί	Φάκλαρης 1986
7. Βεργίνα	Μεγάλη τούμπα	Τελευταίο τέταρτο 4ου αι. π.Χ.	1 σκελετός αλόγου				Βρέθηκαν λίγο πιο πέρα διασκορπισμένα οστά από βοοειδείς	Βρέθηκαν κοντά του δύο ακτέριστες ανθρώπινες ταφές		Φάκλαρης 1986

8.	Αθήνα, Πλατεία Συντάγματος		Ελληνιστική εποχή	1 σκελετός	1 σκελετός σκύλου							Ζαχαριάδου 2000, Reese 1995 (θεωρεί ότι είναι υπομηκυναικός)
9.	Αθήνα, Αγορά	Πηγάδι στον τομέα ΑΛ στο 97/Γ 362	Ύστερη ελληνιστική εποχή	Οστά αλόγων	Πολυάριθμα οστά νηπίων, 85 κρανία σκυλιών, υπολείμματα αιγοπροβάτων και χοίρων	Το πηγάδι περιείχε τα οστά 175 νηπίων, μαζί με 85, σχεδόν πλήρη, κρανία σκυλιών και υπολείμματα αιγοπροβάτων, χοίρων και αλόγων. Ίσως τα ευρήματα του πηγαδιού να σχετίζονται με την επιδρομή του Σύλλα το 84 π. Χ.						Angel 1945, Day 1984
10.	Κεραμεικός	Λακκοειδής τάφος	Κλασικών χρόνων	1 ταφή αλόγου		Συσχετίζεται με την ανθρωπίνη ταφή του Τάφου 8						Schafer 1999
11.	Κεραμεικός	Πυρά, κοντά στο μνημείο του Δεξίλεω	Κλασικών χρόνων	Σκελετικά κατάλοιπα δύο αλόγων	Βρέθηκαν και οστά αιγοπροβάτων και βοοειδών	Βρέθηκαν μαζί με ανθρωπίνα σκελετικά κατάλοιπα στην ίδια πυρά						Schafer 1999
12.	Ρόδος, Γ' Αγούρου (οικόπεδο Κωνστ. Ζουραράκη)	Δ' ταφικό συγκρότημα, τάφος 53	1ος αι. π. Χ.	1 σκελετός ιππιοειδούς							Βρέθηκε σιδερένιος κρικός	Ζερβουδάκη 1997

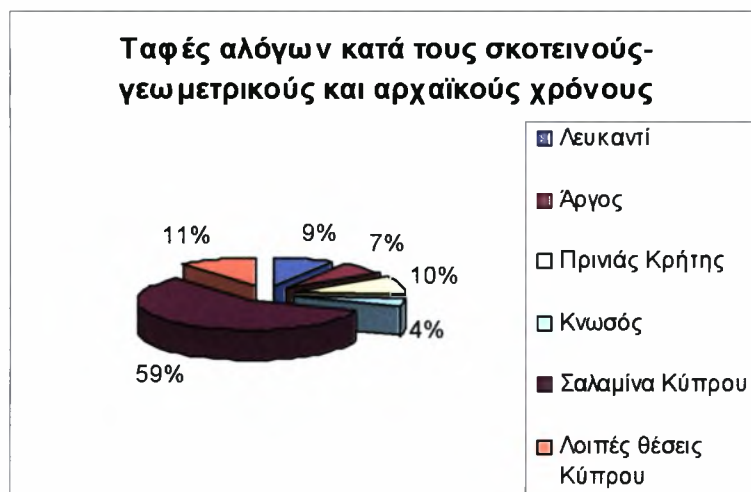
ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

Όπως είναι εμφανές από το γράφημα, οι εποχές κατά τις οποίες η ταφική πρακτική της θυσίας αλόγων υιοθετείται σε μεγαλύτερο βαθμό, είναι τα προϊστορικά χρόνια, οι λεγόμενοι Σκοτεινοί Αιώνες, η Γεωμετρική και Αρχαϊκή εποχή.

Κατά τα Προϊστορικά χρόνια οι περισσότερες ταφές αλόγων εντοπίζονται σε θολωτούς Μυκηναϊκούς τάφους. Η πλειοψηφία τους βρέθηκε σε διάφορες θέσεις της Πελοποννήσου.

Από αυτές τις περιόδους είναι ευρύτατα γνωστές τόσο η ταφή αλόγων στο αφιδωτό κτίριο στο Λευκαντί όσο και οι ταφές αλόγων στους «Βασιλικούς» Τάφους της Σαλαμίνας της Κύπρου, η οποία τα περισσότερα και καλύτερα διατηρημένα παραδείγματα

Κατά τα κλασικά και ελληνοισπικά χρόνια το έθιμο της ταφής αλόγων είχε σταδιακά εγκαταλειφθεί. Τα παραδείγματα που έχουμε προέρχονται κυρίως από μακεδονικούς ταφικούς τύμβους.

ΧΑΡΤΕΣ

Χάρτης 1. Θέσεις στον ελλαδικό χώρο, όπου έχουν βρεθεί ταφές αλόγων των προϊστορικών χρόνων. 1. Άγιοι Θεόδωροι Πτελεού 2. Στυλίδα 3. Μαραθώνας 4. Δενδρά-Μιδέα 5. Νεμέα 6. Μυκήνες 7. Άργος 8. Ναύπλιο 9. Λέρνα 10. Καλλιθέα Πάτρας 11. Ανάληψη 12. Δάρα Μεσσηνίας 13. Πόρος 14. Τύλισος 15. Αρχάνες.

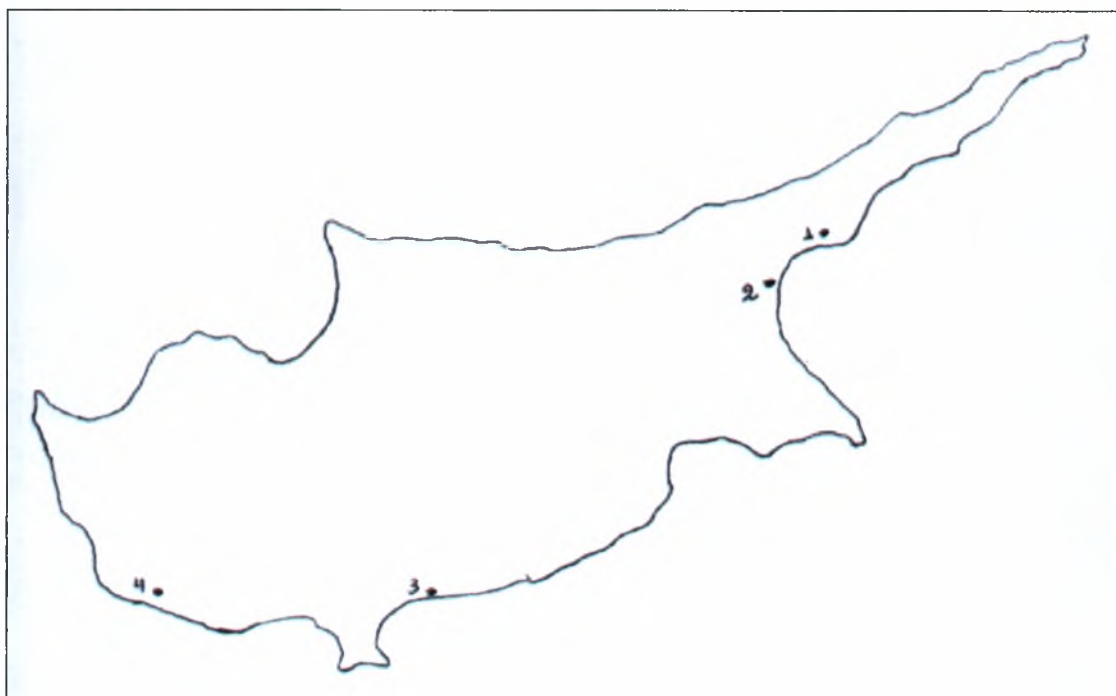
Χάρτης 2. Θέσεις στον ελλαδικό χώρο, όπου έχουν βρεθεί ταφές αλόγων κατά τους Σκοτεινούς Χρόνους, την Γεωμετρική και Αρχαϊκή εποχή. 1. Λευκαντί Εύβοιας 2. Ελευσίνα 3. Άργος 4. Πρινιάς 5. Κνωσός 6. Καβούσι.

Χάρτης 3. Θέσεις στον ελλαδικό χώρο, όπου έχουν βρεθεί ταφές αλόγων κατά τα κλασικά και ελληνοιστικά χρόνια. 1. Ρήγιο Διδυμοτείχου 2. Άκανθος 3. Όλυνθος 4. Βεργίνα 5. Αθήνα – Κεραμεικός 6. Ρόδος.

Χάρτης 4. Θέσεις στην Κύπρο, όπου έχουν βρεθεί ταφές αλόγων των προϊστορικών χρόνων. 1. Κατυδάτα (Katydhata) 2. Λάπηθος 3. Επισκοπή 4. Λευκωσία (Αγία Παρασκευή) 5. Καλοψίδα 6. Ταμασός 7. Χαλά Σουλτάν Τεκέ (Hala Sultan Tekke) 8. Παλαίπαφος 9. Καλάβασος.

Χάρτης 5. Θέσεις στην Κύπρο, όπου έχουν βρεθεί ταφές αλόγων κατά τους Σκοτεινούς Χρόνους, τη Γεωμετρική και Αρχαϊκή εποχή. 1. Πατρικί 2. Σαλαμίνα – Τζελλάρκα 3. Άμαθος 4. Παλαίπαφο.

ΠΙΝΑΚΕΣ Α, Β, Γ, Δ

Το άλογο στην ταφική τέχνη

ΠΙΝΑΚΑΣ Α						
Γεωμετρική Κεραμική						
Αγγείο	Τύπος αγγείου	Προέλευση-Εργαστήριο	Χρονολογία	Σύντομη περιγραφή	Βιβλιογραφία	
1.	Αγορά Ρ 4784	Πυξίδα	Αττικός	ΥΓ Ib	Πυξίδα με τρεις πλαστικές μορφές αλόγου στο πώμα της	Coldstream 1968, σ. 48, 142, πίν. 10k
2.	Αγορά Ρ 5060	Πυξίδα	Αττικός	ΥΓ Ib	Πυξίδα με τρεις πλαστικές μορφές αλόγου στο πώμα της	Coldstream 1968, σ.48 πίν. 9 f
3.	Αγορά Ρ 5061	Πυξίδα	Αττικός	ΥΓ Ib	Πυξίδα με τρεις πλαστικές μορφές αλόγου στο πώμα της	Coldstream 1968, πίν. 9m
4.	Αθήνα, ΕΑΜ 222	Λουτροφόρος	Αττικός	ΥΓ ΙΙ	Στην κεντρική ζώνη της κοιλιάς εικονίζεται πομπή αρμάτων	Coldstream 1968, σ. 141, πίν. 11g
5.	Αθήνα, ΕΑΜ 231	Σκύφος	Άργος	ΥΓ ΙΙ	Φέρει μορφές αλόγων	Coldstream 1968, σ. 133, 144-5, πίν. 28e
6.	Αθήνα, ΕΑΜ 843	Τριφυλλόσχημη Οινοχόη	Άργος	ΥΓ ΙΙ	Φέρει μορφές αλόγων στον ώμο	Coldstream 1968, σ. 136, πίν. 29a, b
7.	Αθήνα, ΕΑΜ 877	Κρατήρας	Άργος	ΥΓ ΙΙ	Φέρει μορφές αλόγων στη ζώνη της κοιλιάς	Coldstream 1968, σ. 138, 142, 144, πίν. 29d
8.	Αθήνα, ΕΑΜ 990	Κρατήρας	Αττικός	ΥΓ Ib	Ανήκει στο ζωγράφο Hirschfeld. Απεικονίζει την εκφορά του νεκρού και πομπή αρμάτων	Coldstream 1968, σ. 40 πίν. 8b
9.	Αθήνα, ΕΑΜ 12896	Κρατήρας	Βοιωτικό	ΥΓ	Φέρει μορφές αλόγων σε σχέση με ανθρώπινες	Coldstream 1968, σ. 203, 207, πίν. 44j, g
10.	Αθήνα, ΕΑΜ 16193	Κύπελλο	Αττικός	ΥΓ Ib	Ανήκει στο εργαστήριο του Hirschfeld. Φέρει παραστάσεις αλόγων	Coldstream 1968, πίν.8f
11.	Αθήνα, ΕΑΜ 17519	Αμφορέας	Αττικός	ΥΓ ΙΙb	Φέρει μορφές αλόγων στη ζώνη του λαιμού και της κοιλιάς	Coldstream 1968, σ. 77, 80, πίν. 14e
12.	Αθήνα, ΕΑΜ 17935	Αμφορέας	Αττικός	ΥΓ ΙΙ, κλασική παράδοση	Εικονίζεται πομπή αρμάτων	Coldstream 1968, σ. 61, πίν. 11c
13.	Αθήνα, ΕΑΜ 18045	Αμφορέας	Αττικός	ΠΓ εποχή	Φέρει μορφές αλόγων στη ζώνη του λαιμού	Coldstream 1968, σ.13, 27, πίν. 1k
14.	Άργος C 1	Κρατήρας	Άργος	ΥΓ ΙΙ	Φέρει δύο μορφές αλόγων μαζί με έναν άντρα στη ζώνη της κοιλιάς και στις δύο πλευρές	Coldstream 1968, σ. 130, 137-8, 142, πίν. 29e
15.	Άργος C 20	Σκύφος	Άργος	ΥΓ ΙΙ	Φέρει μορφές αλόγων	Coldstream 1968, σ. 136, 143, πίν. 29c
16.	Άργος C 171	Κάνθαρος	Άργος	ΥΓ ΙΙ	Φέρει σε μετόπες μορφές αλόγων	Coldstream 1968, σ. 134, 143-4, πίν. 28c
17.	Άργος C 201	Κρατήρας	Άργος	ΥΓ ΙΙ	Φέρει μορφές αλόγων μαζί με ανθρώπινες	Coldstream 1968, σ. 139, 140, 142, 145, 293, πίν. 30e

18.	Άργος C 209	Πυξίδα	Άργος	ΥΓ I	Φέρει σε μετόπες μορφές αλόγων	Coldstream 1968, σ. 129, 130, 134-5, 137, 142, 144, 173, πίν. 26
19.	Άργος C 645	Κρατήρας	Άργος	ΥΓ II	Φέρει μορφές αλόγων στον ώμο	Coldstream 1968, σ. 142, 144, 146, πίν. 31j
20.	Βερολίνο 31005	Αμφορέας	Αττικός	ΥΓ IIb	Φέρει δύο μορφές αλόγων στη ζώνη του λαιμού	Coldstream 1968, σ. 77, 80, πίν. 14c
21.	Cambridge GR-i-1935	Τριφυλλόσχημη Οινοχόη	Αττικός	ΥΓ IIa	Φέρει δύο μορφές αλόγων και έναν άντρα στη ζώνη του λαιμού	Coldstream 1968, σ. 76, πίν. 13e, f
22.	Copenhagen 5371	Τριφυλλόσχημη Οινοχόη	Βοιωτικό	ΥΓ	Φέρει μορφές αλόγων στις μετόπες του λαιμού	Coldstream 1968, πίν. 45a
23.	Hanover 1897.8a	Πυξίδα	Βοιωτικό	ΥΓ	Φέρει μορφές αλόγων	Coldstream 1968, σ. 44, 203, 206, πίν. 44c
24.	Hanover 1957.84	Πυξίδα	Βοιωτικό	ΥΓ	Φέρει πλαστική μορφή αλόγου στο πώμα της	Coldstream 1968, σ. 203, πίν. 45b
25.	Κεραμικός 257	Πυξίδα	Αττικός	ΜΓ II	Πυξίδα με πλαστική μορφή αλόγου στο πώμα της	Coldstream 1968, σ. 23, 48 πίν. 4b
26.	Κεραμικός 290	Κρατήρας	Αττικός	ΜΓ II	Φέρει σε μετόπη μορφές αλόγων	Coldstream 1968, σ. 21, 23, 25, 124, 241, 304 πίν. 5d, f
27.	Leiden I. 1909/i.i	Αμφορέας	Αττικός	ΥΓ II, κλασική παράδοση	Στην κεντρική ζώνη της κοιλιάς εικονίζεται πομπή αρμάτων	Coldstream 1968, σ. 40, 56, 69, 133, πίν. 11a, b
28.	Λονδίνο 37.10-18.1	Πυξίδα	Κυκλαδικός: Μυλιακός	ΥΓ	Φέρει μορφές αλόγων	Coldstream 1968, πίν. 39a, b
29.	Λονδίνο 77.12-7.12	Τριφυλλόσχημη Οινοχόη	Αττικός	ΥΓ IIa	Φέρει μορφές αλόγων στην κύρια όψη	Coldstream 1968, σ. 75, 133, πίν. 13d
30.	Μόναχο 8748	Αμφορέας	Αττικός	ΥΓ IIb	Ανήκει στο εργαστήριο του Hirschfeld. Φέρει παραστάσεις αλόγων στη ζώνη του λαιμού	Coldstream 1968, σ. 43, 206 πίν. 8c, d
31.	Ναύπλιο	Πυξίδα	Άργος	ΥΓ II	Φέρει μορφές αλόγων	Coldstream 1968, σ. 142, 144, πίν. 30c
32.	Ναύπλιο	Οινοχόη	Άργος	ΥΓ II	Φέρει μορφές αλόγων στην ζώνη της κοιλιάς	Coldstream 1968, σ. 142, πίν. 28a
33.	Ναύπλιο	Αμφορέας	Άργος	ΥΓ II	Φέρει μορφές αλόγων στις μετόπες του λαιμού	Coldstream 1968, σ. 141, πίν. 31a
34.	Ναύπλιο 1915	Κάνθαρος	Άργος	ΥΓ II	Φέρει δύο μορφές αλόγων στην κάθε πλευρά σε σχέση με έναν άντρα στη ζώνη του κοιλιάς	Coldstream 1968, σ. 138, 143-4, πίν. 29f
35.	Ναύπλιο 1973	Κάνθαρος	Άργος	ΥΓ II	Φέρει μία μορφή αλόγου σε σχέση με μία ανδρική μορφή στην κάθε πλευρά	Coldstream 1968, σ. 139, 143-4, πίν. 30d
36.	Ναύπλιο 10006	Τριποδικός Αμφορέας	Άργος	ΥΓ II	Φέρει μορφές αλόγων στη ζώνη του λαιμού	Coldstream 1968, σ. 134, 142, πίν. 28d

37.	Νέα Υόρκη 74.51.838	Τριφυλλόσχημη Οινοχόη	Κυκλαδικός: Ναξιακός	ΥΓ	Φέρει μορφές αλόγων στη ζώνη του λαιμού	Coldstream 1968, σ. 173, πίν. 36a
38.	Νέα Υόρκη 74.51.965	Κρατήρας	Κυκλαδικός: Ναξιακός	ΥΓ	Φέρει μορφές αλόγων σε μετόπες και ζώνες	Coldstream 1968, σ. 44, 172, 195, 206, πίν. 35
39.	Παρίσι A 514	Πυξίδα	Αττικός	ΜΓ II	Κυριαρχούν τα γραμμικά μοτίβα. Έφερε δίπλα στις λαβές μετόπες με άλογα	Coldstream 1968, σ.23,25,27,28,39,304 πίν. 4e, g
40.	Παρίσι A 517	Κρατήρας	Αττικός	ΥΓ Ia	Ανήκει στον ζωγράφο του Διπύλου. Απεικονίζει πρόθεση και πομπή αρμάτων	Coldstream 1968, σ. 56 πίν. 7a
41.	Παρίσι A 552	Κρατήρας	Αττικός	ΥΓ Ib	Ανήκει στο εργαστήριο του ζωγράφου του Διπύλου. Απεικονίζει πρόθεση και πομπή αρμάτων	Coldstream 1968, σ. 40 πίν. 8a
42.	Παρίσι CA 1823	Αμφορέας	Αττικός	ΥΓ IIa	Εικονίζεται πομπή αρμάτων στον ώμο του αγγείου	Coldstream 1968, σ.66, 81, πίν. 12b, c
43.	Σπάρτη	Θραύσμα αγγείου	Λακωνικό	ΥΓ	Φέρει μορφές αλόγων	Coldstream 1968, πίν. 46j
44.	Σπάρτη	Θραύσμα αγγείου	Λακωνικό	ΥΓ	Φέρει μορφή αλόγου	Coldstream 1968, σ. 135, πίν. 46o

ΠΙΝΑΚΑΣ Β			
ΑΡΧΑΙΚΑ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΑΝΑΓΛΥΦΑ ΚΑΙ ΒΑΣΕΙΣ ΕΠΙΤΥΜΒΙΩΝ ΑΓΑΛΜΑΤΩΝ			
Μουσείο και αρ. επιτύμβιου	Προέλευση	Σύντομη περιγραφή	Βιβλιογραφία
1. Αθήνα ΕΑΜ 30	Βελανίτσα Αττικής	Είναι γνωστή ως στήλη του Λυσία. Στην κεντρική σκηνή εικονίζεται ένας ενήλικας άντρας να κρατά στάχια και κάρβουρο. Σε μετόπη κάτω από την κεντρική σκηνή αποδίδεται ένας νέος έφιππος να καλπάζει προς τα δεξιά.	Woysch-Méautis 1982, σ. 105, πίν. 2, εικ. 6
2. Αθήνα ΕΑΜ 31	Αθήνα	Αποσπασματική διατήρηση του κατώτερου μέρους μίας στήλης, όπου έφερε σε μετόπη έναν έφιππο άντρα.	Woysch-Méautis 1982, σ. 105, πίν. 2, εικ. 5
3. Αθήνα ΕΑΜ 3477	Αθήνα	Βάση αγάλματος που στη μία πλευρά φέρει νέους να παίζουν ένα είδος "χόκει". Στις δύο άλλες πλευρές αποδίδονται από διαφορετική οπτική γωνία το ίδιο θέμα. Δύο άντρες σε ένα άρμα που το σέρνουν τέσσερα άλογα. Δύο σπλιτές τους ακολουθούν.	Woysch-Méautis 1982, σ. 106, πίν. 3, εικ. 9
4. Αθήνα ΕΑΜ 41	Λάμπρες Αττικής	Επίκρανο στήλης. Αποδίδονται σε χαμηλό ανάγλυφο ένας άντρας και δύο γυναίκες θρηνηωδοί στις πλευρές. Στην μπροστινή όψη, ένας υπηρέτης έφιππος οδηγεί το άλογο του αφέντη του.	Woysch-Méautis 1982, σ. 105, πίν. 1, εικ. 2, Kurtz & Boardman 1994, σ. 81, εικ. 15, Boardman 2001, σ. 197, εικ. 229
5. Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού, Ρ 1001	Αθήνα	Βάση στήλης που εικονίζει στην πρόσθια πλευρά τέσσερις έφιππους άντρες να κατευθύνονται αριστερά.	Woysch-Méautis 1982, σ. 105, πίν. 1, εικ. 1
6. Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού, Ρ 1002	Αθήνα	Στη μία πλευρά βάσης αγάλματος εικονίζονται δύο έφιπποι νέοι να καλπάζουν προς τα δεξιά. Στις δύο άλλες πλευρές αποδίδονται δύο νέοι να παίζουν με μπάλλα και ένας αγριόχοιρος έτοιμος να παλέψει με ένα λιοντάρι	Woysch-Méautis 1982, σ. 105, πίν. 2, εικ. 3
7. Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο	Φρυγία	Αμφίγλυφη στήλη, που στη μία πλευρά εικονίζεται την <i>πότνια θηρων</i> . Στην άλλη πλευρά, στην κεντρική σκηνή παριστάνεται ένας έφιππος άντρας συνοδευόμενος από τον υπηρέτη του και τον σκύλο του και στην κατώτερη μετόπη ένα άρμα με δύο άλογα.	Woysch-Méautis 1982, σ. 105, πίν. 3, εικ. 8
8. Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο	Δασκύλειον	Στήλη που σώζει τμήμα της ανθεμωτής επίστεψης της. Εικονίζει έναν έφιππο άντρα που ακολουθείται από δύο άλλους άντρες, ίσως υπηρέτες του.	Woysch-Méautis 1982, σ. 106, πίν. 4, εικ. 9a
9. Νέα Υόρκη, Μουσείο Metropolitan	Γιθανότατα αττική	Σώζεται το κατώτερο τμήμα στήλης, που έφερε στην κεντρική σκηνή έναν ενήλικα άντρα. Στη μετόπη που σχηματιζόταν στο κατώτερο μέρος της στήλης απεικονιζόταν ένας άντρας βρισκόταν πάνω σε άρμα που έσερναν τέσσερα άλογα.	Woysch-Méautis 1982, σ. 105, πίν. 3, εικ. 7
10. Ρώμη, Μουσείο Barracco.	Ρώμη	Σώζεται το κατώτερο τμήμα της στήλης. Από την κεντρική μορφή, που παρίστανε νέο άντρα σε προφίλ, σε χαμηλό ανάγλυφο, σώζονται μόνο τα πόδια. Στην μετόπη που έφερε στο κάτω μέρος η στήλη απεικονίζεται ένας έφιππος νέος.	Woysch-Méautis 1982, σ. 105, πίν. 2, εικ. 4

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ

ΑΤΤΙΚΑ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΑΝΑΓΛΥΦΑ ΜΕ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΙΠΠΕΩΝ

Μουσείο και αρ. επιτυμβίου	Χρονολογία	Επιγραφή	Γενική Περιγραφή	Αρ. με βάση τον κατάλογο του Clairmont	Βιβλιογραφία
1. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς Ι 119	Κλασικό	IG II ² 6489: ΙΕΡΟΦ [QN] ΚΡΑΤΗΤΟΣ ΕΚ ΚΟΙΛΗΣ	Πολύ αποσπασματική στήλη. Ο Ιεροφών συνοδευόμενος από το άλογο του στέκεται απέναντι από έναν ηλικιωμένο άντρα.	2338	Clairmont 1993, II, σ. 316, εικ. 2338
2. Αθήνα, ΕΑΜ 884	Κλασικό	IG II ² 5601: ΠΑΝΑΙΤΙΟΣ ΑΜΑΞΑΝΤΕ [ΥΣ]	Στη στήλη εικόνιζε ανάγλυφα μία λουτροφόρο-αμφορέα, ανάμεσα σε δύο λήκυθους και δύο κρεμασμένα αλάβαστρα. Η κεντρική σκηνή ήταν στην λουτροφόρο και απεικόνιζε τον νεαρό Παναίτιο με το άλογο του, να αποχαιρετά τον πατέρα και το γιο του (;).	2710	Woysch-Méautis 1982, σ. 108, πίν. 9, εικ. 41, Clairmont 1993, II, σ. 652, εικ. 2710
3. Αθήνα, ΕΑΜ 2744	4ος αι. π. Χ.	Φέρει επιγραφή	Αποσπασματική στήλη που σώζει δύο σπλίτες να πολεμούν, ο ένας έχει πέσει στο έδαφος. Προς αυτούς κατευθύνεται έφιππος ένας τρίτος άντρας.		Woysch-Méautis 1982, σ. 107, πίν. 6, εικ. 23
4. Αθήνα, ΕΑΜ 3708	4ος αι. π. Χ.		Πρόκειται για μία τράπεζα ή βάση κάποιου μνημείου, που στις τρεις πλευρές της έφερε ανάγλυφα με το ίδιο θέμα. Έναν ιππέα στο άλογο του να κατατροπώνει τον πεσμένο αντίπαλο του.	2213	Woysch-Méautis 1982, σ. 107, πίν. 6, εικ. 25, Clairmont 1993, II, σ. 151-153, εικ. 2213
5. Αθήνα, ΕΑΜ 3793	Κλασικό	IG II ² 12293a: --] ΑΙΩΝ : ΝΙΚΟΜΗΔΗ	Στήλη που φέρει αέτωμα. Ο γενοφόρος άντρας --] αιων, αποχαιρετά τη σύζυγο του, Νικομήδη. Κρατά με το αριστερό του χέρι τα χαλινάρια του αλόγου του, που αποδίδεται σε τρία τέταρτα και καταλαμβάνει το κέντρο της σύνθεσης. Προφανώς, ο ιππέας δεν επέστρεψε ποτέ από κάποια πολεμική επιχείρηση του αθηναϊκού ιππικού.	2444	Woysch-Méautis 1982, σ. 109, Clairmont 1993, II, σ. 568, εικ. 2444

6.	Αθήνα, ΕΑΜ 4464	Κλασικό		Ανάγλυφο που πιθανότατα ανήκε σε ένα μεγαλύτερο μνημείο. Αποδίδεται ένα γεροδεμένο και εξαιρετικά δουλεμένο άλογο σε προφίλ και ένας νέγρος ιπποκόμος.	2490	Clairmont 1993, II, σ. 604-7, εικ. 2490
7.	Αθήνα, ΕΑΜ χωρίς αρ.	Κλασικό	IG II ² 6437: ΠΙ [ΣΤΟΚΛ] ΕΗΣ ΑΝΤΙΜΕΝΟΥΣ ΚΗΦΙΣΙΕΥΣ Ο Λ Β Ι Α ΚΑΛΛΑΙΣΧΡΟΥ Φ] ΗΓΟΥΣΤΙΟΥ ΑΝΤΙΜΕΝΗΣ ΠΙΣΤΟΚΛΕΟΥΣ ΚΗΦΙΣΙΕΥΣ ΠΕΙΣΙΚΡΑΤΕΙΑ ΠΛΕΙΣΤΙΟΥ ΚΗΦΙΣΙΕΩΣ	Αρχικά πρέπει να επιστεφόταν με ανθέμιο. Αποδίδεται ένας γενιοφόρος άντρας, ο Πιστοκλής, συνοδευόμενος από το άλογο του, έναν πιθανώς νέγρο ιπποκόμο και δύο σκύλους να αποχαιρετά τη γυναίκα του, Ολβία.	2959	Woysch-Méautis 1982, σ. 109, πίν. 10, εικ. 46, Clairmont 1993, II, σ. 831, εικ. 2959
8.	Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού Ρ 671	4ος αι. π. Χ.	IG II ² 8370: ΜΕΝΗΣ ΚΑΛΛΙΟΥ ΑΡΓΕΙΟΥΣ ΧΑΙΡΕ	Βάσει της επιγραφής ο Μένης, γιός του Καλλίου από το Άργος, ιππεύει το άλογο του προς τα δεξιά και κρατά δόρυ	1429	Woysch-Méautis 1982, σ. 106-7, πίν. 5, εικ. 19, Clairmont 1993, I, σ. 367, εικ. 1429
9.	Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού Ρ 1130	4ος αι. π. Χ.	IG II ² 6217, SEG 37165: ΔΕΞΙΛΕΩΣ ΛΥΣΑΝΙΟΥ ΘΟΡΙΚΙΟΣ ΕΓΕΝΕΤΟ ΕΠΙ ΤΕΙΣΑΝΔΡΟ ΑΡΧΟΝΤΟΣ ΑΠΕΘΑΝΕ ΕΠ' ΕΥΒΟΛΙΔΟ ΕΠ' ΚΟΡΙΝΘΩΙ ΤΩΝ ΠΕΝΤΕ ΙΠΠΕΩΝ	Σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση. Ο νεαρός Δεξιλέως επιτίθεται στον εχθρό του πάνω από το άλογο του. Αρχικά κρατούσε χάλκινο δόρυ.	2209	Woysch-Méautis 1982, σ. 107, πίν. 6, εικ. 24, Clairmont 1993, II, σ. 143-145, εικ. 2209
10.	Βερολίνο, Μουσείο Περγάμου 742	5ος αι. π. Χ.	Φέρει επίγραμμα IG II ² 7716	Πολύ αποσπασματική στήλη. Απεικόνιζε ένα ιππέα στο άλογο του και έναν εχθρό πεσμένο. Οι ανθρώπινες μορφές σώζονται ελάχιστα.	2130	Woysch-Méautis 1982, σ. 107, πίν. 6, εικ. 22, Clairmont 1993, II, σ. 88-9, εικ. 2130
11.	Βουδαπέστη, Μουσείο Καλών Τεχνών, 4744	4ος αι. π. Χ.		Πολύ αποσπασματική στήλη. Φέρει ανάγλυφη λουτροφόρο στην επιφάνεια της οποίας παριστάνεται ένας νεαρός έφιππος άντρας με δόρυ να στοχέυει κάποιον πεσμένο αντίπαλο που δεν σώζεται, κατά το γνωστό μοτίβο του Δεξιλέω. Μπροστά από το άλογο σε έντονη κίνηση βρίσκεται ένας, ακόμη άντρας.	2214a	Woysch-Méautis 1982, σ. 107, πίν. 7, εικ. 26, Clairmont 1993, II, σ. 153-4, εικ. 2214a

12.	Brocklesby Park, Earl of Yarborough	4ος αι. π. Χ.	IG II ² 5574: Ξ] EN [Ο] ΚΛΗΣ ΠΟΛΥΑΡ [ΑΛΩΠΕΚ [ΗΘΕΝ	Αποδίδει έναν σπλισμένο ιππέα πάνω στο άλογο του	1362	Woysch-Méautis 1982, σ. 107, πίν. 5, εικ. 20, Clairmont 1993, I, σ. 337, εικ. 1362
13.	Κοπενχάγη, Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg 229 (IN 463)	Κλασικό	IG II ² 1069: ΑΝΤΙΠΑΤΡΟΣ ΧΑΙΡΕ	Στήλη με ακρωτήρια. Αποδίδει τον νεαρό Αντίπατρο να κρατά από τα χαλινάρια δύο άλογα	1472	Clairmont 1993, I, σ. 385, εικ. 1472
14.	Κοπεγχάγη, Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg 229b (IN2807)	Ύστερος 4ος αι. π. Χ.		Τμήμα παραστάδας ενός μεγάλου ναόσχημου επιτυμβίου. Το άλογο και ο νέγρος ιπποκόμος σώζονται τμηματικά.	23	Woysch-Méautis 1982, σ. 110, πίν. 12, εικ. 64, Clairmont 1993, I, σ. 26, εικ. 23
15.	Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο	4ος αι. π. Χ.		Θραύσμα στήλης που σώζει το κεφάλι του αλόγου και ενός ηλικιωμένου άντρα	2490	Woysch-Méautis 1982, σ. 110, πίν. 12, εικ. 63, Clairmont 1993, II, σ. 606-7, εικ. 2490
16.	Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 638	Κλασικό	Φέρει επίγραμμα IG II ² 7151 SEG 33215	Ο Αριστοκλής, γιός του Μένων από τον Πειραιά, καλπάζει με το άλογο του. Ένας ιπποκόμος τρέχει πίσω από το άλογο. Ίσως εικονίζεται σκηνή κυνηγιού.	2209a	Woysch-Méautis 1982, σ. 106, πίν. 5, εικ. 17, Clairmont 1993, II, σ. 145-146, εικ. 2209a
17.	Μόσχα, Μουσείο Καλών Τεχνών Pushkin, P Ia 935	Κλασικό		Απεικονίζονται δύο άντρες ώριμης ηλικίας, πιθανότατα αδέρφια. Τον νεότερο, αριστερά, συνοδεύει ένα υπέροχο άλογο.	2331	Woysch-Méautis 1982, σ. 108, πίν. 10, εικ. 42, Clairmont 1993, II, σ. 297-298, εικ. 2331
18.	Οξφόρδη, Μουσείο Ashmolean, αρ. 118	4ος αι. π. Χ.	IG II ² 7807: ΦΙΛΟΔΗΜΟΣ ΣΟΦΙΛΟΥ ΧΟΛΛΕΙΔΗΣ ΛΥΣΙΜΑΧΗ ΤΙΜΟΓΕΙΤΟΝΟΣ ΦΡΕΑΡΡΙΟΥ	Στήλη με κυκλική απόληξη, τμήμα της οποίας έχει χαθεί. Αποδίδεται ο Φιλόδημος, γιός του Σοφίλου, να κρατά το άλογο του από τα χαλινάρια και να αποχαιρετά τη νεαρή επίσης, σύζυγο του, Λυσιμάχη.	2335a	Woysch-Méautis 1982, σ. 108, πίν. 7, εικ. 33, Clairmont 1993, II, σ. 309-310, εικ. 2335a
19.	Παρίσι, Λούβρος Ma 781	4ος αι. π. Χ.	IG II ² 6446: ΦΙΛΟΧΑΡΗΣ ΤΙΜΑΓΟΡΑ ΦΙΛΩΝΙΔΟ ΗΦΑΙΣΤΟΔΩΡΟ ΚΗΦΙΣΙΕΥΣ	Στήλη που επιστέφεται με ανθέμιο. Ο Φιλοχάρης αποχαιρετά τη γυναίκα του, Τιμαγόρα. Ο νεκρός άντρας συνοδεύεται από το άλογο του.	2216	Woysch-Méautis 1982, σ. 108, πίν. 8, εικ. 32, Clairmont 1993, II, σ. 255-6, εικ. 2216
20.	Παρίσι, Λούβρο MND 816	Κλασικό	IG II ² 7016: ΛΕΩΚΡΑΤΗΣ ΟΤΡΥΝΕΥΣ	Στήλη που φέρει ανθεμωτή διακόσμηση και μία λουτροφόρο σε χαμηλό ανάγλυφο, πάνω στην οποία αποδίδεται ένας νεαρός άντρας με το άλογο του	1435	Woysch-Méautis 1982, σ. 109, πίν. 11, εικ. 53, Clairmont 1993, I, σ. 372, εικ. 1435

21.	Πειραιάς, Αρχαιολογικό Μουσείο 5280	Κλασικό	ΠΑΓΧΑΡΟΥΣ ΛΕΩΧΑΡΟΥΣ	Αποδίδει σκηνή μάχης. Ο Παγχάρους ίσως ήταν θύμα του πολέμου του 338, και ο αντίπαλος του να ανήκε στο μακεδονικό ιππικό.	3443	Clairmont 1993, III, σ. 373-4
22.	Μουσείο Ραμνούνα, Θραύσματα 107, 306, 389 κ.α.	Κλασικό		Πολύ αποσπασματική στήλη. Αποδίδει γενιοφόρο πολεμιστή μπροστά από το άλογο του	1981	Clairmont 1993, I, σ. 516, εικ. 1981
23.	Ρώμη, Villa Albani	5ος αι. π. Χ.		Σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση. Επιστέφεται από ανθεμωτή διακόσμηση. Αποδίδει έναν άντρα πλάι στο άλογο του να κατατροπώνει τον πεσμένο αντίπαλο του.	2131	Woysch-Méautis 1982, σ. 107, πίν. 6, εικ. 21, Clairmont 1993, II, σ. 89-93, εικ. 2131
24.	Άγνωστο που βρίσκεται	Κλασικό		Αποσπασματική. Αποδίδει έναν ιππέα πάνω στο άλογο του να νικά τον αντίπαλο του κατά το μοτίβο του Δεξιλέω. Από την πεσμένη μορφή σώζονται ελάχιστα σπαράγματα.	2412b	Clairmont 1993, II, σ. 503-4
25.	Άγνωστο που βρίσκεται	Κλασικό	IG II ² 6449: ΦΡΥΝΙΩΝ ΚΑΛΛΙΠΠΙ [ΔΟΥ ΚΗΦΙΣΙΕΥΣ ΠΑΡΗΓ [ΟΡΙΑ	Δεν είναι πλήρης. Απεικονίζεται ο Φρυνίων να συνοδεύεται από το άλογο του και να αποχαιρετά την καθιστή γυναίκα του, την Παρηγοριά.	2430a	Woysch-Méautis 1982, σ. 109, Clairmont 1993, II, σ. 542, εικ. 2430a
26.	Άγνωστο που βρίσκεται	Κλασικό	ΝΙΚΟΜΑΧΟΣ ΝΙΚΟΜΕΝΟΥ ΠΕΙΡΑΙΕΥΣ ΦΙΛΗ ΕΥΦΗΡΟ ΚΗΦΙΣΕΩΣ	Έφερε επιγραφή με τα στοιχεία του νεκρού	354	Clairmont 1993, I, σ. 127
27.	Άγνωστο που βρίσκεται	Κλασικό		Πρόκειται για μία ψηλή επιτύμβια στήλη που φέρει έναν οπλισμένο ιππέα να καλπάζει πάνω στο άλογο του	1209	Clairmont 1993, I, σ. 261-2, εικ. 1209
28.	Έχει χαθεί. Πριν βρισκόταν στην Αγκόνα (1319-1455?)	Κλασικό	IG II ² 5443, SEG 21833: ΡΟΔΩΝ/ ΑΡΙΣΤΙΟΝΩΣ/ ΑΙΞΩΝΕΥΣ	Γνωρίζουμε μόνο βάσει της επιγραφής ότι ανήκε σε κάποιον ονόματι Ρόδων, γιό του Αριστίωνα, από τον δήμο της Αιζωνής. Απεικονιζόταν ως ιππέας.	167	Clairmont 1993, I, σ. 56

ΠΙΝΑΚΑΣ Δ					
ΛΙΘΙΝΑ ΑΤΤΙΚΑ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΑΓΓΕΙΑ ΜΕ ΑΝΑΓΛΥΦΕΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΙΠΠΕΩΝ					
Μουσείο και αρ. επιτύμβιου	Είδος αγγείου	Επιγραφή	Γενική Περιγραφή	Αρ. με βάση τον κατάλογο του Clairmont	Βιβλιογραφία
1. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς S 963	Λήκυθος		Στην πραγματικότητα σώζεται μόνο ένα θραύσμα όπου διακρίνεται ένας ιππέας στο άλογο του να νικά τον πεσμένο εχθρό του.	2215	Clairmont 1993, II, σ. 154, εικ. 2215
2. Αθήνα, ΕΑΜ, Θησαύριο 168	Λήκυθος	IG II ² 5497: ME] ΝΥΛΛΟΣ ΑΛΑΙΕΥΣ ΑΣΤΥΦΙΛΟΣ ΑΛΑΙΕΥΣ	Δεν είναι πλήρης. Ο Μενύλλος, συνοδευόμενος από το άλογο του, αποχαιρετά τον πατέρα του Ασύφιλο.	2395b	Woysch-Méautis 1982, σ. 109, Clairmont 1993, II, σ. 480-1
3. Αθήνα, ΕΑΜ, Θησαύριο 170	Λήκυθος	IG II ² 5498: ΜΕΝΥΛΛΟΣ ΑΣΤΥΦΙΛΟΣ ΑΛΑΙΕΥΣ ΑΛΑΙΕΥΣ	Είναι παρόμοια με τη 2395b	2396b	Woysch-Méautis 1982, σ. 110, Clairmont 1993, II, σ. 482-3, εικ. 2396b
4. Αθήνα, ΕΑΜ, Θησαύριο 176	Λήκυθος		Φέρει τρεις ανάγλυφες αντρικές γειοφόρες μορφές. Η αριστερή κρατά ένα άλογο, η κεντρική κάνει χειραψία με την δεξιά μορφή, που επίσης, συνοδεύεται από άλογο. Πιθανότατα, είναι επιτύμβιο για τους νεκρούς των πολέμων μεταξύ 394 και 387. Αρχικά είχε αποδοθεί στο Σωσία, τώρα θεωρείται έργο της ομάδας του Αθηνοκλή	3217	Woysch-Méautis 1982, σ. 108, Clairmont 1993, III, σ. 89-90, εικ. 3217
5. Αθήνα, ΕΑΜ 835	Λήκυθος		Αποδίδει δύο νεαρούς άντρες με κορινθιακά κράνη να κάνουν χειραψία. Στο βάθος αποδίδεται μία καθιστή γυναικεία μορφή και πίσω της μία νεαρή κοπέλα. Ακόμη αποδίδεται ένας έφιππος νέος με πέτασο. Προφανώς στοχεύει να τιμήσει θύματα πολέμου.	4650	Woysch-Méautis 1982, σ. 106, πίν. 5, εικ. 16, Clairmont 1993, IV, σ. 134, εικ. 4650
6. Αθήνα, ΕΑΜ 1074	Λήκυθος	IG II ² 6103: ΑΥΤΟΔΙΚΟΣ ΕΡ [] ΧΙΕΥΣ	Ένας πιθανότατα νεαρός άντρας που συνοδεύεται από το άλογο του αποχαιρετά τον ηλικιωμένο Αυτόδικο.	2219a	Woysch-Méautis 1982, σ. 109, Clairmont 1993, II, σ. 159-160, εικ. 2219a
7. Αθήνα, ΕΑΜ 1674	Λήκυθος	ΧΡΥΣΕΡΩΣ	Πολύ αποσπασματική. Αποδίδονται τρεις νέοι άντρες, ο ένας από τους οποίους συνοδεύεται από το άλογο του.	3206	Clairmont 1993, III, σ. 78-9

8.	Αθήνα, EAM 1824	Λήκυθος	IG II ^o 6117: ΘΗΡΕΥΣ ΦΕΙΔΕΣΤΡΑΤΟΣ ΞΕΝΑΡΕΤΗ ΑΥΤΟΔΙΚΟΣ ΕΡΧ ΕΡΧΙΕΥΣ	Αποδίδεται ο νεαρός Θηρεύς να κρατά από τα χαλινάρια ένα άλογο. Μπροστά του, ο πατέρας του, Φειδέστρατος, αποχαιρετά τη σύζυγο του Ξεναρέτη. Τέλος, πίσω από τη γυναικεία μορφή στέκεται ακουμπισμένος σε βακτηρία ο ηλικιωμένος Αυτόδικος, που πιθανότατα είναι ο πατέρας του Φειδέστρατου.	4219	Woysch-Méautis 1982, σ. 108, πίν. 9, εικ. 40, Clairmont 1993, IV, σ. 38-39, εικ. 4219
9.	Αθήνα, EAM 2016	Λήκυθος	IG II ^o 10702: ΑΝΤΙΦΩΝ ΝΙΚΗΤΗΣ	Ο ώριμος Αντιφών και ο ηλικιωμένος Νικητής, που συνοδεύεται από το άλογο του, αποχαιρειούνται. Όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις δεν είναι ξεκάθαρο ποιος είναι ο νεκρός.	2220a	Woysch-Méautis 1982, σ. 109, πίν. 10, εικ. 45, Clairmont 1993, II, σ. 161-2, εικ. 2220a
10.	Αθήνα, EAM 2586	Λήκυθος		Σώζεται μόνο το σώμα του αγγείου. Ένας γενιοφόρος άντρας αποχαιρετά τον καθιστό πατέρα του. Ο ακόλουθος κρατά το άλογο του άντρα από τα χαλινάρια.	2879a	Woysch-Méautis 1982, σ. 110, Clairmont 1993, II, σ. 765, εικ. 2879a
11.	Αθήνα, EAM 2801	Λήκυθος	IG II ^o 12491: ΠΟΛΥΜΗΔΗΣ	Ο Πολυμήδης αποδίδεται ως γενιοφόρος πολεμιστής να στέκεται μπροστά στο άλογο του.	1929	Woysch-Méautis 1982, σ. 110, πίν. 12, εικ. 62, Clairmont 1993, I, σ. 493
12.	Αθήνα, EAM 3460	Λουτροφόρος	IG II ^o 5562: ΛΥΚΙΝΟΣ/ ΜΕΝΕΚΛΕΙΔΟΥ/ ΑΛΩΠΕΚΗΘΕΝ	Μία γενιοφόρος αντρική μορφή, ο Λύκινος, γιός του Μενεκλείδου από την Αλωπεκή, με βάσει την επιγραφή, συνοδεύεται από άλογο και αποχαιρετά τον πατέρα του.	261	Clairmont 1993, I, σ. 95
13.	Αθήνα, EAM 3499	Λήκυθος	IG II ^o 11727: ΙΠΠΟΣΤΡΑΤΗ ΛΥΣΙΣΤΡΑΤΗ ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ	Η Ιπποστράτη αποχαιρετά την καθιστή μητέρα της, Λυσιστράτη, με χειραψία. Πίσω από την καθιστή γυναίκα στέκεται ο πατέρας της, Θεοδωρίδης, ο οποίος συνοδεύεται από το άλογο του και όπως δηλώνει και το ένδυμα του είναι κυνηγός. Η Ιπποστράτη πρέπει να πέθανε κατά τη γέννα, όπως δηλώνει η παρουσία της υπηρέτριας που κρατά το βρέφος.	4770	Woysch-Méautis 1982, σ. 108, πίν. 9, εικ. 39, Clairmont 1993, III, σ. 141-2, εικ. 4770
14.	Αθήνα, EAM 3620a	Λήκυθος	IG II ^o 5391: ΚΗΦΙΣΟΔΟΤΟΣ ΚΟΝΩΝΟΣ ΑΙΘΑΛΙΑΔΗΣ	Ο Κηφισόδοτος, γιός του Κόνωνος, κατατροπώνει πάνω από το άλογο του τον αντιπαλο του κατά το επαναλαμβανόμενο θέμα του Δεξιλέω. Πίσω του στέκεται ο ακόλουθος του.	3430a	Woysch-Méautis 1982, σ. 107, πίν. 7, εικ. 27, Clairmont 1993, III, σ. 352-3, εικ. 3430a

15.	Αθήνα, ΕΑΜ 3794	Λήκυθος	IG II ² 10911a: ΑΥΤΟΦΩΝ ΑΥΤΟΦΩΝΤΟΣ	Αποδίδονται τρεις μορφές. Μία νεαρή γυναίκα, ο νέος Αυτοφών συνοδευμένος από τη γυναίκα του και ο ηλικιωμένος πατέρας του.	3295	Woysch-Méautis 1982, σ. 108, Clairmont 1993, III, σ. 127
16.	Αθήνα, ΕΑΜ 3940	Λήκυθος		Μία αντρική μορφή στέκεται πάνω σε τέθριππο.	1383	Clairmont 1993, I, σ. 351
17.	Αθήνα, ΕΑΜ 4017	Λήκυθος	ΛΥΣΑΝΙΑΣ ΠΟΛΥΚΛΗΣ ΕΠΙΚΛΗΣ	Αποδίδονται τρεις ηλικιωμένοι γενοφόροι άντρες. Ο Λυσανίας στα δεξιά, συνοδεύεται από το άλογο του και αποχαιρετά τον Πολυκλή. Στα αριστερά στέκεται ο Επικλής, που επίσης, συνοδεύεται από το άλογο του. Ίσως ήταν αδέρφια ή ξαδέρφια.	3253	Woysch-Méautis 1982, σ. 108, Clairmont 1993, III, σ. 105
18.	Αθήνα, Επιγραφικό Μουσείο, χωρίς αρ.	Λήκυθος	ΝΙΚΩΝ ΝΙΚΙΟΥ	Ένας γενοφόρος άντρας συνοδεύεται από το άλογο του.	1434	Woysch-Méautis 1982, σ. 109, πίν. 12, εικ. 55, Clairmont 1993, I, σ. 371-2, εικ. 1434
19.	Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού MG 16	Λήκυθος		Ένα άλογο αποδίδεται σε κατατομή, σε κίνηση βάδην. Μπροστά του διακρίνεται με δυσκολία μία αντρική μορφή.	1226	Woysch-Méautis 1982, σ. 109, πίν. 12, εικ. 52, Clairmont 1993, I, σ. 271, εικ. 1226
20.	Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού P 1186	Λήκυθος		Θραύσμα που σώζει τμήμα έφιππης μορφής να καλπάζει προς τα δεξιά.		Woysch-Méautis 1982, σ. 106, πίν. 5, εικ. 18
21.	Αθήνα, Ρωμαϊκή Αγορά 1081	Λήκυθος		Σώζεται το σώμα χωρίς τη βάση. Ένας γενοφόρος άντρας συνοδεύεται από το άλογο του και κοιτά την καθιστή γυναικεία μορφή, που είναι η γυναίκα του. Η στήλη πρέπει να έγινε για την αντρική μορφή.	2358	Clairmont 1993, II, σ. 365, εικ. 2358
22.	Αθήνα, Τρίτη Εφορεία 213 (M 687)	Λήκυθος	SEG 25 312: ΧΑΡΙΑΣ ΙΠΠΟΣΤΡΑΤΗ: ΕΥΡΥΜΑΙΔΗΣ	Σώζεται μόνο το σώμα του αγγείου. Ένας νεαρός άντρας συνοδευόμενος από το άλογο του, χαιρετά μία νεαρή γυναίκα και έναν ηλικιωμένο.	3210	Woysch-Méautis 1982, σ. 108, πίν. 12, εικ. 38, Clairmont 1993, III, σ. 82-3, εικ. 3210
23.	Αθήνα, Τρίτη Εφορεία M 977	Λουτροφόρος-Αμφορέας	SEG 25 257: ΦΙΛΩΝ ΑΡΙΣΤΟΚΛΕΟΥΣ ΜΕΛΙΤΕΥΣ	Αποδίδει σκηνή μάχης. Στην πλάτη ενός αλόγου βρίσκεται ένας νεκρός πολεμιστής. Νεκρός είναι και ένας πολεμιστής που κείτεται στο έδαφος. Ο Φίλων πάνω από το άλογο του κατατροπώνει τον πεσμένο εχθρό του.	4432	Woysch-Méautis 1982, σ. 107, πίν. 7, εικ. 28, Clairmont 1993, IV, σ. 196-7, εικ. 4432

24.	Μουσείο Βαυρώνα 107	Λήκυθος	[Π] ΡΟΜΕΝΗΣ Α [ΜΦ] ΙΜΕΝΗΣ	Θεωρείται αντίγραφο του 3297. Η σκηνή είναι παρόμοια, απλά η Χαιρεστράτη αποδίδεται νεώτερη και θα μπορούσε να θεωρηθεί και κόρη του Προμένη.	3297a	Clairmont 1993, III, σ. 129
25.	Βοστώνη, Μουσείο	Λήκυθος	ΑΝΤΙΔ [Ένας νεαρός άντρας με το άλογο του αποχαιρετά έναν ηλικιωμένο άντρα, τον Αντιδ [, που πιθανότατα είναι ο πατέρας του.	2331a	Clairmont 1993, II, σ. 298-9, εικ. 2331a
26.	Cambridge, Fitzwilliam Museum Gr. 201865	Λήκυθος	IG II ² 6060: [Η] ΓΗΜΩΝ ΕΠΙΚΗΦΙΣΙ [ΟΣ]	Ένας νέος άντρας, ο Ηγημών, συνοδευόμενος από το άλογο του, ένα παιδί-υπηρέτη και δύο σκυλιά, αποχαιρετά τον πατέρα του. Η ταύτιση του νεκρού δεν είναι ομόφωνη. Μπορεί να είναι και ο νέος που σκοτώθηκε σε κάποιο πόλεμο αλλά και ο ηλικιωμένος, που αποδίδεται απομονωμένος.	2867a	Woysch-Méautis 1982, σ. 108, πίν. 7, εικ. 31, Clairmont 1993, II, σ. 746-7, εικ. 2867a
27.	Ελβετία, ιδιοκτησία κ. D. Micheli-Bodmer	Λήκυθος	IG II ² 12528: ΠΡΟΜΕΝΗΣ ΑΜΦΙΜΕΝΗΣ ΧΑΙΡΕΣΤΡΑΤΗ	Ο ενήλικας γενιοφόρος άντρας Προμένης, συνοδευόμενος από το άλογο του, αποχαιρετά έναν ηλικιωμένο ιερέα, τον Αμφιμένη, που πρέπει να είναι ο πατέρας του και τη γυναίκα του, Χαιρεστράτη, που στέκεται πίσω από τον Αμφιμένη.	3297	Woysch-Méautis 1982, σ. 109, πίν. 10, εικ. 49, Clairmont 1993, III, σ. 128-9, εικ. 3297
28.	Κοπενχάγη, Γλυπτοθήκη Carlsberg 221b (IN 2786)	Λήκυθος	IG II ² 5499: ΜΕΝΥΛΛΟΣ ΑΛΑΙΕΥΣ ΑΣΤΥΦΙΛΟΣ ΑΛΑΙΕΥΣ	Είναι παρόμοια με τη 2395b και 2396b	2397b	Woysch-Méautis 1982, σ. 109, πίν. 12, εικ. 56, Clairmont 1993, II, σ. 483-4, εικ. 2397b
29.	Λόφος παρεκκλησίου, Πανεπιστήμιο της Βόρειας Καρολίνας, Μουσείο Ackland Art.	Λήκυθος		Ένας ηλικιωμένος αποχαιρετά με χειραψία την κόρη του. Αναμεσα τους στέκεται ένα μικρό αγόρι και πίσω από την γυναίκα στέκεται ένας γενιοφόρος άντρας με ένα άλογο.	3694	Clairmont 1993, III, σ. 449
30.	Μουσείο Μεγάρων	Λήκυθος		Δύο αντρικές μορφές, ένας νεαρός και ένας γενιοφόρος αποχαιρετούνται. Κάθε μορφή συνοδεύεται από ένα άλογο.	2180	Clairmont 1993, II, σ. 116-117, εικ. 2180
31.	Παρίσι, Λούβρο Ma 789	Λήκυθος	IG II ² 10700: ΑΝΤΙΦΩΝ ΑΝΤΙΑΣ ...] ΡΤΙΑ	Αποδίδονται δύο γενιοφόροι άντρες, ο Αντιφών και ο Αντίας. Ο τελευταίος κρατά τα χαλινάρια ενός αλόγου και αποχαιρετά με χειραψία την καθιστή σύζυγο του. Πίσω της στέκεται μία νεαρή υπηρέτρια. Νεκρός πρέπει να είναι ο Αντίας, που συνοδεύεται από τον αδερφό του Αντιφών.	4383	Woysch-Méautis 1982, σ. 109, πίν. 11, εικ. 50, Clairmont 1993, IV, σ. 81-82, εικ. 4383

32.	Παρίσι, Λούβρο Ma 3116 (MND 726)	Λουτροφόρος-Αμφορέας	IG II ² 5798: ΕΥΘΥΚΛΗΣ ΑΡΧΙΠΠΟΣ ΑΡΧΙΠΠΟΥ ΚΤΗΣΙΛΛΑ ΑΧΑΡΝΕΥΣ	Ο γενιοφόρος Ευθυκλής, συνοδευόμενος από το άλογο του, αποχαιρετά με χειραψία τον πατέρα του Αρχίππο. Η μητέρα του, Κτησίλλα είναι καθιστή πίσω από τον Αρχίππο.	3382	Woysch-Méautis 1982, σ. 109, πίν. 11, εικ. 51, Clairmont 1993, III, σ. 258, εικ. 3382
33.	Πειραιάς, Αρχαιολογικό Μουσείο 1535	Λήκυθος	IG II ² 11193: ΔΙΟΠΕΙΘΗΣ	Σχεδόν πλήρης. Ένας άντρας κρατά από τα χαλινάρια το άλογο του και αποχαιρετά τον πατέρα του.	2420a	Woysch-Méautis 1982, σ. 110, πίν. 12, εικ. 60, Clairmont 1993, II, σ. 519, εικ. 2420a
34.	Πειραιάς, Αρχαιολογικό Μουσείο 1934	Λήκυθος		Ένας γενιοφόρος άντρας αποχαιρετά τη σύζυγο του με χειραψία. Πίσω της ακουμπά σε μπαστούνι ο ηλικιωμένος πατέρας του. Ενώ, πίσω από τον ίδιο στέκεται ο γιός του που κρατά από τα χαλινάρια το άλογο του. Ίσως, το άλογο δηλώνει την αγαπημένη ασχολία πατέρα και γιού όσο ζούσε.	4181	Woysch-Méautis 1982, σ. 110, πίν. 12, εικ. 64a, Clairmont 1993, IV, σ. 32-33
35.	Πειραιάς, Αρχαιολογικό Μουσείο 5275	Λήκυθος		Ένας ενήλικας άντρας, συνοδευόμενος από το άλογο του, αποχαιρετά έναν ηλικιωμένο που κάθεται. Πιθανότητα εικονίζεται πατέρας και γιός, με τον τελευταίο να έχει πεθάνει.	2372a	Clairmont 1993, II, σ. 408, εικ. 2372a
36.	Μουσείο Ραμνούνα, 317	Λήκυθος	SEG 30221: ΚΛΕΙΤΟΦΩΝ ΙΕΡΟΚΛΕΟΥΣ ΡΑΜΝΟΥΣΙΟΣ	Ένας νέος ιππεύει το άλογο του. Μπροστά του υπάρχει ένα ακόμη άλογο και ένας συνοδός.	1982	Clairmont 1993, I, σ. 517, εικ. 1982
37.	Άγνωστο που βρίσκεται	Λήκυθος	IG II ² 7838: ΗΜΙΠΠΟΣ ΔΗΜΟΣΤΡΑΤΗΣ] ΕΥΣ	Δεν είναι πλήρης. Εικονίζεται ένας ενήλικας άντρας με το άλογο του να κατευθύνεται σε μία καθιστή γυναικεία μορφή, τη Δημοστράτη, που απλώνει το χέρι της για χειραψία. Δεν είναι ξεκάθαρο ποιος είναι ο νεκρός.	2387d	Clairmont 1993, II, σ. 456-7, εικ. 2387d
38.	Άγνωστο που βρίσκεται	Λουτροφόρος-Αμφορέας		Δεν είναι πλήρης. Ένας ενήλικας άντρας συνοδευόμενος από το άλογο του αποχαιρετά έναν ηλικιωμένο καθιστό άντρα, που πιθανώς είναι ο πατέρας του. Όπως και σε άλλα παρόμοια επιτύμβια, νεκρός θεωρείται ο πιο νέος άντρας που χάθηκε σε κάποια πολεμική επιχείρηση.	2391b	Clairmont 1993, II, σ. 470, εικ. 2391b
39.	Άγνωστο που βρίσκεται	Λήκυθος	ΜΕΝΥΛΛΟΣ ΑΛΑΙΕΥΣ [ΑΣΤΥΦΙΛΟΣ] ΑΛΑΙΕΥΣ	Είναι παρόμοια με τις 2395b, 2396b και 2397b	2398b	Woysch-Méautis 1982, σ. 110, Clairmont 1993, II, σ. 486
40.	Άγνωστο που βρίσκεται	Λήκυθος		Σχεδόν πλήρης. Απεικονίζεται ένας νεαρός άντρας με πέτασο, συνοδευόμενος από το άλογο του να αποχαιρετά τη γυναίκα του και τα δύο ανήλικα παιδιά του.	2651	Woysch-Méautis 1982, σ. 107-8, Clairmont 1993, II, σ. 646, εικ. 2651

ΠΙΝΑΚΑΣ Ε				
ΚΛΑΣΙΚΑ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΑΝΑΓΛΥΦΑ ΕΚΤΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ				
Μουσείο και αρ. επιτυμβίου	Προέλευση	Χρονολογία	Γενική περιγραφή	Βιβλιογραφία
1. Αθήνα, ΜΝ 828	Θεσπιές Βοιωτίας	5ος αι. π. Χ.	Η στήλη εικονίζει έναν έφιππο νεαρό άντρα να καλπάζει προς τα δεξιά.	Woysch-Méautis 1982, σ. 106, πίν. 4, εικ. 11
2. Μουσείο Βόλου 380	Φαλάννα Θεσσαλίας	4ος αι. π. Χ.	Σώζεται το κατώτερο τμήμα της στήλης, που απεικόνιζε έναν άντρα να συνοδεύεται από το άλογο του.	Biesantz 1965, σ.11, αρ. 13, πίν. 13, Woysch-Méautis 1982, σ. 108, πίν. 7, εικ. 34
3. Μουσείο Βόλου 393	Λάρισα	5ος αι. π. Χ.	Σώζεται το κατώτερο τμήμα της στήλης, που απεικόνιζε έναν άντρα να συνοδεύεται από το άλογο του.	Biesantz 1965, σ. 18, αρ. 28, πίν. 13, Woysch-Méautis 1982, σ. 107, πίν. 7, εικ. 29
4. Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών.	Κοντά στη Θήβα	5ος αι. π. Χ.	Αποδίδει σε αρκετά έξοργο ανάγλυφο έναν έφιππο άντρα να καλπάζει προς τα δεξιά.	Woysch-Méautis 1982, σ. 106, πίν. 4, εικ. 10
5. Συλλογή Θεσπιών	Θεσπιές	5ος αι. π. Χ.	Θραύσμα στήλης που σώζει τον κορμό του αλόγου και τον μηρό του αναβάτη του.	Woysch-Méautis 1982, σ. 106, πίν. 4, εικ. 13
6. Μουσείο Θηβών	Βοιωτία	5ος αι. π. Χ.	Σώζεται μικρό τμήμα της στήλης. Διακρίνεται το κατώτερο μέρος της κοιλιάς του αλόγου και τμήμα του ιππέα.	Woysch-Méautis 1982, σ. 106, πίν. 4, εικ. 14
7. Μουσείο Θηβών, 36	Θεσπιές Βοιωτίας	5ος αι. π. Χ.	Θραύσμα στήλης που σώζει μόνο τον κορμό του νεαρού αναβάτη που καλπάζει με το άλογο του προς τα δεξιά.	Woysch-Méautis 1982, σ. 106, πίν. 4, εικ. 15
8. Παρίσι, Λούβρο 836	Πελλίνα	4ος αι. π. Χ.	Σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση. Αποδίδεται ένας άντρας να καλπάζει με το άλογο του.	Biesantz 1965, σ.21, αρ. 34, πίν. 14
9. Ρώμη, Βατικανό, 1684	Βοιωτία	5ος αι. π. Χ.	Η στήλη αποδίδει έναν γενιοφόρο έφιππο άντρα.	Woysch-Méautis 1982, σ. 106, πίν. 4, εικ. 12

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ

Α. Πρώιμη Χαλκοκρατία ή Πρωτοκυπριακή περίοδος: 2300-1900 π. Χ.

Πρωτοκυπριακή I: 2300-2100 π. Χ.

Πρωτοκυπριακή II: 2100-2000 π. Χ.

Πρωτοκυπριακή III: 2000-1900 π. Χ.

Μέση Χαλκοκρατία ή Μεσοκυπριακή περίοδος: 1900-1650/1600 π. Χ.

Μεσοκυπριακή I: 1900-1800 π. Χ.

Μεσοκυπριακή II: 1800-1700 π. Χ.

Μεσοκυπριακή III: 1700-1650/1600 π. Χ.

Ύστερη Χαλκοκρατία ή Ύστεροκυπριακή περίοδος: 1650/1600-1100/1050 π. Χ.

Ύστεροκυπριακή I: 1650/1600-1450 π. Χ.

Ύστεροκυπριακή II: 1450-1200 π. Χ.

Ύστεροκυπριακή III: 1200-1100/1050 π. Χ.¹

Ύστερη Εποχή του Χαλκού:

ΥΕ I: 1550-1500 π. Χ.

ΥΕ II: 1500-1400 π. Χ.

ΥΕ IIIA: 1400-1300 π. Χ.

ΥΕ IIIB: 1300-1200 π. Χ.

ΥΕ IIIG: 1200-1100 π. Χ. (περίπου)

Υπομυκηναϊκή περίοδος: πρώτο μισό 11^{ου} π. Χ. αι.

Χρονολογικός πίνακας των φάσεων της εικονιστικής μυκηναϊκής κεραμικής.²

Πρώιμη εικονιστική τέχνη	Ύστερη Ελλαδική III A:1 εποχή
I 1410-1390	ΥΕ III A:1 πρώιμη
II 1400-1370	ΥΕ III A:1 πρώιμη
III 1375-1360	ΥΕ III A:1 ύστερη

¹ Μαραγκού 1992, χρονολογικός πίνακας.

² Vermeule and Karageorghis 1972, 3

Μέση εικονιστική τέχνη	Ύστερη Ελλαδική III A:1 εποχή
I 1365-1340	ΥΕ III A:2 πρόιμη
II 1345-1325	ΥΕ III A:2 ύστερη
III 1330-1300	ΥΕ III A:2 ύστερη

Ωριμη εικονιστική τέχνη	Ύστερη Ελλαδική III B
I 1300-1270/60	ΥΕ III B:1
II 1275-1230/20	ΥΕ III B:2

Βουκολική εικονιστική τέχνη	Ύστερη Ελλαδική III B (Κύπρος και Ανατολή)
1250-1220	

Μεταβατική εικονιστική τέχνη	Ύστερη Ελλαδική III B-Γ (Κυρίως Ελλάδα)
1230-1200/1190	

Ύστερη εικονιστική τέχνη	Ύστερη Ελλαδική III Γ
1200/1190-1165	ΥΕ III Γ: 1a
1170-1140	ΥΕ III Γ: 1b

B. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου³

Πρωτογεωμετρική περίοδος: 1050-900 π. Χ.

Γεωμετρική περίοδος: 900-700 π. Χ.

Πρώιμη Γεωμετρική περίοδος: 900-850 π. Χ.

Πρώιμη Γεωμετρική I: 900-875 π. Χ.

Πρώιμη Γεωμετρική II: 875-850 π. Χ.

Μέση Γεωμετρική περίοδος: 850-760 π. Χ.

ΜΓ I : 850-760 π. Χ.

ΜΓ II: 800-760 π. Χ.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος: 760-700 π. Χ.

ΥΓ Ια: 760-750 π. Χ.

ΥΓ Ιβ: 750-735 π. Χ.

ΥΓ Ιια: 735-720 π. Χ.

ΥΓ Ιιβ: 720-700 π. Χ.

Πρώιμοι Αρχαϊκοί χρόνοι ή Ανατολίζουσα περίοδος: 7^{ος} αι. π. Χ.

³ Μαζαράκης-Αινιαν 2000, 225-8

Αρχαϊκή περίοδος: 600-480 π. Χ.

Πρώιμος μελανόμορφος ρυθμός: 625-575 π. Χ.

Μελανόμορφος ρυθμός: 575-525/480 π. Χ.

Ερυθρόμορφος ρυθμός: 525/500 κ.ε.

Κλασική εποχή: 480- 336 π. Χ.

Πρώιμη κλασική περίοδος: 480-450 π. Χ.

Ώριμη κλασική περίοδος: 450-420 π. Χ.

Ύστερη κλασική περίοδος: 420-323 π. Χ.

Ελληνιστική εποχή: 323- 146 π. Χ.

Ρωμαϊκή εποχή: 146 π. Χ.- 330 μ. Χ.

Κατάλογος και Πηγές Εικόνων

- Εικ. 1. Χάρτης της περιοχής του Μαραθώνα. Travlos, J., 1988. *Bildlexicon Zur Topographie des Antiken Attika*. Germany, εικ. 271.
- Εικ. 2. Είσοδος του δρόμου του θολωτού τάφου στο Μαραθώνα. Αυτόθι, εικ. 291.
- Εικ. 3. Θολωτός τάφος Μαραθώνα : Κάτοψη και τομή. Αυτόθι, εικ. 292.
- Εικ. 4. Τα άλογα στο δρόμο του Θολωτού τάφου στο Μαραθώνα. Αυτόθι, εικ. 293.
- Εικ. 5. Σχέδιο των Τύμβων στο Βρανά. Αυτόθι, εικ. 283.
- Εικ. 6. Οι Τύμβοι του Βρανά. Αυτόθι, εικ. 284 και 285.
- Εικ. 7. Το άλογο του τάφου 3 του Τύμβου Ι στο Βρανά. Αυτόθι, εικ. 288.
- Εικ. 8. Δενδρά, γενικό σχέδιο της περιοχής των Τύμβων. Protonotariou- Deilaki, E., 1990. "The tumuli of Mycenae and Dendra", in R. Hägg & G. Nordquist (eds.), *Celebrations of Divinity and Death in the Bronze Age Argolid*. Stockholm, εικ. 4.
- Εικ. 9. Δενδρά. Τύμβος Β. Σχέδιο των αλόγων 1 και 2. Αυτόθι, εικ. 16.
- Εικ. 10. Δενδρά. Τύμβος Β. Σκελετοί αλόγων 1 και 2. Αυτόθι, εικ. 11.
- Εικ. 11. Δενδρά. Τύμβος Β. Λεπτομέρεια αλόγων 1 και 2. Αυτόθι, εικ. 12.
- Εικ. 12. Δενδρά. Τύμβος C. Σχέδιο αλόγων 3 και 4. Αυτόθι, εικ. 17.
- Εικ. 13. Δενδρά. Τύμβος C. Σκελετοί αλόγων 3 και 4. Αυτόθι, εικ. 13.
- Εικ. 14. Δενδρά. Τύμβος C. Άλογο 3. Αυτόθι, εικ. 14.
- Εικ. 15. Δενδρά. Τύμβος C. Άλογο 4. Αυτόθι, εικ. 15.
- Εικ. 16. Άργος Δειράς. Τάφος 8. Σκελετός αλόγου. Deshayes, J., 1966. *Argos, les fouilles de la Deiras*. Paris, εικ. 3.
- Εικ. 17. Φάση Ι της ανασκαφής του μυκηναϊκού πηγαδιού. Άργος. Κριτζάς, Χ. Β., 1976-1978, «Μυκηναϊκό πηγάδι με σκελετούς στο Άργος» στα Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη 7-14 Σεπτεμβρίου 1975, Τόμος Β', Αρχαιότης και Βυζάντιον. Αθήνα, πίν. ΞΔ'
- Εικ. 18. Φάση Ι της ανασκαφής του μυκηναϊκού πηγαδιού. Το κρανίο του αλόγου κατά χώραν. Άργος. Αυτόθι, πίν. Ξς', εικ. β.
- Εικ. 19. Κόκλα Άργους. Μυκηναϊκή νεκρόπολη. Δημακοπούλου, Κ., 1989. «Κόκλα. Μυκηναϊκή νεκρόπολη», *ΑΔ* 37 (1982), Χρονικά, σχ. 1.
- Εικ. 20. Οστά αλόγου από την τάφο F στη Λέρνα. Kosmetatou, E., 1993. «Horse Sacrifices in Greece and Cyprus», *JPR* 7, εικ. 1.

- Εικ. 21. Ανάληψη. Θολωτός τάφος. Ρωμαίος, Κ. Α., 1954. «Ανασκαφική έρευνα κατά την Ανάληψιν», *ΠΑΕ 1954*, εικ.3.
- Εικ. 22. Οστά και δόντια αλόγων από τη θέση Νιχώρια της Μεσσηνίας. Sloan, R. E. and Duncan, M. A., 1978. "Zooarchaeology of Nichoria", Chapter 6 in Rapp, G. Jr. and Aschenbrenner S. E. (eds.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece I, Site, Environs and Techniques*. Minneapolis, πίν. 6-8.
- Εικ. 23. Σχέδιο του θολωτού Τάφου Α στις Αρχάνες. Sakellarakis, J., 1970. "Das Kuppelgrab A von Archanes und das Kretisch-mykenische Tieropferitual", *PZ* 45, εικ. 2.
- Εικ. 24. Ο σκελετός του αλόγου στον Θολωτό Τάφο Α στις Αρχάνες. Αυτόθι, πίν. 13, εικ.1.
- Εικ. 25. Ο σκελετός του αλόγου του Θολωτού Τάφου Α στις Αρχάνες, όπως εκτίθεται στο Μουσείο Ηρακλείου. Αυτόθι, πίν. 13, εικ. 2.
- Εικ. 26. Hala Sultan Tekke. Τάφος 2. Κρανίο αλόγου. Karageorghis, V., 1976. "Two Late Bronze Age Tombs from Hala Sultan Tekke", *Hala Sultan Tekke 1 (SIMA XLV:1)*. Göteborg, πίν. LV.
- Εικ. 27. Το αψιδωτό κτίριο και το νεκροταφείο στο Λευκαντί. Popham, M. R. & Lemos I. S., 1996. *LEFKANDI III : The Early Iron Age Cemetery at Toumba, the excavations of 1981 to 1994. PLATES*. The British School of Archaeology at Athens, πίν. 4.
- Εικ. 28. Λευκαντί. Τούμπα. Κάτοψη τάφων στο εσωτερικό του αψιδωτού κτιρίου. Μαζαράκης-Αινιάν, Α., 2000. *Όμηρος και Αρχαιολογία*. Αθήνα, εικ. 221.
- Εικ. 29. Το νεκροταφείο της Τούμπας, έπειτα από την ανασκαφική περίοδο του 1992. Popham, M. R. & Lemos I. S., 1996. *LEFKANDI III : The Early Iron Age Cemetery at Toumba, the excavations of 1981 to 1994. PLATES*. The British School of Archaeology at Athens, πίν. 3.
- Εικ. 30. Ο σκελετός του πρώτου αλόγου του τάφου 68. Αυτόθι, πίν. 21.
- Εικ. 31. Τάφος 68, η υπερκείμενη ταφή αλόγου 1 και η 2. Αυτόθι, πίν. 22.
- Εικ. 32. Τάφος 68, διπλή ταφή αλόγων. Αυτόθι, πίν. 35a.
- Εικ. 33. Τάφος 68, διπλή ταφή αλόγων. Αυτόθι, πίν. 35b.
- Εικ. 34. Χάρτης της περιοχής της Κνωσού. Catling, H. W., 1979. "Knossos, 1978", *AR* 1978-79, εικ. 1.
- Εικ. 35. Τα δύο άλογα του Τάφου 79 της Κνωσού. Αυτόθι, εικ. 26.
- Εικ. 36. Καβούσι. Τομέας Βροντά. Τάφος X. Day, L. P., 1984. "Dog Burials in the Greek World", *AJA* 88/1, εικ. III.2

- Εικ. 37. Άργος. Πάροδος Ασπίδος. Κάτοψη της ανασκαφής. Καζά-Παπαγεωργίου, Ν., 1988. «Πάροδος Ασπίδος (οικόπεδο Αικ. Φωτοπούλου)», *ΑΔ 35 (1980)*, Μέρος Β'1- Χρονικά, σχ. 9.
- Εικ. 38. Άργος. Πάροδος Ασπίδος. α) τρεις ακέφαλοι σκελετοί αλόγων β) λεπτομέρεια. Αυτόθι, πίν. 38 α-β.
- Εικ. 39. Χάρτης της Σαλαμίνας της Κύπρου. Πόλη και νεκρόπολη. Karageorghis, V., 1973. *Excavations in the Necropolis of Salamis III/4*. Nicosia, εικ. 1.
- Εικ. 40. Οι σκελετοί δύο αλόγων που σώθηκαν μερικώς πάνω στο δάπεδο του Τάφου 1. Αρχικά υπήρχαν τέσσερις σκελετοί. Καραγιώργης, Β., 1999. *Ανασκάπτοντας τη Σαλαμίνα της Κύπρου, 1952-1974*. Αθήνα, εικ. 132.
- Εικ. 41. Τα αποτυπώματα των ξύλινων τιμονιών του τεθρίππου στο δάπεδο του δρόμου του Τάφου 1. Στο βάθος υπολείμματα των σκελετών των αλόγων κατά χώραν. Αυτόθι, εικ. 133.
- Εικ. 42. Γενική άποψη του δρόμου του Τάφου 1 μετά την ανασκαφή. Αυτόθι, εικ. 136.
- Εικ. 43. Τάφος 2. Σχέδιο με τα ευρήματα κατά χώραν. Karageorghis, V., 1967. *Excavations in the Necropolis of Salamis I/3*. Nicosia, εικ. VI.
- Εικ. 44 & 45. Ο σκελετός του όνου στο δρόμο του Τάφου 2 και πάνω του τα αποτυπώματα του ξύλινου τιμονιού του άρματος. Καραγιώργης, Β., 1999. *Ανασκάπτοντας τη Σαλαμίνα της Κύπρου, 1952-1974*. Αθήνα, εικ. 142-3.
- Εικ. 46. Σκελετός όνου στο δρόμο του Τάφου 2, η στάση του οποίου πιθανότατα δηλώνει ότι ετάφη ζωντανό. Αυτόθι, εικ. 138.
- Εικ. 47. Λεπτομέρεια κεφαλής όνου στο δρόμο του Τάφου 2, με χάλκινα παρώπια, χάλκινο προμετωπίδιο και σιδερένια χαλινάρια κατά χώραν. Στα δεξιά, τα παρώπια και το προμετωπίδιο του όνου που ελευθερώθηκε από το ζυγό και ετάφη ζωντανό. Αυτόθι, εικ. 144.
- Εικ. 48. Τάφος 47. Σχέδιο του θαλάμου και του δρόμου με τα ευρήματα κατά χώραν. Karageorghis, V., 1967. *Excavations in the Necropolis of Salamis I/3*. Nicosia, εικ. XXVII.
- Εικ. 49. Γενική άποψη του δρόμου και του θαλάμου του βασιλικού Τάφου 47. Στο βάθος αριστερά, το μοναστήρι του Αγίου Βαρνάβα. Καραγιώργης, Β., 1999. *Ανασκάπτοντας τη Σαλαμίνα της Κύπρου, 1952-1974*. Αθήνα, εικ. 129.
- Εικ. 50. Τάφος 47. Οι σκελετοί των αλόγων G και H κατά χώραν, (πρώτη ταφή). Karageorghis, V., 1967. *Excavations in the Necropolis of Salamis I/3*. Nicosia, εικ. XXIX.

- Εικ. 51. Οι σκελετοί των δύο αλόγων στο δρόμο του Τάφου 47. Ένα από τα άλογα (το Η) προσπάθησε να απελευθερωθεί και σύντριψε το λαιμό του γύρω από το ζυγό. Καραγιώργης, Β., 1999. *Ανασκάπτοντας τη Σαλαμίνα της Κύπρου, 1952-1974*. Αθήνα, εικ. 164.
- Εικ. 52. Λεπτομέρεια του αλόγου Η της πρώτης ταφής του Τάφου 47, που σύντριψε το λαιμό του γύρω από το ζυγό (8^{ος} αι. π. Χ.). Karageorghis, V., 1965. "Horse Burials on the island of Cyprus", *Archaeology* 18/4, εικ. 10.
- Εικ. 53. Λεπτομέρεια κεφαλής του αλόγου G στο δρόμο του Τάφου 47, με το προμετωπίδιο, τα παρώπια και τους χαλινούς κατά χώραν. Καραγιώργης, Β., 1999. *Ανασκάπτοντας τη Σαλαμίνα της Κύπρου, 1952-1974*. Αθήνα, εικ. 165.
- Εικ. 54. Οι σκελετοί των έξι αλόγων της δεύτερης ταφής του Τάφου 47. Στην πάνω αριστερή πλευρά διακρίνονται τα δύο άλογα της πρώτης ταφής. Karageorghis, V., 1965. "Horse Burials on the island of Cyprus", *Archaeology* 18/4, εικ. 11
- Εικ. 55. Τάφος 47. Οι σκελετοί των αλόγων A, B, C, D, E και F. Karageorghis, V., 1967. *Excavations in the Necropolis of Salamis I/3*. Nicosia, εικ. XXIX..
- Εικ. 56. Ό,τι απέμεινε από τα προμετωπίδια των δύο αλόγων που βρέθηκαν στο δρόμο του Τάφου 47. Ήταν λογικά από οργανική ουσία, πιθανότατα δέρμα, καλυμμένη με λεπτά φύλλα χρυσού. Καραγιώργης, Β., 1999. *Ανασκάπτοντας τη Σαλαμίνα της Κύπρου, 1952-1974*. Αθήνα, εικ. 166.
- Εικ. 57. Η πρώτη μέρα ανασκαφών του Μεγάλου Τύμβου, Τάφος 3. Αυτόθι, εικ. 148.
- Εικ. 58. Η υπόγεια δίοδος των Βρετανικών ανασκαφών του 1896. Αυτόθι, εικ. 150.
- Εικ. 59. Τάφος 3. Σχέδιο του δυτικού τμήματος του δρόμου με τα ευρήματα κατά χώραν. Κατά μήκος του δρόμου αποδίδεται η σήραγγα της ανασκαφής του 1896. Karageorghis, V., 1967. *Excavations in the Necropolis of Salamis I/3*. Nicosia, εικ. XVI.
- Εικ. 60. Ευρήματα κατά μήκος των πλευρών του δρόμου, όπου η υπόγεια δίοδος του 1896 δεν επηρέασε. Καραγιώργης, Β., 1999. *Ανασκάπτοντας τη Σαλαμίνα της Κύπρου, 1952-1974*. Αθήνα, εικ. 152.
- Εικ. 61. Άλογο του Τάφου 3, με το χάλκινο προμετωπίδιο και θώρακα κατά χώραν. Karageorghis, V., 1965. "Horse Burials on the island of Cyprus", *Archaeology* 18/4, εικ. 15.
- Εικ. 62. Η χάλκινη ασπίδα και το δόρυ του πολεμιστή που τάφηκε στο θάλαμο κάτω από τον Μεγάλο Τύμβο. Δίπλα τους αποτυπώματα του άρματος. Καραγιώργης, Β., 1999. *Ανασκάπτοντας τη Σαλαμίνα της Κύπρου, 1952-1974*. Αθήνα, εικ. 154.

- Εικ. 63. Γύψινο εκμαγείο τροχού. Αυτόθι, εικ. 155.
- Εικ. 64. Τάφος 31. Επάνω: Σχέδιο με τα ευρήματα του δρόμου και του θαλάμου κατά χώραν. Κάτω: Τομές Α-Α' από βορρά προς νότο. Karageorghis, V., 1967. *Excavations in the Necropolis of Salamis I/3*. Nicosia, εικ. XX.
- Εικ. 65. Οι όνοι του δρόμου του Τάφου 31. Karageorghis, V., 1965. "Horse Burials on the island of Cyprus", *Archaeology* 18/4, εικ. 6.
- Εικ. 66. Όνος του Τάφου 31. Αυτόθι, εικ. 7.
- Εικ. 67. Τάφος 19. Σχέδιο των ευρημάτων του δρόμου και του θαλάμου κατά χώραν. Karageorghis, V., 1967. *Excavations in the Necropolis of Salamis I/3*. Nicosia, εικ. XXIII.
- Εικ. 68. Τάφος 19. Σκελετός όνου στο δάπεδο του δρόμου. Αυτόθι, πίν. LXII, εικ. 5.
- Εικ. 69. Η «Φυλακή της Αγίας Αικατερίνης» πριν την ανασκαφή. Καραγιώργης, Β., 1999. *Ανασκάπτοντας τη Σαλαμίνα της Κύπρου, 1952-1974*. Αθήνα, εικ. 168.
- Εικ. 70. Τάφος 50. Σχέδιο της πρώτης περιόδου. Karageorghis, V., 1967. *Excavations in the Necropolis of Salamis I/3*. Nicosia, εικ. XXXIII.
- Εικ. 71. Κατά τον σχεδιασμό του άρματος και των σκελετών αλόγων, που βρέθηκαν στο δάπεδο του δρόμου του Τάφου 50. Καραγιώργης, Β., 1999. *Ανασκάπτοντας τη Σαλαμίνα της Κύπρου, 1952-1974*. Αθήνα, εικ. 173.
- Εικ. 72. Τάφος 50. Οι σκελετοί των αλόγων Α και Β. Karageorghis, V., 1967. *Excavations in the Necropolis of Salamis I/3*. Nicosia, εικ. XXXV.
- Εικ. 73. Σχέδιο που δείχνει τα ευρήματα της πρώτης ταφής στο δρόμο του Τάφου 79 και τα άρματα Β και Γ. Karageorghis, V., 1973. *Excavations in the Necropolis of Salamis III (folding plans and sections)*. Nicosia, εικ. IV.
- Εικ. 74. Σχέδιο των ευρημάτων της δεύτερης ταφής στο δρόμο του Τάφου 79 με τα άρματα Α και Δ. Αυτόθι, εικ. VI.
- Εικ. 75. Γενική άποψη του Τάφου 79 μετά την ανασκαφή. Καραγιώργης, Β., 1999. *Ανασκάπτοντας τη Σαλαμίνα της Κύπρου, 1952-1974*. Αθήνα, εικ. 201.
- Εικ. 76. Χάλκινοι λέβητες που βρέθηκαν στο δρόμο του Τάφου 79. Καραγιώργης, Β., 1999. *Ανασκάπτοντας τη Σαλαμίνα της Κύπρου, 1952-1974*. Αθήνα, εικ. 180.
- Εικ. 77. Ελεφάντινος θρόνος στο δρόμο του Τάφου 79. Αυτόθι, εικ. 186.
- Εικ. 78 α-β. Το πρώτο άρμα στο δρόμο του Τάφου 79. Αυτόθι, εικ. 200 & 203.
- Εικ. 79. Η «νεκροφόρα» του Τάφου 79 κατά χώραν. Αυτόθι, εικ. 207.

- Εικ. 80. Σχέδιο του άρματος Α στο δρόμο του Τάφου 79 (δεύτερη ταφή). Karageorghis, V., 1973. *Excavations in the Necropolis of Salamis III* (folding plans and sections). Nicosia, εικ. IX.
- Εικ. 81. Τάφος 79. Δεύτερη ταφή. Οι σκελετοί των αλόγων του της άμαξας Α κατά χώραν. Karageorghis, V., 1973. *Excavations in the Necropolis of Salamis III* (Plates). Nicosia, πίν. XIX, εικ. 1.
- Εικ. 82. Σχέδιο του άρματος Δ στο δρόμο του Τάφου 79 (δεύτερη ταφή). Karageorghis, V., 1973. *Excavations in the Necropolis of Salamis III* (folding plans and sections). Nicosia, εικ. IX.
- Εικ. 83. Τάφος 79. Δεύτερη ταφή. Η άμαξα Δ κατά χώραν. Karageorghis, V., 1973. *Excavations in the Necropolis of Salamis III* (Plates). Nicosia, πίν. XXVIII, εικ. 2.
- Εικ. 84. Τάφος 79. Δεύτερη ταφή. Τα άλογα της άμαξας Δ κατά χώραν. Αυτόθι, πίν. XXIX, εικ. 2.
- Εικ. 85. Η άμαξα Δ (δίφρος) και οι σκελετοί δύο αλόγων στο δρόμο του Τάφου 79. Ανήκουν στη δεύτερη ταφή και τελευταία ταφή στο θάλαμο του Τάφου (γύρω στο 700 π. Χ.), που έγινε λίγα μόνο χρόνια μετά την πρώτη ταφή. Οι μεταλλικές υποσκευές και τα διακοσμητικά μεταλλικά στοιχεία του ζυγού βρέθηκαν κατά χώραν. Καραγιώργης, Β., 1999. *Ανασκάπτοντας τη Σαλαμίνα της Κύπρου, 1952-1974*. Αθήνα, εικ. 204.
- Εικ. 86. Λεπτομέρεια του ενός αλόγου της δεύτερης ταφής του δρόμου του Τάφου 79. Διακρίνεται ο χάλκινος θώρακας και οι σιδερένιοι χαλινοί *in situ*. Αυτόθι, εικ. 205.
- Εικ. 87. Οι σκελετοί των αλόγων συντηρήθηκαν κατά χώραν, όπου φυλάσσονται κάτω από γυάλινη προστατευτική κατασκευή. Αυτόθι, εικ. 208.
- Εικ. 88. Οι τάφοι των «κοινών θνητών» στη Νεκρόπολη της Σαλαμίνας, σε μικρή απόσταση νοτίως των «βασιλικών τάφων», στην τοποθεσία Τζελλάρκα. Οι θάλαμοι ήταν λαξευμένοι σε σκληρό βράχο και είχαν βαθμιδωτό δρόμο. Αυτόθι, εικ. 222.
- Εικ. 89. Σαλαμίνα. Τζελλάρκα (Cellarka). Γενικό σχέδιο των θαλαμοειδών τάφων. Karageorghis, V., 1970. *Excavations in the Necropolis of Salamis II/Vol.4*, (folding plans and sections). Nicosia, εικ. XVI.
- Εικ. 90. Σαλαμίνα. Τζελλάρκα (Cellarka). Σχέδιο του Τάφου 10. Κάτω αριστερά γέμισμα του δρόμου με τα σκελετικά κατάλοιπα ενός αλόγου και θραύσματα αγγείων (στρώμα 3). Αυτόθι, εικ. XXI.

- Εικ. 91. Σαλαμίνα. Τzellάρκα (Cellarka). Σχέδιο και στρωματογραφία του Τάφου 23. Αυτόθι, εικ. XXXV.
- Εικ. 92. Σαλαμίνα. Τzellάρκα (Cellarka). Σχέδιο του Τάφου 84. Αυτόθι, εικ. LXXII.
- Εικ. 93. Τάφοι της ύστερης εποχής του Χαλκού στην περιοχή της Παλαιίπαφου. Michaelides, D., 1990. "Chapter I: the Tombs, their Excavation and Architecture" in Karageorghis, V., *Tombs at Palaepaphos*, Nicosia, εικ. 1.
- Εικ. 94. Χάρτης Αμάθου. Christou, D., 1978. "Amathus Tomb 151", *RDAC*, εικ. 1.
- Εικ. 95. Ιπποσκευές από τη νεκρόπολη της Αμάθου. Chavane, M.-J., 1990. "Les Petits Objets", in V. Karageorghis, O. Picard and C. Tytgat, *La Nécropole d'Amathonte, Tombes 113-367 IV*. Nicosia, πιν. XII, εικ. 380-2.
- Εικ. 96. Χάρτης της περιοχής Πατρίκι. Karageorghis, V., 1972. "Two Built Tombs at Patriki, Cyprus", *RDAC*, εικ. 1.
- Εικ. 97. Πατρίκι. Η γνάθος και δόντια αλόγων του τάφου 2. Ducos, P., 1972. "Le Crâne de Cheval de Patriki", Appendix in V. Karageorghis, "Two Built Tombs at Patriki, Cyprus", *RDAC*, πιν. XXXI, εικ. 3.
- Εικ. 98. Πατρίκι. Τάφος 1. Karageorghis, V., 1972. "Two Built Tombs at Patriki, Cyprus", *RDAC*, εικ. 3.
- Εικ. 99. Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα Ιερισσού. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ε., 1987. «Αρχαία Άκανθος: Πόλη και Νεκροταφείο», *AEMΘ 1*, σχ. 1.
- Εικ. 100. Άποψη του νεκροταφείου της Ακάνθου (οικόπεδο 180). Αυτόθι, εικ. 2.
- Εικ. 101. Ρήγιο Διδυμοτείχου. Τύμβος Β, ταφή αλόγου. Τριαντάφυλλος, Δ., - Τερζόπουλος, Δ., 1995. «Ανασκαφή ταφικών τύμβων στο Ρήγιο Διδυμοτείχου», *AEMΘ 9*, εικ. 20.
- Εικ. 102. Ρόδος: τ' Ασγούρου. Σκελετός ιπποειδούς στον τάφο 53. Ζερβουδάκη, Η. Α., 1977. «Ύπαιθρος της Ρόδου: τ' Ασγούρου, Νεκροπόλεις», *ΑΔ 32*, Β'2 Χρονικά, πιν. 227ε.
- Εικ. 103. Ακέραιος χαλινός από τη Βεργίνα. Φάκλαρης, Π., 1986. «Ιπποσκευές από τη Βεργίνα», *ΑΔ 41*, Μελέτες, σχ. 17.
- Εικ. 104. Σχέδιο του σκελετού του όνου που βρέθηκε στον Τάφο 62 στο Μεταπόντιο. Bökönyi, S., 1998. "Faunal Remains", Appendix 11A.6 in Carter, J. C., *The Chora of Metaponto. The Necropoleis II*, εικ. 11A.1.
- Εικ. 105. Η ταφή αλόγου του Τάφου 316 στο Μεταπόντιο. Αυτόθι, εικ. 11A.2.
- Εικ. 106. Κρατήρας του Διός. Έγκωμη. Πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή. Vermeule, E., and Karageorghis, V., 1982. *Mycenaean Pictorial Vase Painting*. England, εικ. III.2.

- Εικ. 107. Κρατήρας από τη θέση Πύλα- Βέργη (Pyla-Verghi) της Κύπρου. Πρώιμη ΙΙ εποχή. Αυτόθι, εικ. ΙΙΙ.13.
- Εικ. 108. Αμφοροειδής Κρατήρας. Rochester. Ωριμη Μυκηναϊκή εποχή. Αυτόθι, εικ. V.4.
- Εικ. 109. Κρατήρας από τον Τάφο Α των Μουλιανών στην Κρήτη. Ξανθουδίδης, Σ. Α., 1904. «Εκ Κρήτης», *AE 1904*. Αθήνα, πιν. 3.
- Εικ. 110. Κωδωνόσχημος κρατήρας από τη θέση Απτέρα, νομού Χανίων, Κρήτη. Vermeule, E., and Karageorghis, V., 1982. *Mycenaean Pictorial Vase Painting*. England, εικ. V.19.
- Εικ. 111 & 112. Αμφοροειδής Κράτηρας. Μυκήνες. Αυτόθι, εικ. ΙΧ.2.
- Εικ. 113. Θραύσμα Κρατήρα. Ξερόπολη, Λευκαντί Εύβοιας. Αυτόθι, εικ. ΧΙ.37.
- Εικ. 114. Θραύσμα αμφορέα από τον Κεραμεικό, που σώζει την πρώτη θρηνωδό μορφή και ένα άλογο (850π.Χ.). Morris, I., 1987. *Burial and ancient society*. Cambridge, εικ. 14.
- Εικ. 115. Πυξίδα με πηλίνη μορφή αλόγου στο πάμα. Κεραμεικός. Τάφος 69. Coldstream, J. N., 1997. *Γεωμετρική Ελλάδα*. Αθήνα, εικ. 24α.
- Εικ. 116. Μορφή αλόγου από μετόπη κρατήρα που έστεκε ως σήμα στον τάφο 22 του Κεραμεικού. Αυτόθι, εικ. 24δ.
- Εικ. 117. Μορφή αλόγου σε μετόπη ψηλής τεφοροδόχου πυξίδας του Παρισιού (ΜΓ ΙΙ). Αυτόθι, εικ. 24στ.
- Εικ. 118. Κρατήρας του Ζωγράφου του Διπύλου. Παρίσι Α 517. Αυτόθι, εικ. 33α.
- Εικ. 119. Κρατήρας του Ζωγράφου του Hirschfeld, Αθήνα 990. Βασιλικού, Ν., 1995. *Μυκηναϊκός πολιτισμός*. Αθήνα, εικ. 262.
- Εικ. 120. Λεπτομέρεια του κρατήρα του Ζωγράφου του Hirschfeld, Αθήνα 990. Coldstream, J. N., 1997. *Γεωμετρική Ελλάδα*. Αθήνα, εικ. 34α.
- Εικ. 121. Leiden I. 1909. Λεπτομέρεια αθηναϊκού αγγείου της ΥΓ ΙΙ εποχής. Αυτόθι, εικ. 36α
- Εικ. 122. Λεπτομέρεια κρατήρα. Άργος C 240. Άντρας που κατορθώνει να δαμάσει ένα άλογο. Αυτόθι, εικ. 45β.
- Εικ. 123. Κάνθαρος. Άργος C 171, από τον τάφο 45 (Τάφος της Πανοπλίας). Αυτόθι, εικ. 46γ.
- Εικ. 124. Γιγαντιαία πυξίδα από το Άργος, C 209. Αυτόθι, εικ. 45α.
- Εικ. 125. Μελανόμορφος αμφορέας με προτομή αλόγου. Boardman, J., 2001α. *Αθηναϊκά Μελανόμορφα Αγγεία*. Αθήνα, εικ. 18.

- Εικ. 126. Άλογα που θρηνούν τον νεκρό ιδιοκτήτη τους. Αττικός μελανόμορφος αμφορέας του 6^{ου} αι. π.Χ. Vermeule, E., 1979. *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*. Berkeley. Los Angeles, London, εικ. 15.
- Εικ. 127. Γεροδεμένα αρσενικά άλογα που παλεύουν πάνω από ένα θηλυκό. Αττικός μελανόμορφος αμφορέας του 6^{ου} αι. π.Χ. Αυτόθι, εικ. 13.
- Εικ. 128. Γεροδεμένα αρσενικά άλογα που παλεύουν πάνω από έναν νεκρό πολεμιστή. Αττικός μελανόμορφος αμφορέας του 6^{ου} αι. π.Χ. Αυτόθι, εικ. 14.
- Εικ. 129. Αττικός μελανόμορφος κánθαρoς που απεικονίζει νεκρική πομπή με το φέρετρο να μεταφέρεται πάνω σε άμαξα, συρόμενη από ημίονους, προς ένα ορθογώνιο τάφο (6^{ος} αι. π. Χ.). Kurtz, D. και Boardman, J., 1994. *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*. Αθήνα, εικ. 34.
- Εικ. 130. Αττικός μελανόμορφος κánθαρoς. Το φέρετρο μεταφέρεται από άντρες (6^{ος} αι. π. Χ.). Αυτόθι, εικ. 35.
- Εικ. 131. Λήκυθος του ζωγράφου των Καλαμιών. Εικονίζει έφιππη μορφή. Boardman, J., 1995. *Αθηναϊκά Ερυθρόμορφα Αγγεία, κλασική περίοδος*. Αθήνα, εικ. 279.
- Εικ. 132. Επιτύμβια στήλη από τον Τάφο V του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών. Γύρω στο 1500 π. Χ. Αμμόλιθος. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1427. Βασιλικού, Ν., 1995. *Μυκηναϊκός Πολιτισμός*. Αθήνα, εικ. 13.
- Εικ. 133. Δύο τάφοι με καύσεις από την Αθήνα, με τεφροδόχο, λίθινα σήματα και αγγείο κατά χώραν. Kurtz, D. και Boardman, J., 1994. *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*. Αθήνα, σχ. 4.
- Εικ. 134. Εξέλιξη των αττικών στηλών. Boardman, J., 2001γ. *Ελληνική Πλαστική, αρχαϊκή περίοδος*. Αθήνα, εικ. 224.
- Εικ. 135. Κομμάτι στήλης από την Αττική. Πόδια με περικνημίδες και το δόρυ ενός πολεμιστή. Το κάτω τμήμα της στήλης (Predella) εικονίζει οπλίτη που ανεβαίνει στο άρμα του. Νέα Υόρκη. Γύρω στο 530 π. Χ. Αυτόθι, εικ. 234.
- Εικ. 136. Επίκρανο στήλης από τις Λάμπτρες της Αττικής. Ένας άντρας και δύο γυναίκες θρηνούν στις πλευρές. Στην μπροστινή όψη ένας υπηρέτης έφιππος οδηγεί το άλογο του αφέντη του (περίπου 550 π. Χ.). Αυτόθι, εικ. 229.
- Εικ. 137. Βάση στήλης από την Αθήνα. Τέσσερις υπεείς. Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού Ρ 1001 (γύρω στα 550-540 π. Χ.). Αυτόθι, εικ. 240.
- Εικ. 138. Το «ανάγλυφο Albani», που μόλις έχει κατέβει από το άλογο του, κτυπά πεσμένο αντίπαλο. Αριστερά λόφος (και ποτάμι, που ξαναδουλεύτηκε στα

- ρωμαϊκά χρόνια ως ουρά του αλόγου ;). 420 με 410π. X. Boardman, J., 1993. *Ελληνική Πλαστική, κλασική περίοδος*. Αθήνα, εικ. 153.
- Εικ. 139. Αναπαράσταση του ταφικού περιβόλου του Δεξιλέω. Boardman, J., 1999. *Ελληνική Πλαστική, ύστερη κλασική περίοδος*. Αθήνα, εικ. 112.1.
- Εικ. 140. Επιτύμβια στήλη του Δεξιλέω (πέθανε το 394/3) από την Αθήνα. (Κεραμεικός). Αυτόθι, εικ. 120.
- Εικ. 141. Ανάγλυφη λήκυθος. Αθήνα 2016. Clairmont, C., 1993. *Classical Attic Tombstones*. Kilchberg, εικ. 2220a.
- Εικ. 142. Επιτύμβια στήλη του Παναίτιου από την Αθήνα, με λουτροφόρο (ανάγλυφη παράσταση δεξίωσης με υπέα, ηλικιωμένο και δούλο) και ληκύθους (ανάγλυφη παράσταση παιδιού που παίζει κρικηλασία). Περί το 360. Αθήνα 884. Boardman, J., 1999. *Ελληνική Πλαστική, ύστερη κλασική περίοδος*. Αθήνα, εικ. 132.
- Εικ. 143. Στήλη του Φιλοχάρη και της Τιμαγόρας. Παρίσι, Λούβρο MA 781. Woysch-Méautis, D., 1982. *La representation des animaux et des êtres fabulæux sur les monuments funéraires grecs de l' époque archaïque à la fin du iv e siècle avant J.-C.*, Neuchatel, πίν. 8.
- Εικ. 144. Ανάγλυφη Λήκυθος. Ο υπέας αποχαιρετά την γυναίκα και τα παιδιά του. Clairmont, C., 1993. *Classical Attic Tombstones*. Kilchberg, εικ. 2651.
- Εικ. 145. Επιτύμβια στήλη από τη Λάρισα. Βόλος 393. Biesanzt, H., 1965. *Die thessalischen Grabreliefs. Studien zur nordgriechischen Kunst*. Mainz, πίν. 13, εικ. K 28.
- Εικ. 146. Επιτύμβια στήλη από τις Θεσπιές (Βοιωτία). Γύρω στο 440-430 π. X. (Αθήνα 828). Boardman, J., 1993. *Ελληνική Πλαστική, κλασική περίοδος*. Αθήνα, εικ. 162.
- Εικ. 147. Επιτύμβια στήλη. Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού, P 671. Woysch-Méautis, D., 1982. *La representation des animaux et des êtres fabulæux sur les monuments funéraires grecs de l' époque archaïque à la fin du iv e siècle avant J.-C.*, Neuchatel, πίν. 5, εικ. 19.
- Εικ. 148. Επιτύμβια στήλη. Ιππέας σε καλπασμό και ο ακόλουθος του. Λονδίνο. Βρετανικό Μουσείο 638 (1816.6-10.384). Clairmont, C., 1993. *Classical Attic Tombstones*. Kilchberg, εικ. 2209a.
- Εικ. 149. Ανάγλυφη στήλη από τη Αθήνα. EAM 4464. Αυτόθι, εικ. 2490.
- Εικ. 150. Ανάγλυφη λήκυθος που αφορά νεκρούς πολέμου. Αθήνα 835. Αυτόθι, εικ. 4650.

- Εικ. 151. Λεπτομέρεια της ληκύθου 835. Woysch-Méautis, D., 1982. *La representation des animaux et des êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs de l' époque archaïque à la fin du iv e siècle avant J.-C.*, Neuchatel, πίν. 5, εικ. 16.
- Εικ. 152. Δαχτυλίδι-σφραγίδα από τον τάφο IV του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών. Γύρω στο 1500 π. Χ. Χρυσός. Αθήνα Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 240. Βασιλικού, Ν., 1995. *Μυκηναϊκός πολιτισμός*. Αθήνα, εικ. 72
- Εικ. 153. Χάλκινη πόρπη. Λευκαντί, Σκουμπρή Τάφος 59. Coldstream, J. N., 1997. *Γεωμετρική Ελλάδα*. Αθήνα, εικ. 19α, β.
- Εικ. 154. Προσφορές από Αθηναϊκό Γεωμετρικό τάφο, που περιλάμβανε χρυσή ταινία και πήλινα ομοιώματα αλόγων, πουλιών, ενός ημιόνου που μεταφέρει τέσσερις αμφορείς και ενός ροδιού. Kurtz, D. και Boardman, J., 1994. *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*. Αθήνα, εικ. 3.
- Εικ.155. Ειδώλιο με αρ. 17 εκ του εγχυτρισμού Γ1 του δυτικού νεκροταφείου της Ελευσίνας. Μυλωνάς, Γ., 1975. *Το Δυτικό Νεκροταφείο της Ελευσίνας*. Αθήνα, πίν. 219α.
- Εικ. 156. Πήλινο ειδώλιο αλόγου από τα Φάρσαλα. Βόλος. Biesanzt, H., 1965. *Die thessalischen Grabreliefs. Studien zur nordgriechischen Kunst*. Mainz, πίν. 79, εικ. L 103a.
- Εικ. 157. Χάλκινο ειδώλιο αλόγου από τις Φερές. Βόλος 410. Αυτόθι, πίν.51, εικ. L65.
- Εικ. 158. Πήλινη μικρογραφία εκφοράς, τα άλογα απουσιάζουν, με συνοδεία ιππέα, από τη Βάρη Αττικής. Kurtz, D. και Boardman, J., 1994. *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*. Αθήνα, εικ. 16.
- Εικ. 159. Μουσείο Θηβών, βωμός με αρ. ευρ. 182. Μαχαίρα. Β., 2000. «Το Θέμα του Ήρωα ιππέα στους επιτύμβιους βωμούς του Μουσείου Θηβών», Γ' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών Γ'α', εικ. 8.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anderson, J. K., 1961. *Ancient Greek Horsemanship*. University of California Press. Berkeley.
- Andronikos, M., 1968. "Totenkult", *Archaeologia Homerica III*. Göttingen.
- Ανδρόνικος, Μ., 1969. *Βεργίνα I, Το νεκροταφείο των Τύμβων*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 62. Αθήνα.
- Angel, J. L., 1945. "Skeletal Material from Attica", *Hesperia 14*: 311-312.
- Åström, P., 1972. *The Middle Cypriote Bronze Age* (SCE IV:1B), Lund.
- Åström, P., 1989. *Katydhata. A Bronze Age Site in Cyprus* (SIMA 86). Gothenburg. Sweden.
- Βασιλικού, Ν., 1995. *Μυκηναϊκός πολιτισμός*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 152. Αθήνα.
- Blackburn, E. T., 1970. *Middle Helladic Graves and Burial Customs with special reference to Lerna in the Argolid*. University of Cincinnati.
- Bedwin O., 1984. "The animal bones", Appendix 2 in Popham, M., *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos*. British School of Archaeology at Athens. Athens: 307-308.
- Benson, J. L., 1970. *Horse, bird and man*. Amherst.
- Βερδελής, Ν. Μ., 1952. «Ανασκαφικά έρευναι εν Θεσσαλία», *ΠΑΕ 1951*: 129-151.
- Biesanzt, H., 1965. *Die thessalischen Grabreliefs. Studien zur nordgriechischen Kunst*. Mainz.
- Blegen, C., 1928. *Zygouries*, Cambridge.
- Boardman, J., 2001α. *Αθηναϊκά Μελανόμορφα Αγγεία*. Εκδόσεις Καρδαμίτσα. Αθήνα.
- 2001β. *Αθηναϊκά Ερυθρόμορφα Αγγεία, αρχαϊκή περίοδος*. Εκδόσεις Καρδαμίτσα. Αθήνα.
- 1995. *Αθηναϊκά Ερυθρόμορφα Αγγεία, κλασική περίοδος*. Εκδόσεις Καρδαμίτσα. Αθήνα.
- 2001γ. *Ελληνική Πλαστική, αρχαϊκή περίοδος*. Εκδόσεις Καρδαμίτσα. Αθήνα
- 1993. *Ελληνική Πλαστική, κλασική περίοδος*. Εκδόσεις Καρδαμίτσα. Αθήνα.
- 1999. *Ελληνική Πλαστική, ύστερη κλασική περίοδος*. Εκδόσεις Καρδαμίτσα. Αθήνα.

- Boessneck, J. and von den Driesch, A., 1984. "Die zoologische Dokumentation der Reste von vier Pferden und einem Hund aus einem mykenischen Schachtgrab in Kokla bei Argos (Peloponnes)", *Spixiana* 7/3: 327-333. (non vidi).
- Bökönyi, S., 1998. "Faunal Remains", Appendix 11A.6 in Carter, J. C., *The Chora of Metaponto. The Necropoleis II*.
- Βουτυράς, Ε., 1990. «Ηφαιστίων ήρωας», *Εγνατία* 2: 123-173.
- Burkert, W., 1993. *Ελληνική Μυθολογία και Τελετουργία, δομή και ιστορία*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. Αθήνα.
- Γιούρη, Ε., 1971. «Κεντρική Μακεδονία», *ΑΔ* 26, Χρονικά Β2 : 393-395.
- Calvet, Y. et Yon, M., 1977. "Céramique trouvée à Salamine (fouilles de la ville)" in Gjerstad, E. et al., *Greek Geometric and Archaic Pottery found in Cyprus*. Svenska Institutet i Athen. Stockholm: 9-10, pl. I.
- Carter, J. C., 1998. *The Chora of Metaponto. The Necropoleis I*.
- Carter, J. C., 1998. *The Chora of Metaponto. The Necropoleis II*.
- Caskey, J., 1954. "Excavations at Lerna, 1952-1953", *Hesperia* 23: 11-12.
- Cassimatis, H., 1973. "Les Rites Funéraires à Chypre", *RDAC* : 116-166.
- Catling, H. W., 1979. "Knossos, 1978", *AR 1978-1979*: 43-58.
- , 1983. "New light on Knossos in the 8th and 7th centuries B.C.", *ASAtene LXI*: 39-40.
- di Censola, L. P., 1877. *Cyprus, Its Ancient Cities, Tombs and Temples : A Narrative of Researches and Excavations during ten Years Residence as American Consul in that Island*. London.
- Chavane, M.-J., 1990. " Les Petits Objets", in V. Karageorghis, O. Picard and C. Tytgat, *La Nécropole d'Amathonte, Tombes 113-367* IV. Ecole Française d'Athènes. Nicosia.
- Christou, D., 1978. "Amathus Tomb 151", *RDAC*: 132-148.
- Clairmont, C., 1993. *Classical Attic Tombstones*. Kilchberg. Switzerland.
- Coldstream, J. N., 1968. *Greek Geometric Pottery*. London. Methuen.
- 1997. *Γεωμετρική Ελλάδα*. Εκδόσεις Καρδαμίτσα. Αθήνα.
- Crielaard, J. P. and Driessen, J., 1994. "The hero's home: some reflections on the building at Toumba, Lefkandi", *ΤΟΠΟΙ* 4/1: 251-270.

- Croft, P., 1986. "Fauna", Chapter III.9 in I. A. Todd (ed.), *The Bronze Age Cemetery in Kalavassos Village* (Vasilikos Valley Project 1) (SIMA LXXI:1). Göteborg: 179-182.
- 1990. "Faunal Remains from Palaepaphos-Teratsoudhia", Appendix VIII in V. Karageorghis, *Tombs at Palaepaphos*. Nicosia: 154-155.
- Crouwel, J.H., 1981. *Chariots and Other Means of Land Transport in Bronze Age Greece* (Allard Pierson Series Vol. 3). Amsterdam.
- Daux, J., 1959. "Attique, Chronique des fouilles", *BCH* 83 : 585-586, fig.7.
- Day, L. P., 1984. "Dog Burials in the Greek World ", *AJA* 88/1: 21-32.
- Δημακοπούλου Κ., 1989. " Κόκλα, μυκηναϊκή νεκρόπολη", *ΑΔ* 37 (1982), Χρονικά: 83-85.
- Deshayes, J., 1966. *Argos, les fouilles de la Deiras*. Librairie philosophique J-Vrin. Paris.
- Dikaios, P., 1963. *AA* : 126.(non vidi).
- Ducos, P., 1967. "Les Equidés des Tombes Royales de Salamine", Appendice VII in V. Karageorghis, *Excavations in the Necropolis of Salamis I*. Nicosia : 154-181.
- 1970. "Les Ossements d'Animaux de Salamine", Appendix V in V. Karageorghis, *Excavations in the Necropolis of Salamis II/4*. Nicosia : 295-298.
- 1972. "Le Crâne de Cheval de Patriki", Appendix in V. Karageorghis, "Two Built Tombs at Patriki, Cyprus", *RDAC* : 181-182.
- 1973. "Les Cheval de la Tombe 79", Appendix III in V. Karageorghis, *Excavations in the Necropolis of Salamis III/5*. Nicosia : 273-274.
- 1976. "Les Ossements d'Animaux de la Tombe 2 de Hala Sultan Tekke (Chypre)", Appendix III in V. Karageorghis, " Two Late Bronze Age Tombs from Hala Sultan Tekke", *Hala Sultan Tekke 1* (SIMA XLV :1). Göteborg : 92-97.
- 1980. "Remarques Comparatives sur les Chevaux de Salamine", in *Salamine de Chypre, Histoire et Archeologie*. Paris: 161-167.
- Ekman, J., 1977. "Animal Bones from a Late Bronze Age Settlement at Hala Sultan Tekke, Cyprus", *Hala Sultan Tekke 3* (SIMA XLV:3). Göteborg: 166-178.
- Evans, A., 1964. *The Palace of Minos at Knossos*, Vol. IV. New York.

- Ζαχαριάδου, Ο., 2000. «Σταθμός Σύνταγμα» στο Παρλαμά, Λ. και Σταμπολίδης, Ν. Χρ. (επιμ.), 2000. *Η Πόλη κάτω από την Πόλη, ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών*. Εκδόσεις Καπόν. Αθήνα.
- Ζερβουδάκη, Η. Α., 1977. “Δωδεκάνησα” *ΑΔ* 32, Β'2 Χρονικά: 373-378, πιν. 227.
- French, E. B., 1992. “Archaeology in Greece 1991-1992”, *AR* 1991-1992: 41
- Frödin, O. & Persson, A., 1938. *Asine: Results of the Swedish Excavations, 1922-1930*. Stockholm.
- Furumark, A., 1972. *Mycenaean Pottery I: Analysis and Classification*. Stockholm.
- 1992. *Mycenaean Pottery III: Plates*. Edited by Paul Åström, Robin Hägg and Gisela Walberg. Stockholm.
- Gamble, C., 1978. “The Bronze Age animal economy from Acroteri: a preliminary Analysis”, in Ch. Doumas (ed.), *Thera and the Aegean World*, Vol.I. London.
- 1982. “Animal husbandry, population and urbanization”, in C. Renfrew, *The Archaeology of Exploitation on Melos*. Cambridge University Press. Cambridge.
- 1985. “Formation processes and the animal bones from the sanctuary of Phylakopi”, in C. Renfrew, *The Archaeology of Cult: the Sanctuary of Phylakopi* (BSA Suppl.18). British School of Archaeology at Athens. London.
- Gjerstad, E., 1926. *Studies on Prehistoric Cyprus*. Stockholm.
- 1934. *Swedish Cyprus Expedition I*. Stockholm.
- Gjerstad, E. et al., 1977. *Greek Geometric and Archaic Pottery found in Cyprus*. Svenska Institutet i Athen. Stockholm.
- Halstead, P., 1977. “A Preliminary Report on the Faunal Remains from Late Bronze Age Kouklia, Paphos”, *RDAC*: 261-275.
- Halstead, P., 1987. “Man and other animals in later Greek prehistory”. *BSA* 82: 71-83.
- Hamilakis, Y., 1996. “A Footnote on the Archaeology of Power: Animal Bones from a Mycenaean Chamber Tomb at Galatas, NE Peloponnese”. *BSA* 91: 153-166.
- Θέμελης, Π. Γ., 1974. “Μαραθών: πρόσφατα ευρήματα και η μάχη” *ΑΔ* 29, Μελέτες Α: 242-244, πιν. 148α-β.
- Jameson, M., 1960. “Mycenaean religion”, *Archaeology* 13: 33-39.

- Jonson, L., 1983. "Animal and Human Bones from the Bronze Age Settlement at Hala Sultan Tekke", Appendix III in *Hala Sultan Tekke* 8 (SIMA XLV:8). Göteborg: 222-246.
- Καζά – Παπαγεωργίου, Ν., 1988. "Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων" *ΑΔ* 35 (1980), Μέρος Β' 1-Χρονικά: 116-119, πιν. 38.
- Karageorghis, V., 1965. "Horse Burials on the Island of Cyprus", *Archaeology* 18/4: 282-290.
- 1967. *Excavations in the Necropolis of Salamis I/3*. Nicosia.
- 1970. *Excavations in the Necropolis of Salamis II/4*. Nicosia.
- 1972. "Two Built Tombs at Patriki, Cyprus", *RDAC*: 161-180.
- 1973. *Excavations in the Necropolis of Salamis III*. Nicosia.
- 1976. "Two Late Bronze Age Tombs from Hala Sultan Tekke", *Hala Sultan Tekke* 1 (SIMA XLV:1). Göteborg: 71-97.
- 1982. *Cyprus, From the Stone Age to the Romans*. London.
- 1983. "Chronique des Fouilles et Découvertes Archéologiques à Chypre en 1982", *BCH* 107 : 905-953.
- Καραγιώργης, Β., 1999. *Ανασκάπτοντας τη Σαλαμίνα της Κύπρου, 1952-1974*. Εκδόσεις Καπόν. Αθήνα.
- Καλλιγιάς, Π., 1987. "Η Ελλάδα κατά την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου", *Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά* 2: 17-21.
- Kosmetatou, E., 1993. "Horse Sacrifices in Greece and Cyprus", *JPR* 7: 31-41.
- Κοτταρίδου, Α., 1994. «Βεργίνα 1991. Τοπογραφικές έρευνες στην ευρύτερη περιοχή και ανασκαφή στο νεκροταφείο των Αιγών», *ΑΕΜΘ* 5: 26-27.
- Κουκουλή-Χρυσανθάκη, Χ., και Μαλαμίδου, Δ., 1989. «Το ιερό του ήρωα Αυλωνεΐτη στο Παγγαίο», *ΑΕΜΘ* 3: 553-567.
- Κούρου, Ν., 1992. «Λευκαντί: ο αρχαιολογικός χώρος που επέβαλε τον επαναπροσδιορισμό των Σκοτεινών Χρόνων», *Αρχαιολογία* 42: 42-46.
- Κριτζάς, Χ. Β., 1976-1978, «Μυκηναϊκό πηγάδι με σκελετούς στο Άργος» στα Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη 7-14 Σεπτεμβρίου 1975, Τόμος Β', Αρχαιότης και Βυζάντιον. Αθήνα: 173-179.
- Kurtz, D. και Boardman, J., 1994. *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*. Εκδόσεις Καρδαμίτσα. Αθήνα.

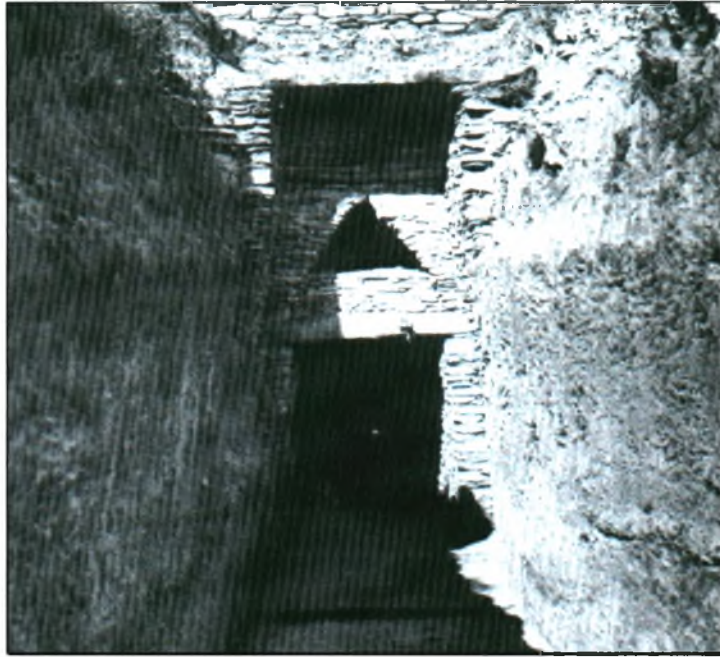
- Μαζαράκης – Αινιάν., 2000. *Όμηρος και Αρχαιολογία*. Εκδόσεις Καρδαμίτσα. Αθήνα.
- Μαραγκού, Λ.. 1992. *Μινωικός και Ελληνικός πολιτισμός από τη συλλογή Μητσοτάκη*. Αθήνα.
- Μαρινάτος, Σπ., 1972. «Ανασκαφαί Μαραθώνος», *ΠΑΕ 1970*: 5-28.
- Marinatos, Sp., 1970. “Marathon”, *AAA 3*: 349-357.
- Μαχαίρα. Β., 2000. «Το Θέμα του Ήρωα ιπέα στους επιτύμβιους βωμούς του Μουσείου Θηβών», Γ’ Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών Γ’α’: 848-892.
- Michaelides, D., 1990. “Chapter I: the Tombs, their Excavation and Architecture” in Karageorghis, V., *Tombs at Palaepaphos*, Nicosia: 3-24.
- Mountjoy, P. A., 1993. *Mycenaean Pottery: An Introduction*. Oxford University. Oxford..
- Morris, I., 1987. *Burial and ancient society*. Cambridge.
- , 1997. *Ταφικά Τελετουργικά Έθιμα και Κοινωνική Δομή στην Κλασική Αρχαιότητα*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. Ηράκλειο.
- Mylonas, G., 1948. “Homeric and Mycenaean burial customs”, *AJA 52*: 56-81.
- , 1966. *Mycenae and the Mycenaean Age*. Princeton.
- Μυλωνάς, Γ., 1975. *Το Δυτικό Νεκροταφείο της Ελευσίνος*. Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία αρ. 81. Αθήνα.
- Ξανθουδίδης, Σ. Α., 1904. «Εκ Κρήτης», *ΑΕ 1904*: 22-38.
- Öbrink, U., 1979. “Excavations in Area 22 1971-1973 and 1975-1979” (*SIMA 45*:5). *Hala Sultan Tekke 5*. Göteborg: 5-43.
- Ohnefalsch-Richter, M., 1893. *Kypros, Bible and Homer*. London.
- Ορλάνδος, Α. Κ., 1958. “Μαραθών”, *Έργον 1958*: 24.
- Παπαδόπουλος, Θ., 1987. “Ανασκαφή Καλλιθέας Πατρών”, *ΠΑΕ 1987*: 69-72.
- Παπακωνσταντίνου-Κατσούνη, Μ., 1984. “ Στυλίδα”, *ΑΔ 39*, Μέρος Β’-Χρονικά: 132-135.
- Payne, S., 1990. “Appendix: Field Report on the Dendra Horses”, in R. Hägg & G. Nordquist (eds.), *Celebrations of Divinity and Death in the Bronze Age Argolid*. Stockholm: 103-106.
- Πετράκος, Β. Χ., 1995. *Ο Μαραθών*. Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία αρ. 146. Αθήνα.

- Popham, M. R., Touloupa, E. & Sackett, L. H., 1982. "The hero of Lefkandi", *Antiquity* *LVI*: 169-174.
- Popham, M. R., 1993. "The Main Excavations of the Building (1981-3)." Section 3 in *Lefkandi II: The Protoegeometric Building at Toumba 2, The Excavations, Architecture and Finds*. British School of Archaeology at Athens. Oxford: 7-31.
- Popham, M. R., Calligas, P. G. and Sackett, L. H., 1989. "Further Excavation of the Toumba Cemetery at Lefkandi, 1984 and 1986, A Preliminary Report", *AR 1988-1989*: 117-129.
- 1993. "Preface". *Lefkandi II: The Protoegeometric Building at Toumba 2, The Excavations, Architecture and Finds*. British School of Archaeology at Athens. Oxford: ix-x.
- Popham, M. R. and Lemos, I. S., 1996. *Lefkandi III: The Early Iron Age Cemetery at Toumba, the excavations of 1981 to 1994*. PLATES. The British School of Archaeology at Athens.
- Protonotariou- Deilaki, E., 1990. "The tumuli of Mycenae and Dendra", in R. Hägg & G. Nordquist (eds.), *Celebrations of Divinity and Death in the Bronze Age Argolid*. Stockholm: 85-106.
- Reese, D. S., 1989. "Kommos. Minoan Faunal Report".
- 1992a. "Recent and Fossil Invertebrates (with a Note on the Nature of the MH I fauna)", Appendix I in McDonald W. A. and Wilkie N. C. (eds.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece II, The Bronze Age Occupation*. Minneapolis: 775-778.
- 1992b. "Fauna from the Poros Tomb", Παράρτημα Γ στο P. Muhly, *Μινωικός Λαξευτός Τάφος στον Πόρο Ηρακλείου(Ανασκαφής 1967)*, Αθήνα: 180-181.
- 1995. "Equid Sacrifices/Burials in Greece and Cyprus: An Addendum", *JPR* 9: 35-42.
- Richter, G. M. A., 1988. *Archaic Gravestones of Attica*. Short Run Press Ltd. Exeter.
- Rizza, G., 1979. "Tombe de Chevaux", in Karageorghis V., (ed.), *Acts of the International Archaeological Symposium "The Relations Between Cyprus and Crete, ca. 2000-500 B.C."* Nicosia: 294-297. (non vidi).

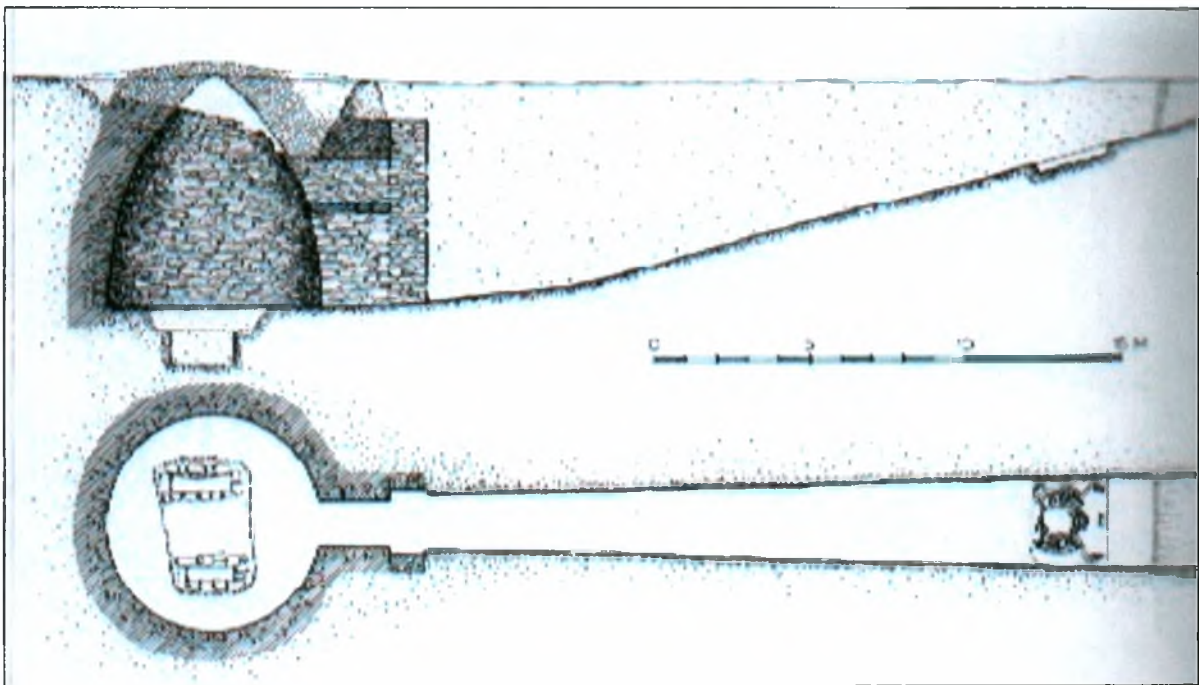
- Rupp, D. W., 1988. "The 'Royal Tombs' at Salamis (Cyprus): Ideological Messages of Power and Authority", *Journal of Mediterranean Archaeology 1/1*: 111-139.
- Ρωμαίος, Κ. Α., 1954. "Ανασκαφική έρευνα κατά την Ανάληψιν", *ΠΑΕ 1954*: 270-286.
- Sakellarakis, J., 1970. "Das Kuppelgrab A von Archanes und das Kretisch-mykenische Tieropferritual", *PZ 45*: 138-219.
- Sakellarakis, J., & Sapouna-Sakellarakis, E., 1991. *Archanes*. Athens.
- Σακελλαράκης, Ι., 1965. «Ανασκαφή Αρχανών», *ΠΑΕ 1965*: 239.
- , 1966. «Ανασκαφή Αρχανών», *ΠΑΕ 1966*: 174-184.
- Schäfer, M., 1999, "Von Pferdegräbern und 'Reiterheroen' " στο *Akten des Internationalen Symposions. Die Ausgrabungen in Kerameikos. Bilanz und Perspektiven. Akten, 27 bis 31. Januar 1999 (AM 114-1999)*. Mainz: 49-60.
- Σκιάς, Α., 1898. "Πανάρχαια Ελευσινιακή Νεκρόπολη", *ΑΕ 1898*: 87-94.
- Sloan, R. E. and Duncan, M. A., 1978. "Zooarchaeology of Nichoria", Chapter 6 in Rapp, G. Jr. and Aschenbrenner S. E. (eds.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece I, Site, Environs and Techniques*. University of Minnesota Press. Minneapolis: 60-77.
- Σωτηριάδης, Γ., 1934. "Ανασκαφή Μαραθώνος", *ΠΑΕ 1933*, Αθήνα.
- 1935. "Ανασκαφή Μαραθώνος", *ΠΑΕ 1934*, Αθήνα.
- Sotoriadis, G., 1934. "Marathoniaca", *ΠΑΑ 9*. Αθήνα.
- Στάης, Β., 1895. "Προϊστορικοί οικισμοί εν Αττική και Αιγίνη", *ΑΕ 1895*. Αθήνα.
- Στάης, Β., 1892. "Ανασκαφή Ναυπλίου", *ΠΑΕ 1892*. Αθήνα.
- Σταμπολίδης, Ν., 1996. *Αντίποινα*. Εκδόσεις Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Stewart, J. R., 1962. *The Early Cypriote Bronze Age (SCE IV/IA)*: 205-391. Lund.
- Στίκας, Ε. Γ., 1958. "Ανασκαφή και στερέωσις του θολωτού τάφου του Μαραθώνος", *ΠΑΕ 1958*: 15-17.
- Τρακοσοπούλου – Σαλακίδου, Ε., 1987. «Αρχαία Άκανθος: Πόλη και Νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ 1*: 295-299.
- , 1996. «Αρχαία Άκανθος: 1986-1996», *ΑΕΜΘ 10Α*: 297-307.
- Τριαντάφυλλος, Δ., - Τερζοπούλου, Δ., 1995, «Ανασκαφή Ταφικών Τύμβων στο Ρήγιο Διδυμοτείχου», *ΑΕΜΘ 9*: 473-485.

- Tsountas, C., 1893. *Mycenae and Mycenaean Civilization*. Athens.
- Φάκλαρης, Π., 1986. «Ιπποσκευές από τη Βεργίνα», *ΑΔ 41*, Μελέτες: 1-57, πιν.1-12
- Χατζηδάκης, Ι., 1912. “Τύλισος Μινωική”, *ΑΕ 1912*: 231-233.
- Vanderpool, E., 1959. “News Letter from Greece”, *AJA 63*: 279-283, πιν. 74.
- Vermeule, E., 1964. *Greece in the Bronze Age*. Chicago.
- 1979. *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*. University of California Press.
Berkeley.
- Vermeule, E., and Karageorghis, V., 1982. *Mycenaean Pictorial Vase Painting*. Harvard University Press. Cambridge.
- Wace, A. J. B., 1932. “Chamber Tombs at Mycenae”, *Archaeologia 82*. Oxford.
- Woysch-Méautis, D., 1982. *La représentation des animaux et des êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs de l'époque archaïque à la fin du IVème siècle avant J.-C.*, Neuchatel.

EIKONES

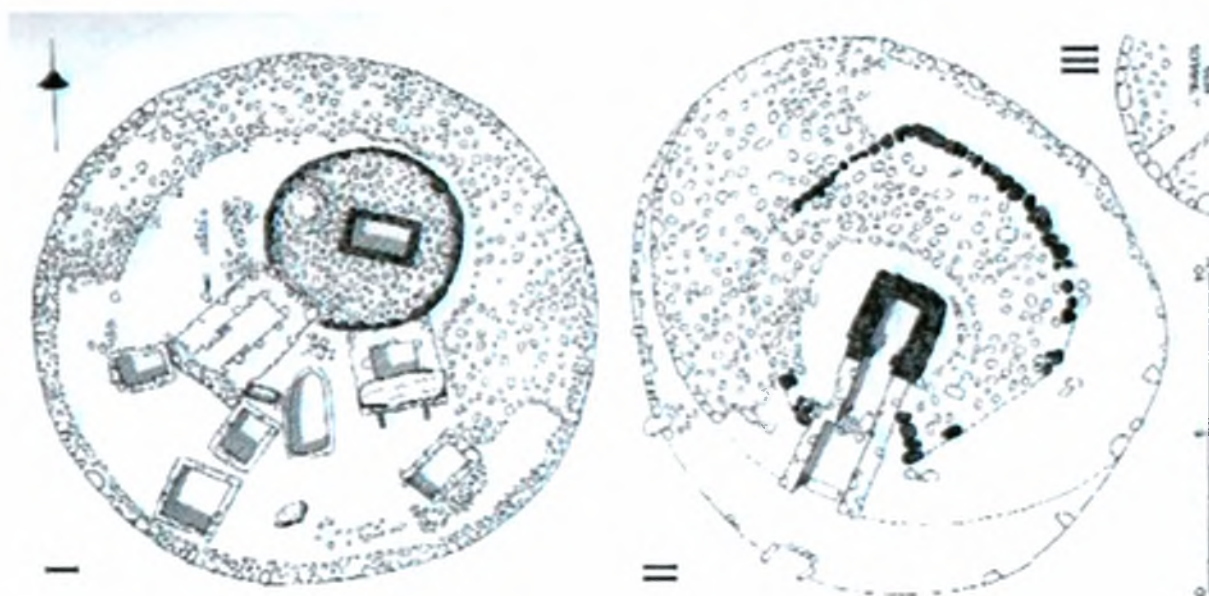
Εικ. 2. Είσοδος του δρόμου του θολωτού τάφου στο Μαραθώνα

Εικ. 3. Θολωτός τάφος Μαραθώνα : Κάτοψη και τομή.

Εικ. 4. Τα άλογα στο δρόμο του Θολωτού τάφου στο Μαραθώνα.

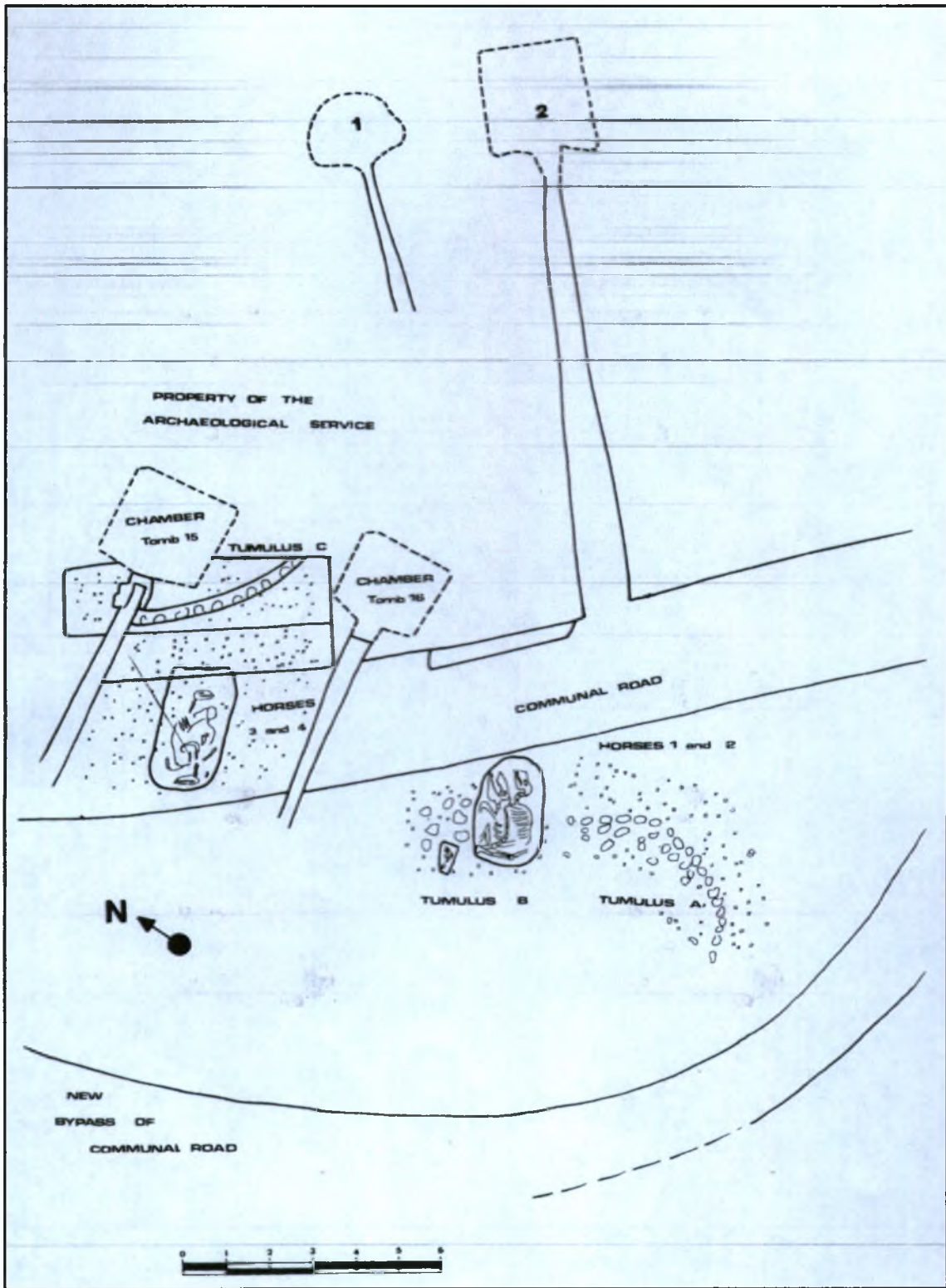
Εικ. 5. Σχέδιο των Τύμβων στο Βρανά.

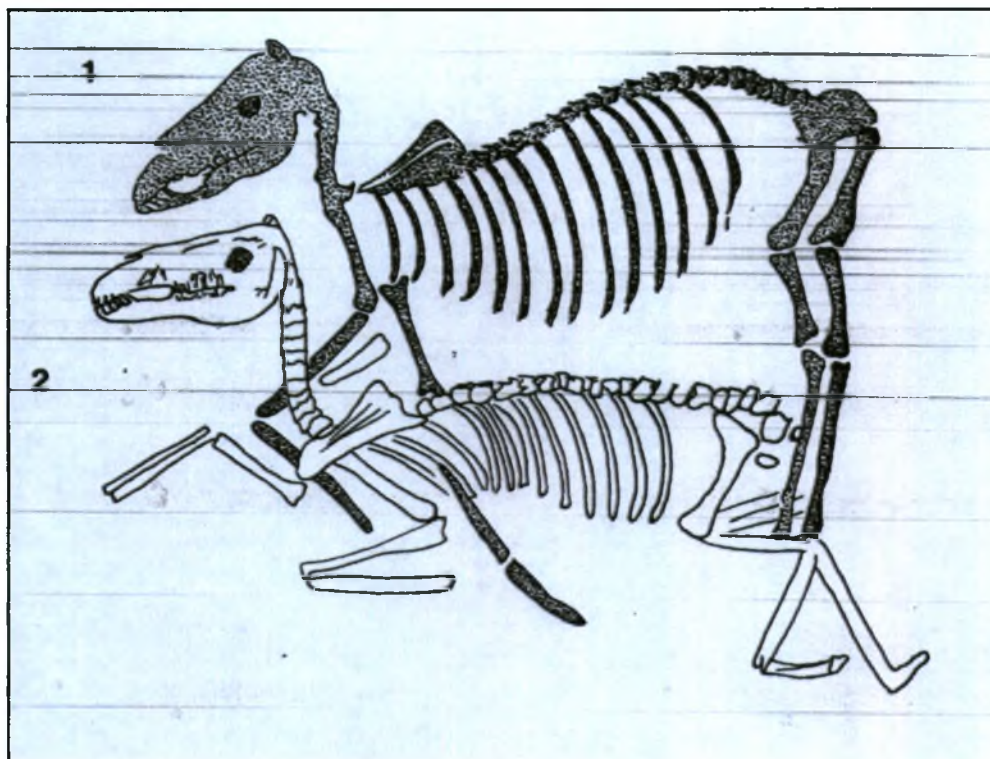
Εικ. 6. Οι Τύμβοι του Βρανά.

Εικ. 7. Το άλογο του τάφου 3 του Τύμβου Ι στο Βρανά.

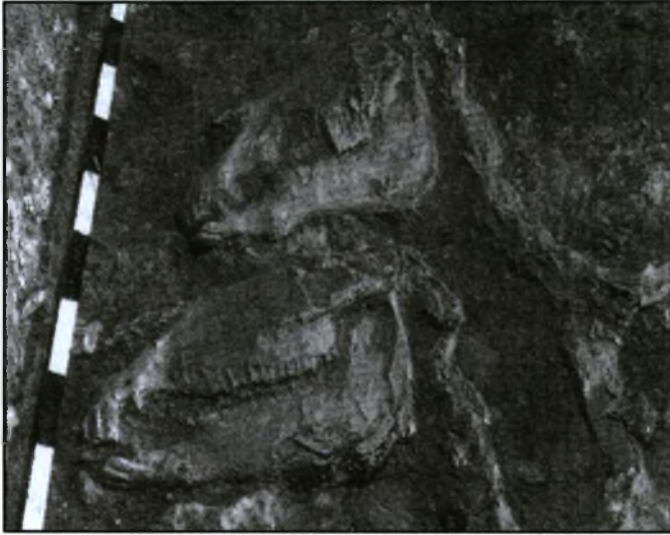
Εικ. 8. Δενδρά, γενικό σχέδιο της περιοχής των Τύμβων.

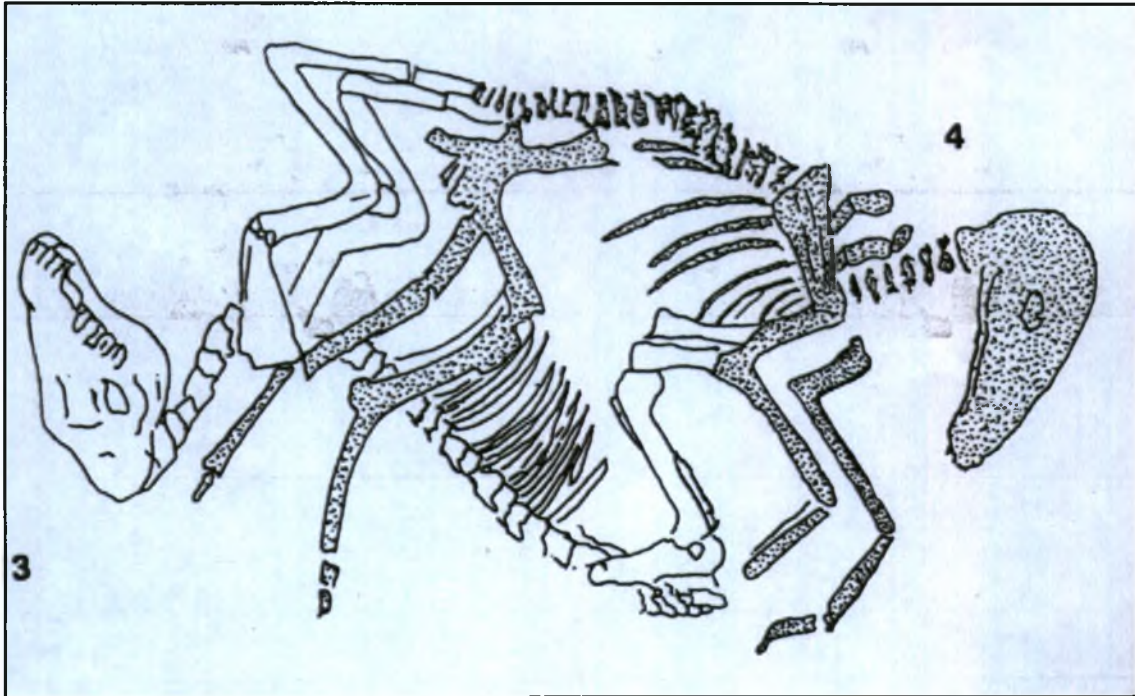
Εικ. 9. Δενδρά. Τύμβος Β. Σχέδιο των αλόγων 1 και 2.

Εικ. 10. Δενδρά. Τύμβος Β. Σκελετοί αλόγων 1 και 2.

Εικ. 11. Δενδρά. Τύμβος Β. Λεπτομέρεια αλόγων 1 και 2.

Εικ. 12. Δενδρά. Τύμβος C. Σχέδιο αλόγων 3 και 4.

Εικ. 13. Δενδρά. Τύμβος C. Σκελετοί αλόγων 3 και 4.

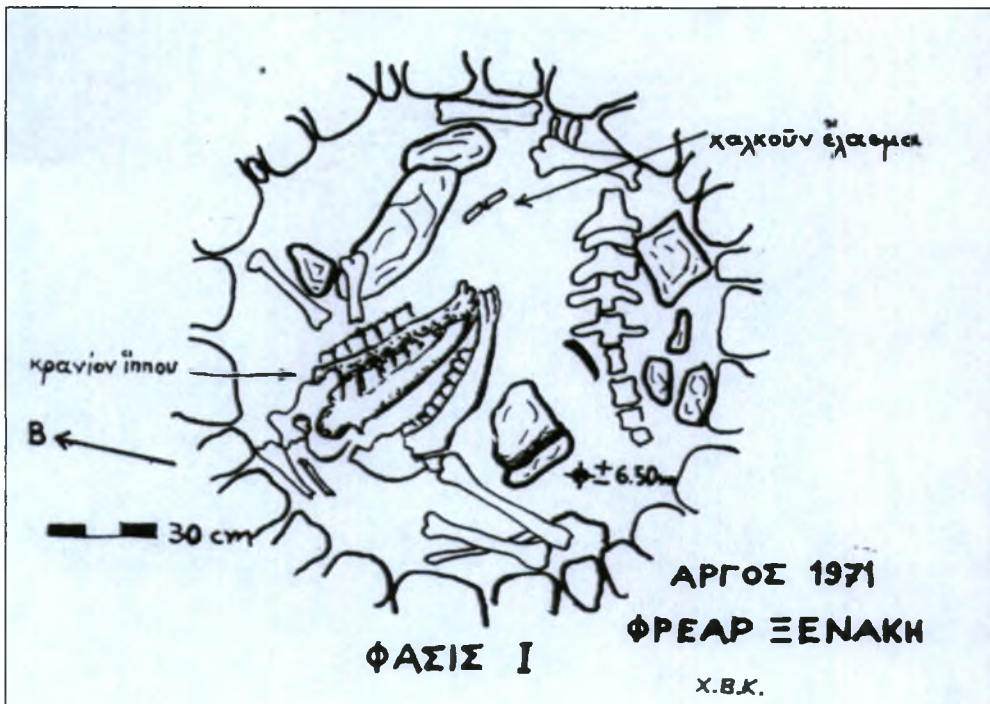
Εικ. 14. Δενδρά. Τύμβος C. Άλογο 3.

Εικ. 15. Δενδρά. Τύμβος C. Άλογο 4.

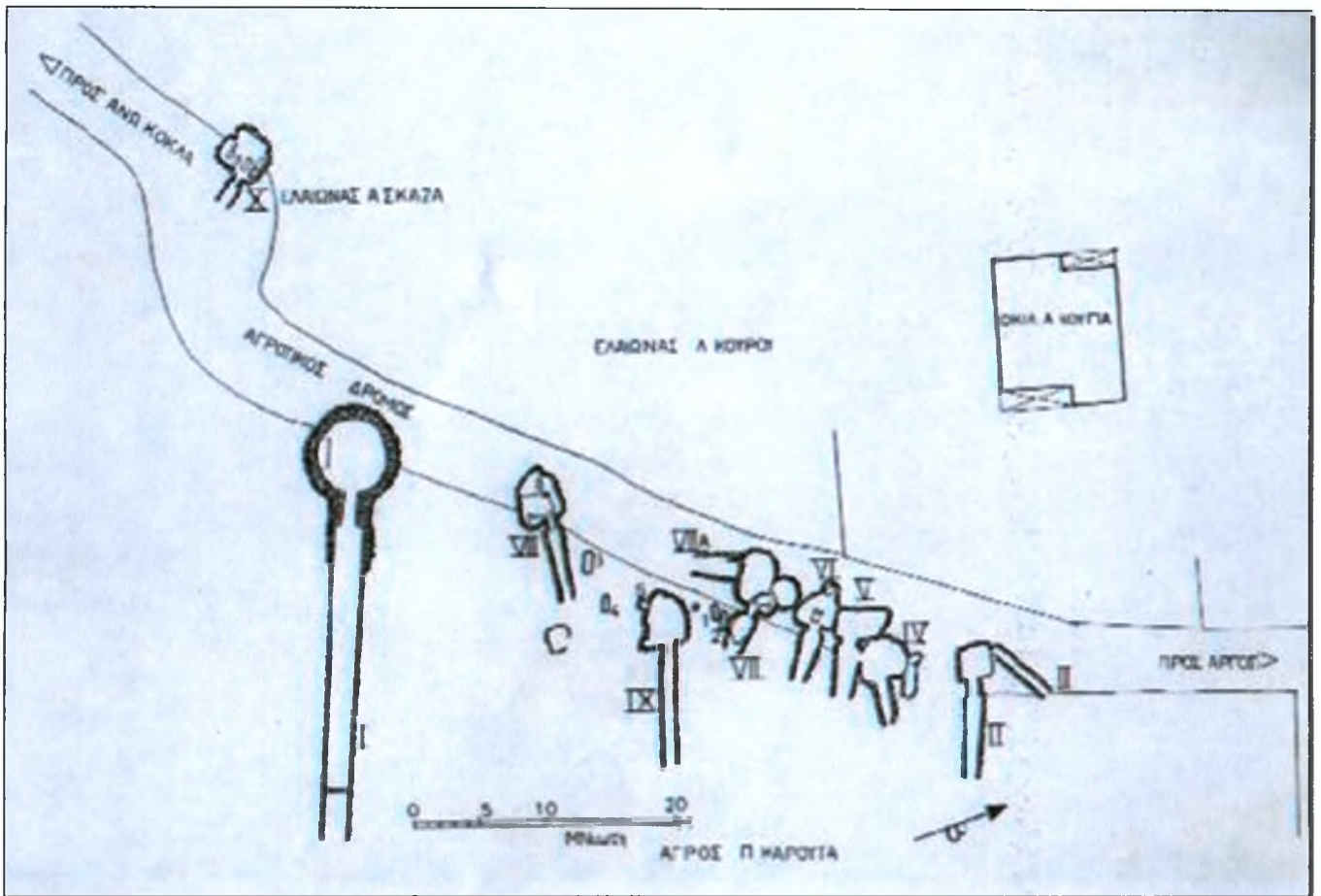
Εικ. 16. Άργος Δειράς. Τάφος 8. Σκελετός αλόγου.

Εικ. 17. Φάση Ι της ανασκαφής του μυκηναϊκού πηγαδιού. Άργος.

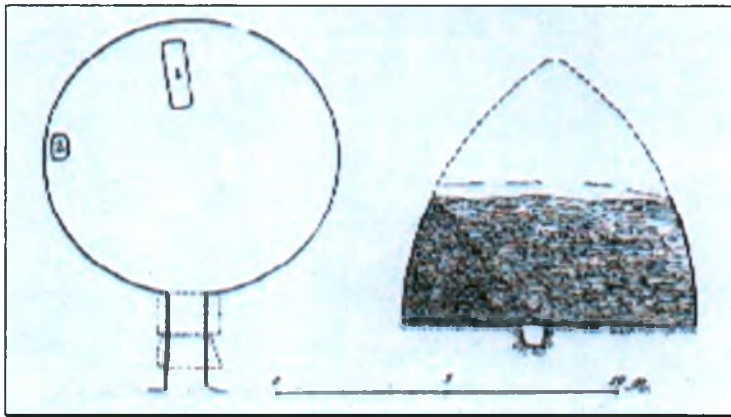
Εικ 18. Φάση I της ανασκαφής του μυκηναϊκού πηγαδιού. Το κρανίο του αλόγου κατά χώραν. Άργος.

Εικ. 19. Κόκλα Άργους. Μυκηναϊκή νεκρόπολη.

Εικ. 20. Οστά αλόγου από την τάφο F στη Λέρνα.

Εικ. 21. Ανάληψη. Θολωτός τάφος.

Εικ. 22. Οστά και δόντια αλόγων από τη θέση Νιχώρια της Μεσσηνίας.

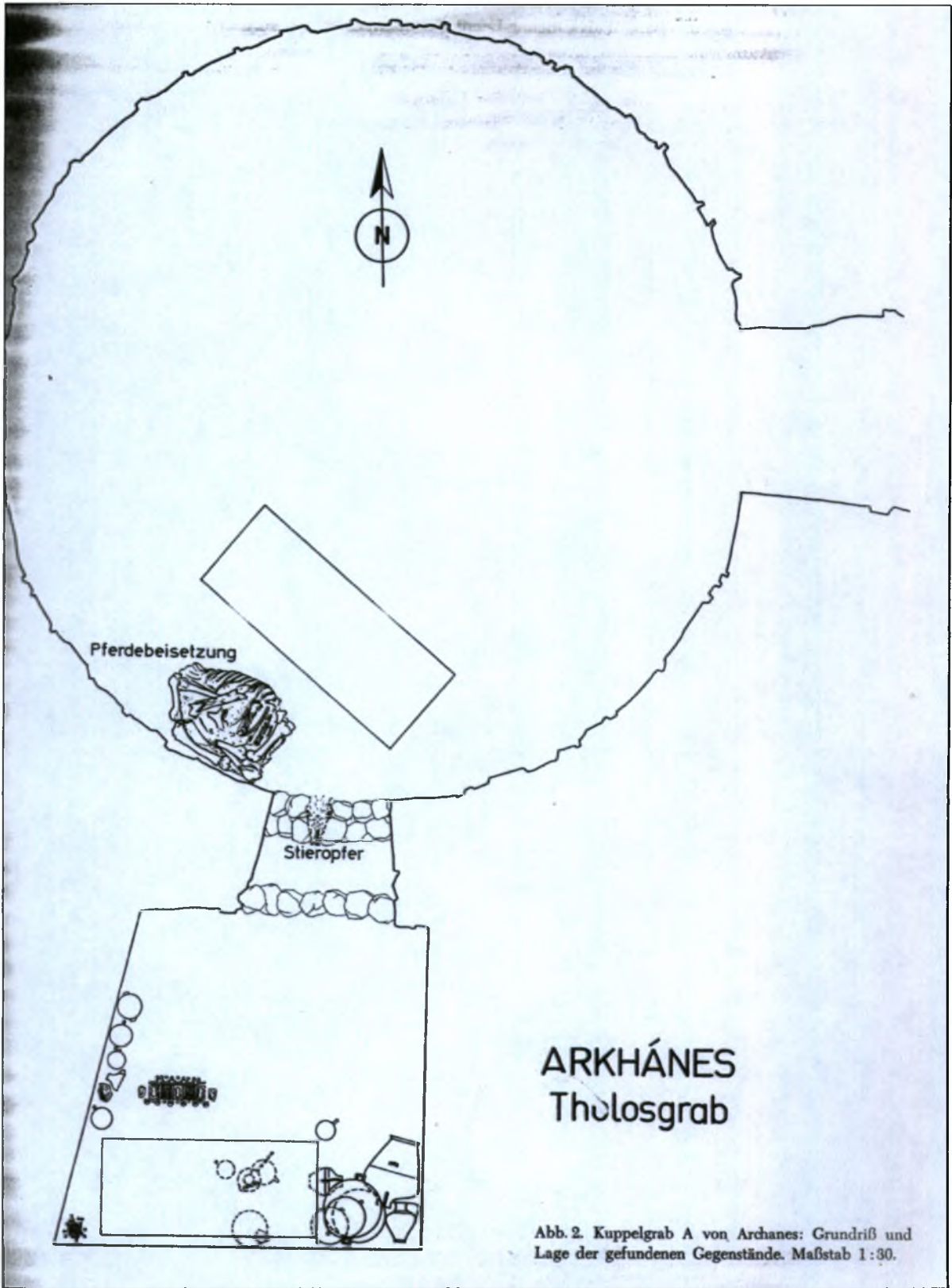
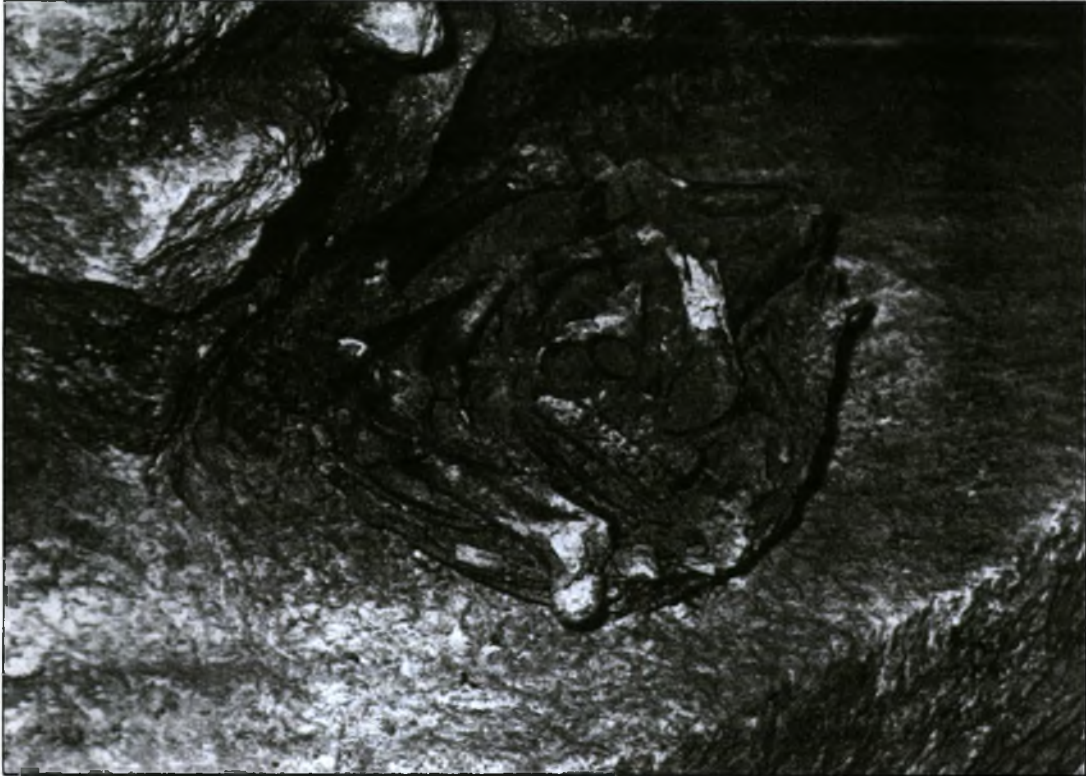
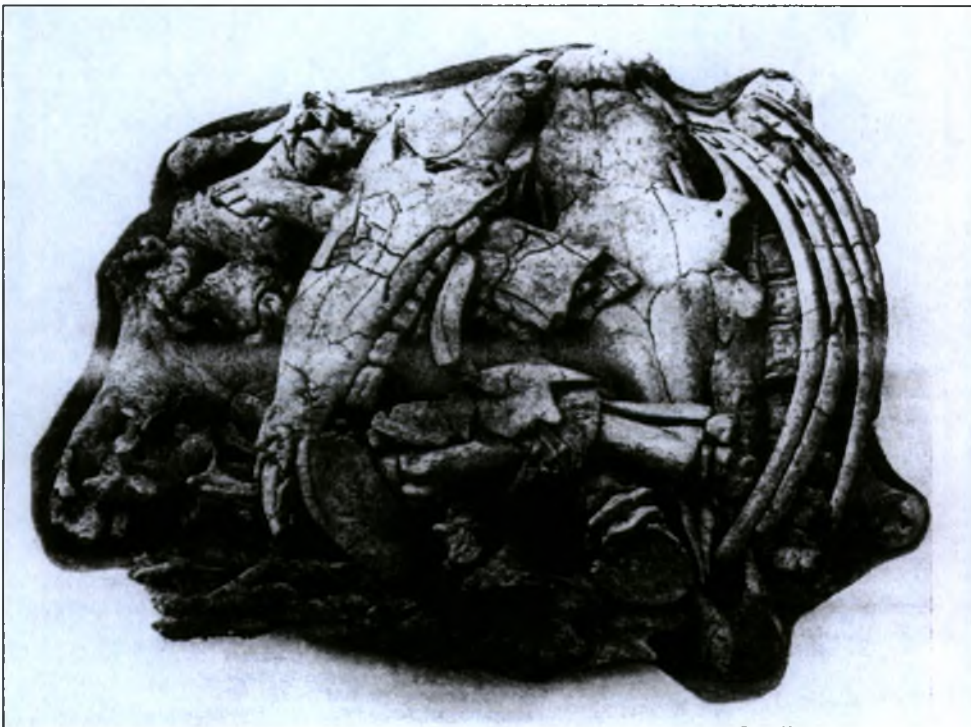

Abb. 2. Kuppelgrab A von Archanes: Grundriß und Lage der gefundenen Gegenstände. Maßstab 1:30.

Εικ. 23. Σχέδιο του θολωτού Τάφου Α στις Αρχάνες.

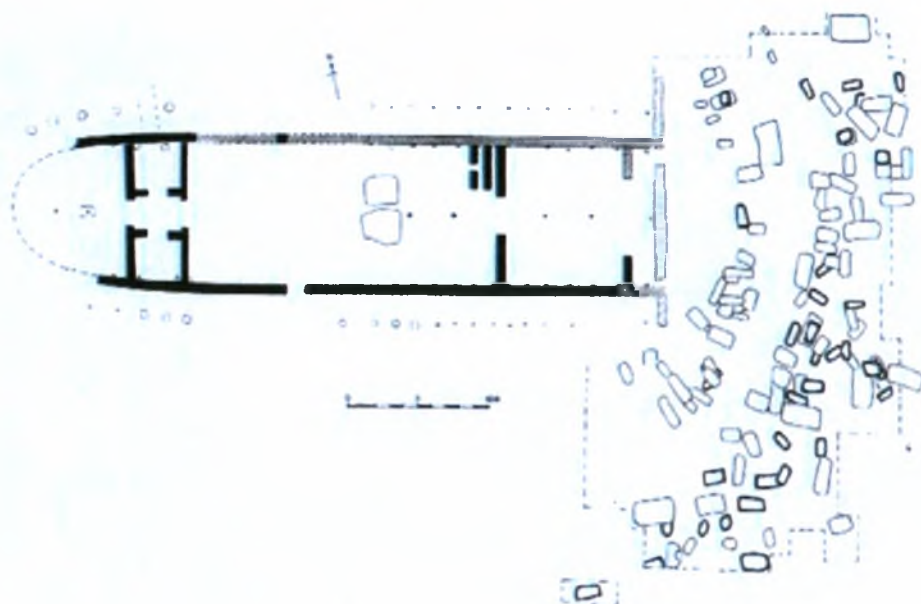
Εικ. 24. Ο σκελετός του αλόγου στον Θολωτό Τάφο Α στις Αρχάνες.

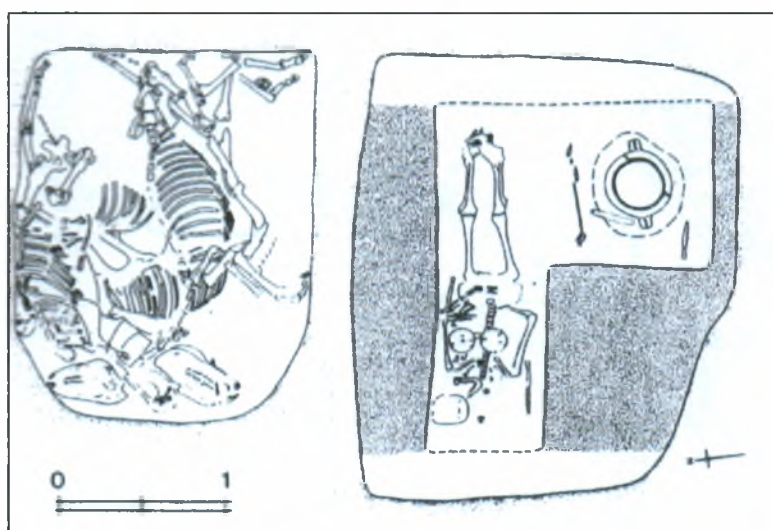
Εικ. 25. Ο σκελετός του αλόγου του Θολωτού Τάφου Α στις Αρχάνες, όπως εκτίθεται στο Μουσείο Ηρακλείου.

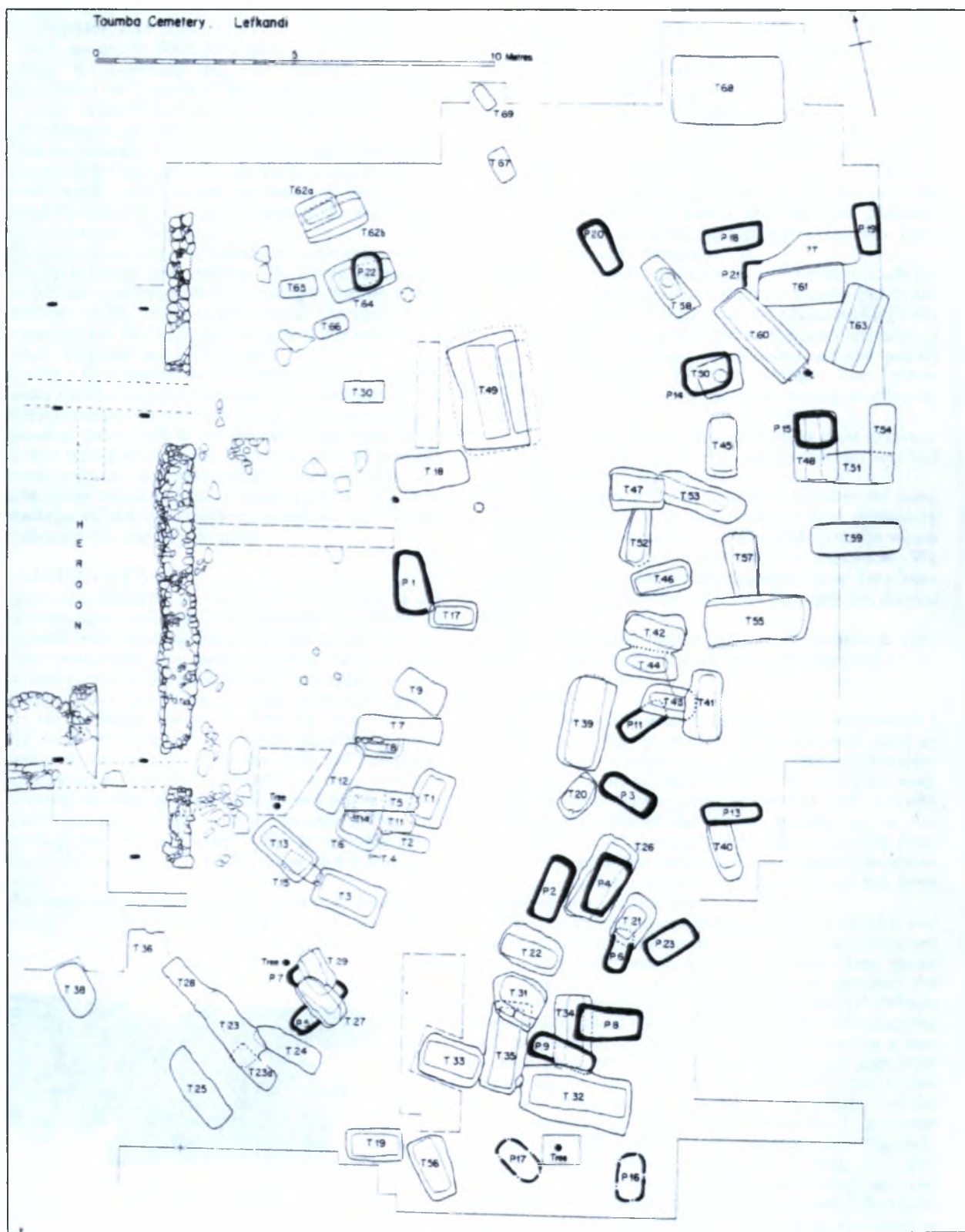
Εικ. 26. Hala Sultan Tekke. Τάφος 2. Κρανίο αλόγου.

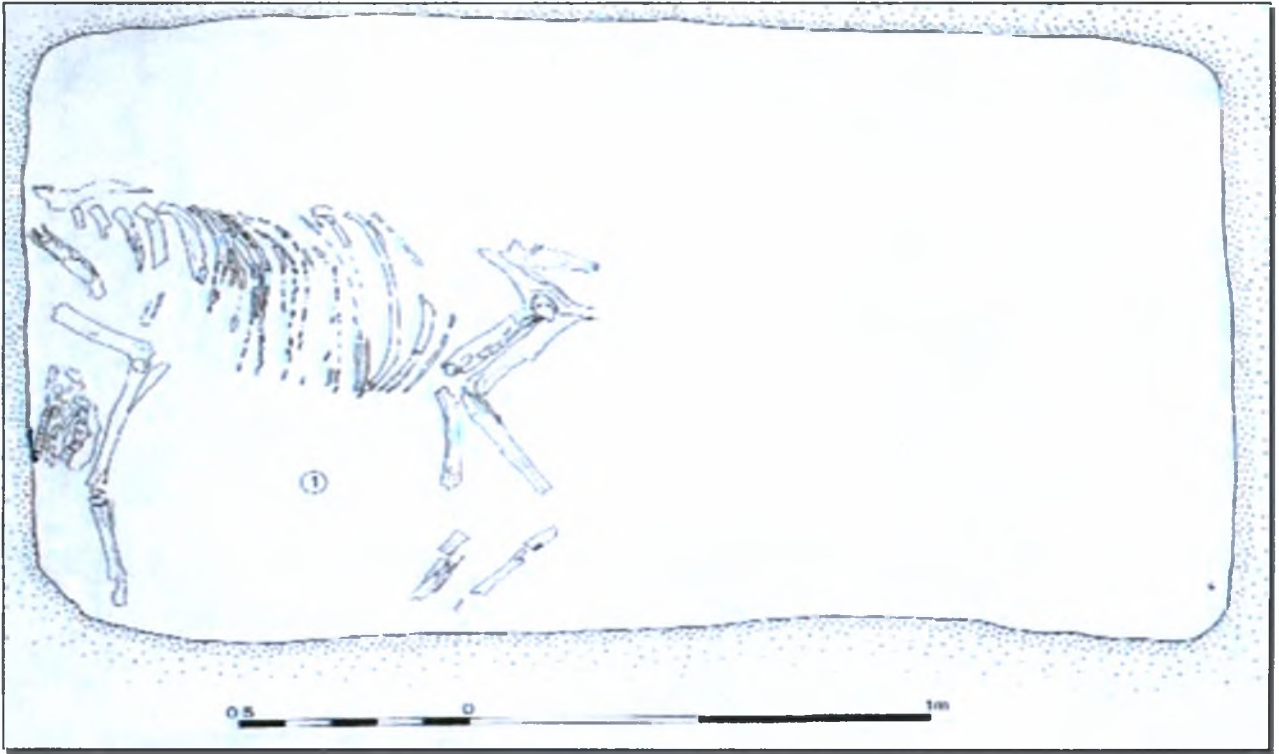
Εικ. 27. Το αφιδωτό κτίριο και το νεκροταφείο στο Λευκαντί

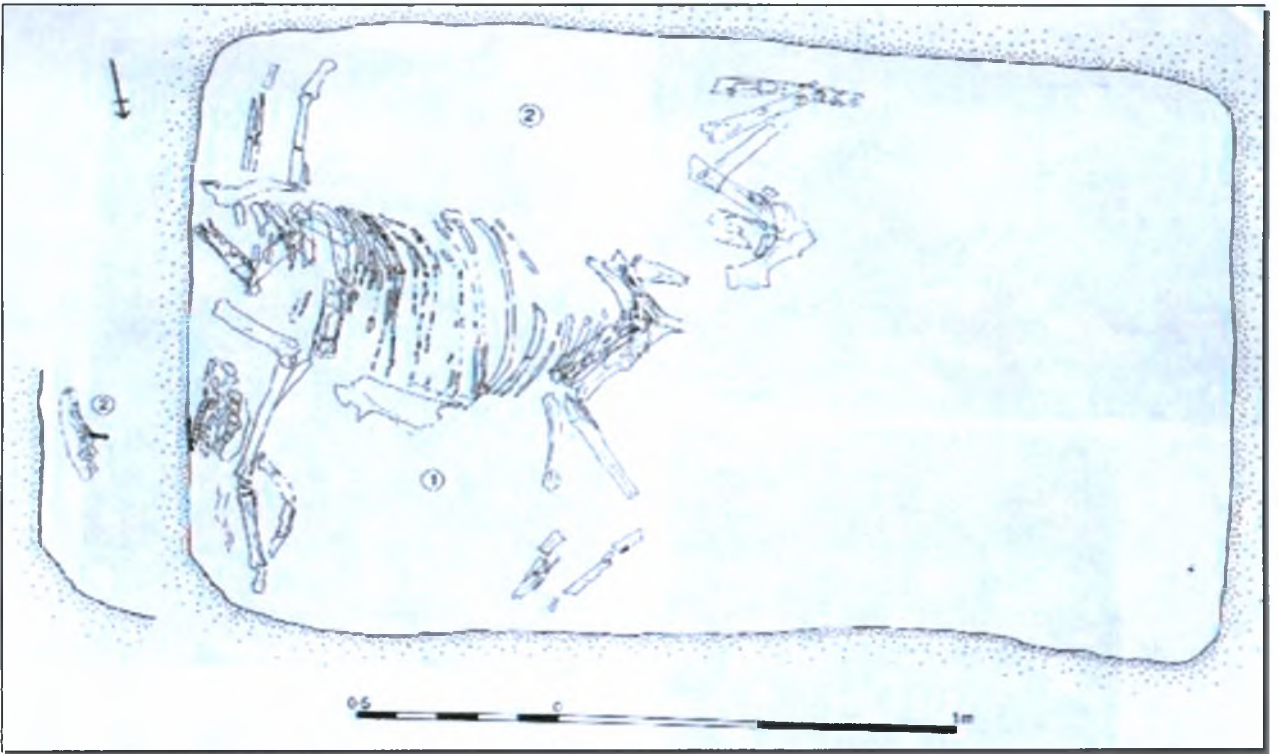
Εικ. 28. Λευκαντί. Τούμπα. Κάτοψη τάφων στο εσωτερικό του αφιδωτού κτιρίου.

Εικ. 29. Το νεκροταφείο της Τούμπας.

Εικ. 30. Ο σκελετός του πρώτου αλόγου του τάφου 68.

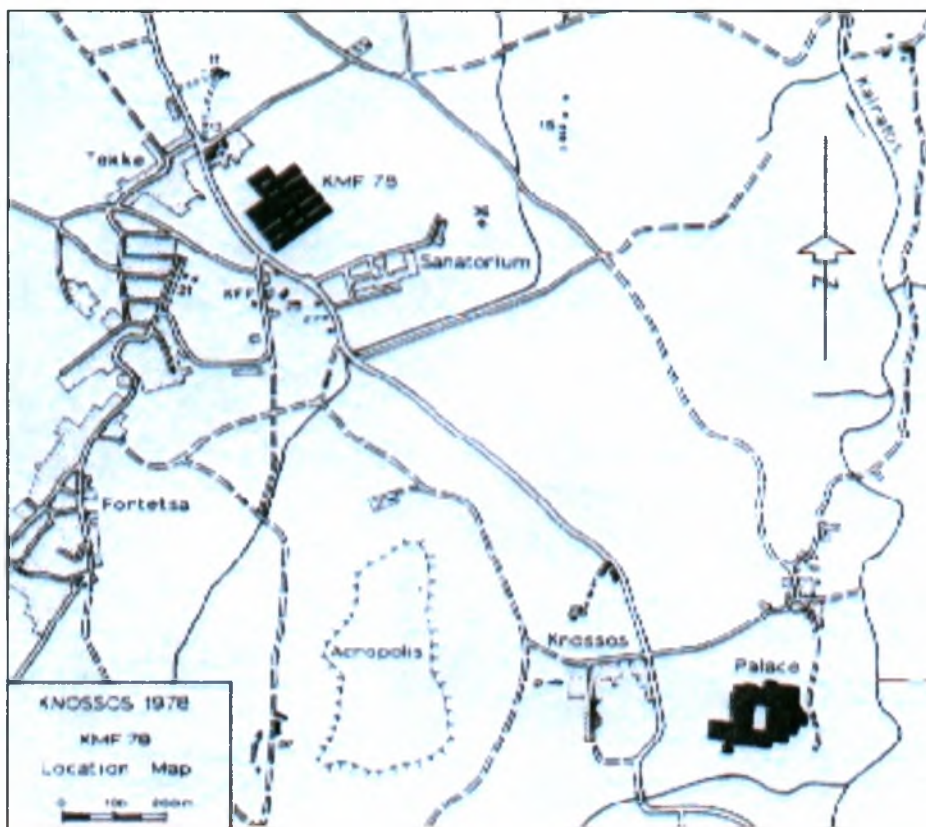
Εικ. 31. Τάφος 68, η υπερκείμενη ταφή αλόγου 1 και η 2.

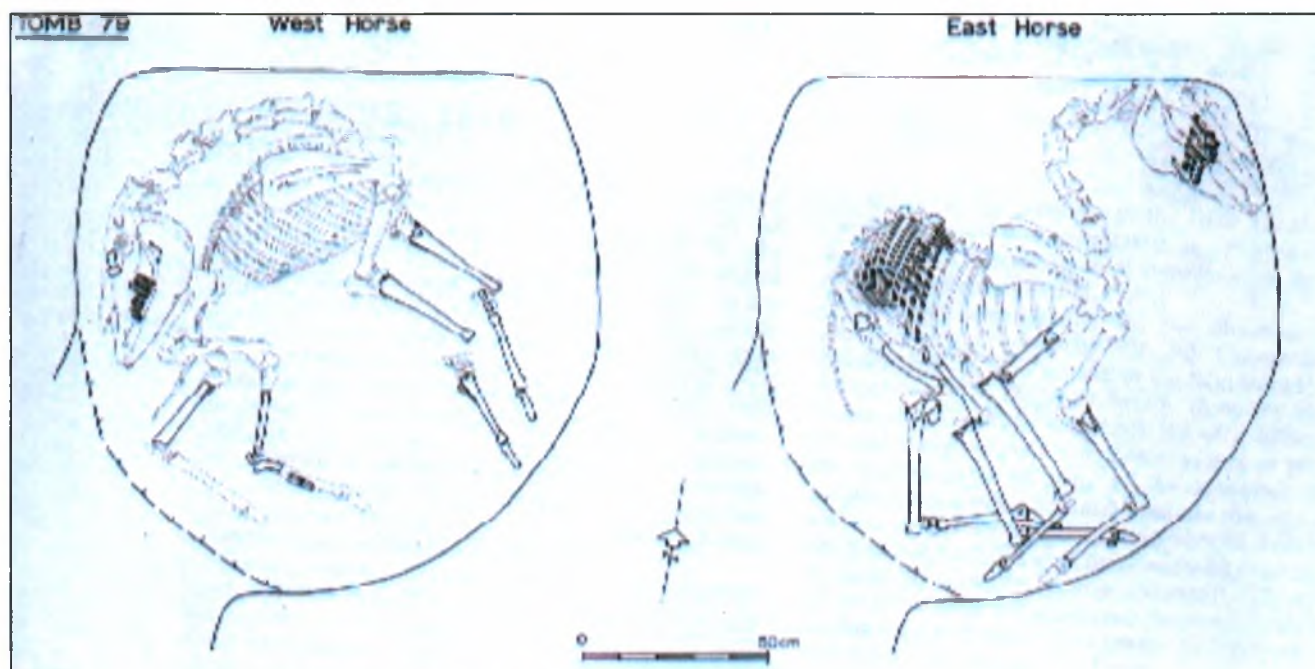
Εικ. 32. Τάφος 68, διπλή ταφή αλόγων.

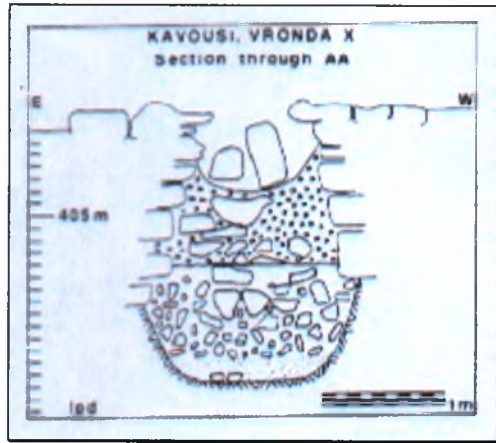
Εικ. 33. Τάφος 68, διπλή ταφή αλόγων.

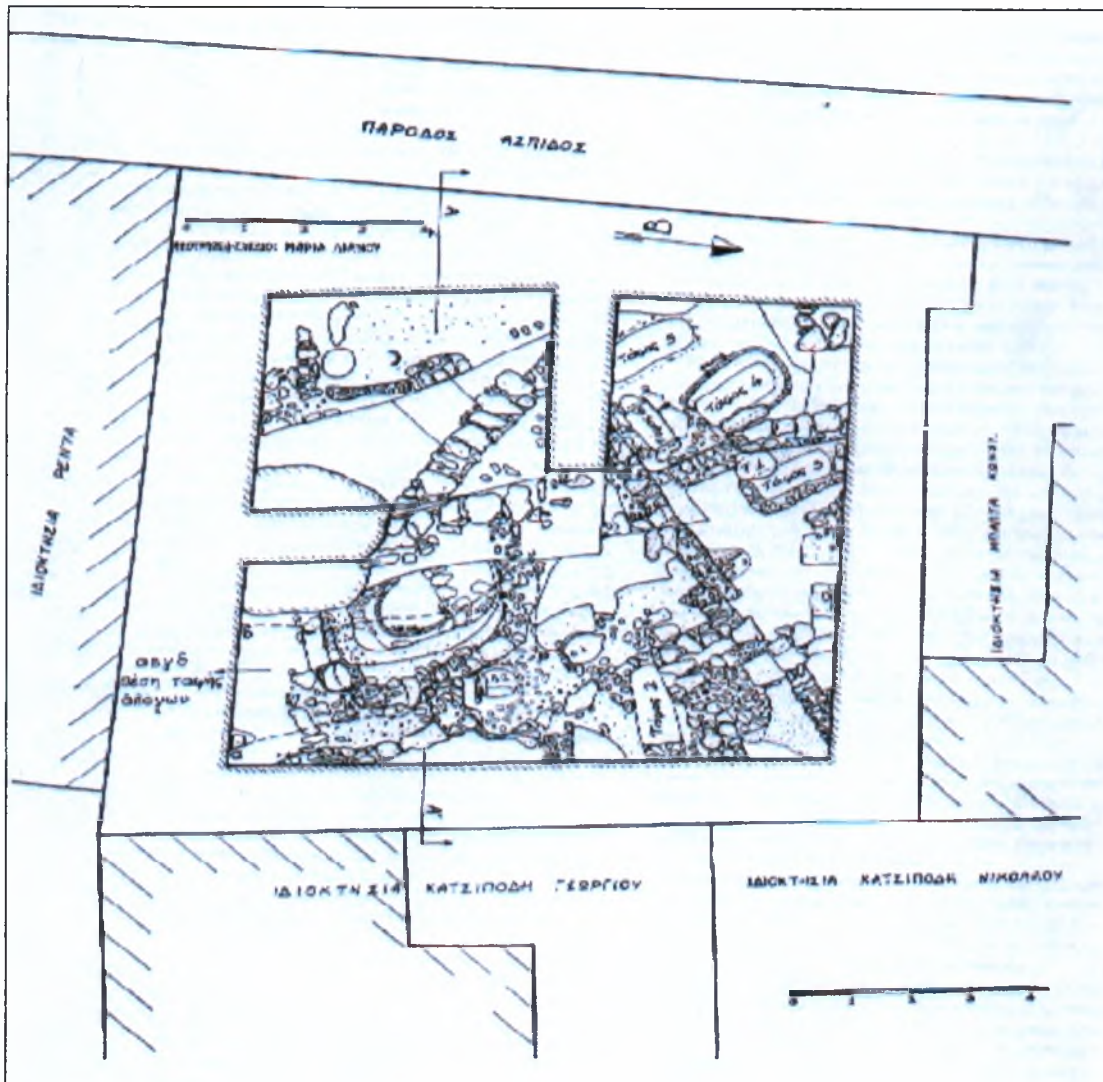
Εικ. 34. Χάρτης της περιοχής της Κνωσού.

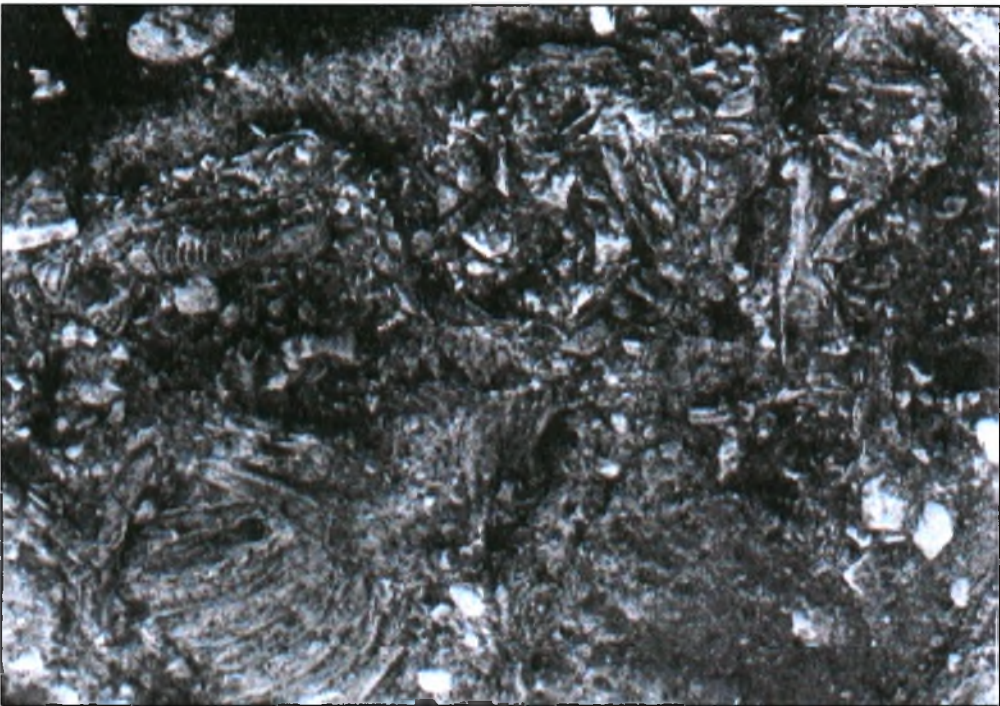
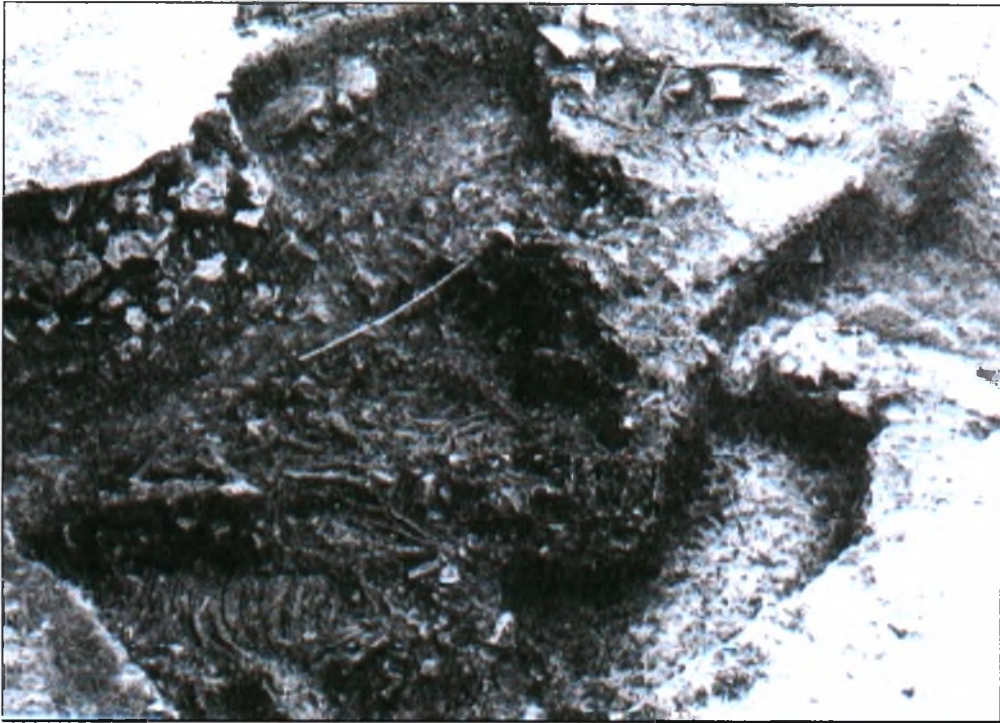
Εικ. 35. Τα δύο άλογα του Τάφου 79 της Κνωσού.

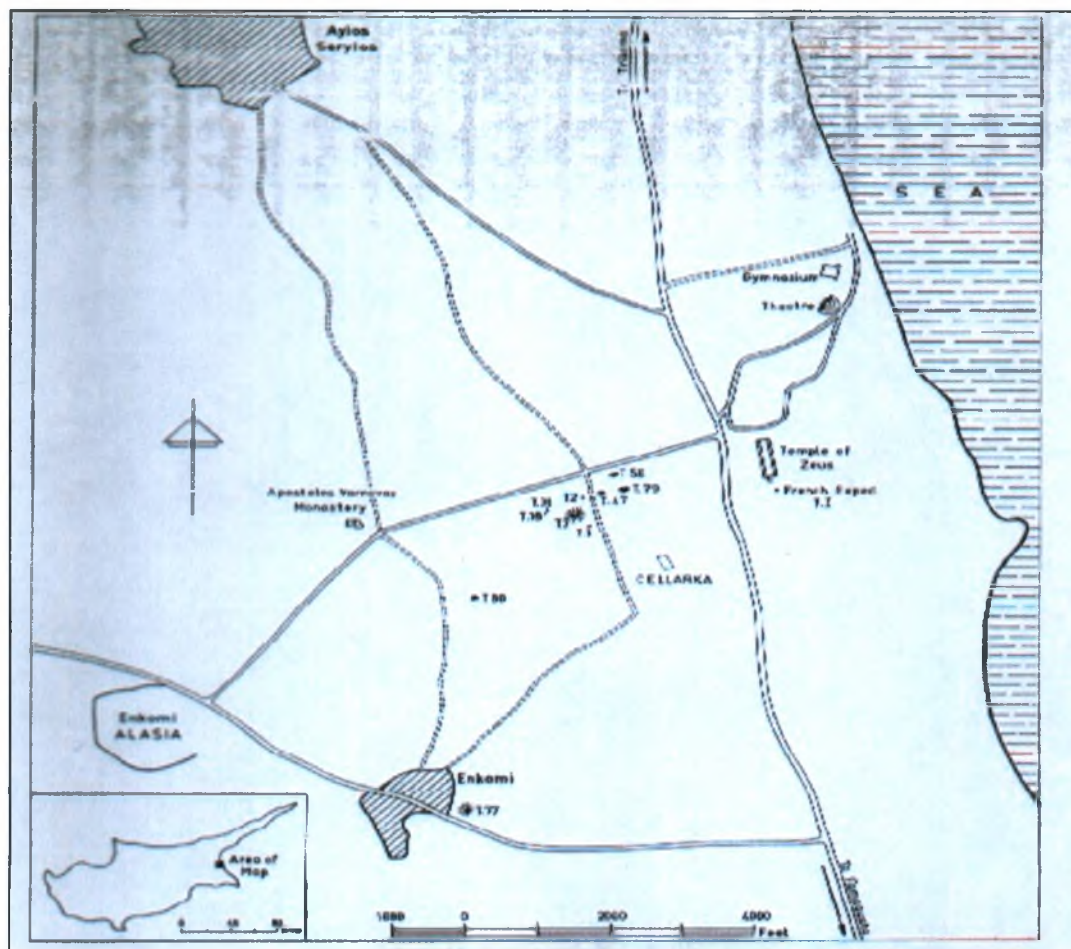
Εικ. 36. Καβούσι. Τομέας Βροντά. Τάφος Χ.

Εικ. 37. Άργος. Πάροδος Ασπίδος. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 38. Άργος. Πάροδος Ασπίδος. α) τρεις ακέφαλοι σκελετοί αλόγων β) λεπτομέρεια.

Εικ. 39. Χάρτης Σαλαμίνας

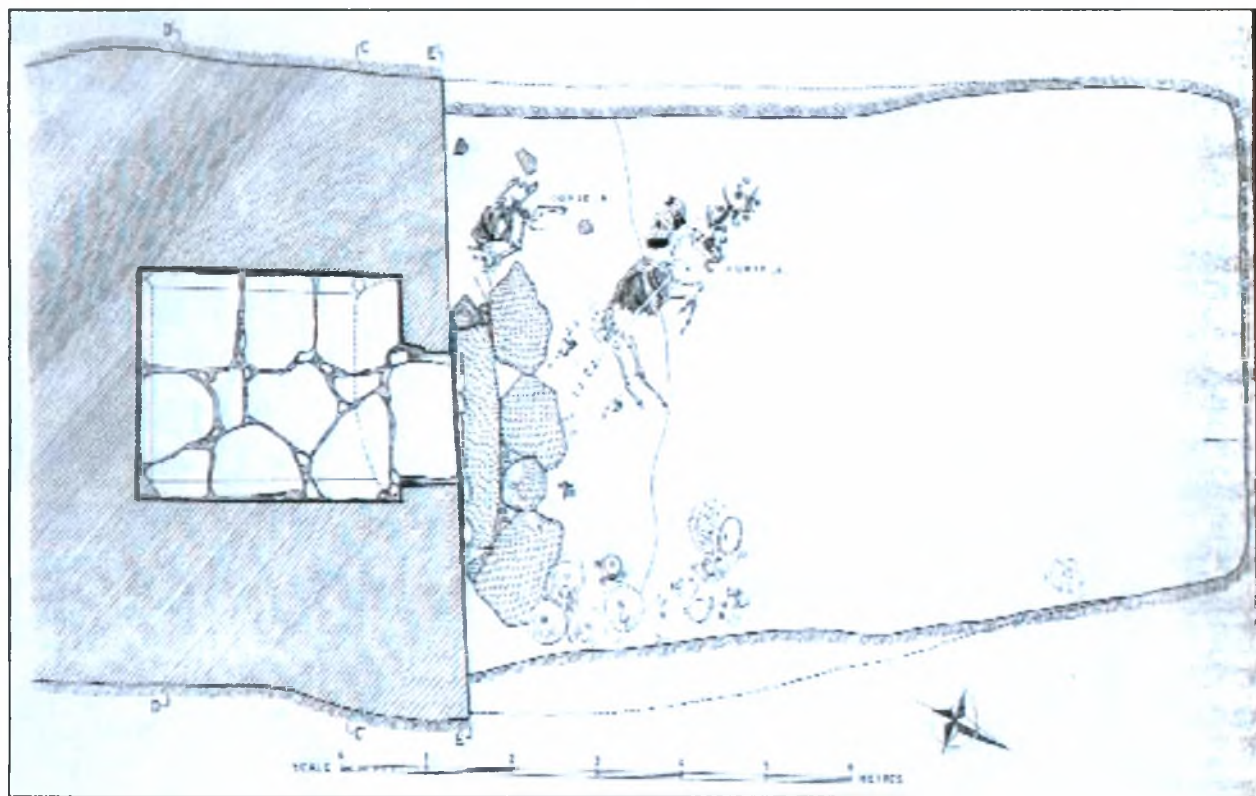
Εικ. 40. Οι σκελετοί δύο αλόγων που σώθηκαν μερικώς πάνω στο δάπεδο του Τάφου 1. Αρχικά υπήρχαν τέσσερις σκελετοί.

Εικ. 41. Τα αποτυπώματα των ξύλινων τιμονιών του τεθρίππου στο δάπεδο του δρόμου του Τάφου 1. Στο βάθος υπολείμματα των σκελετών αλόγων κατά χώραν.

Εικ. 42. Γενική άποψη του δρόμου του Τάφου 1 μετά την ανασκαφή.

Εικ. 43. Τάφος 2. Σχέδιο με τα ευρήματα κατά χώραν.

Εικ. 44. Ο σκελετός του όνου στο δρόμο του Τάφου 2 και πάνω του τα αποτυπώματα του ξύλινου τιμονιού του άρματος.

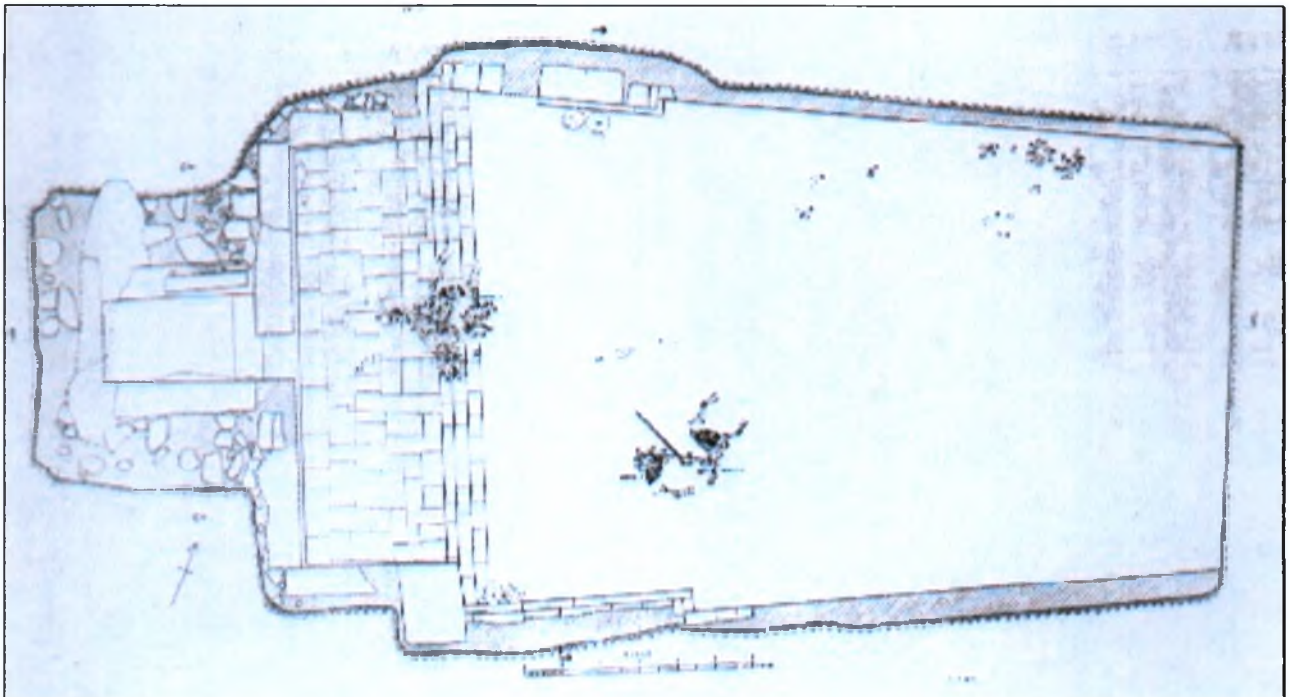
Εικ. 45. Ο σκελετός του όνου στο δρόμο του Τάφου 2 και πάνω του τα αποτυπώματα του ξύλινου τιμονιού του άρματος.

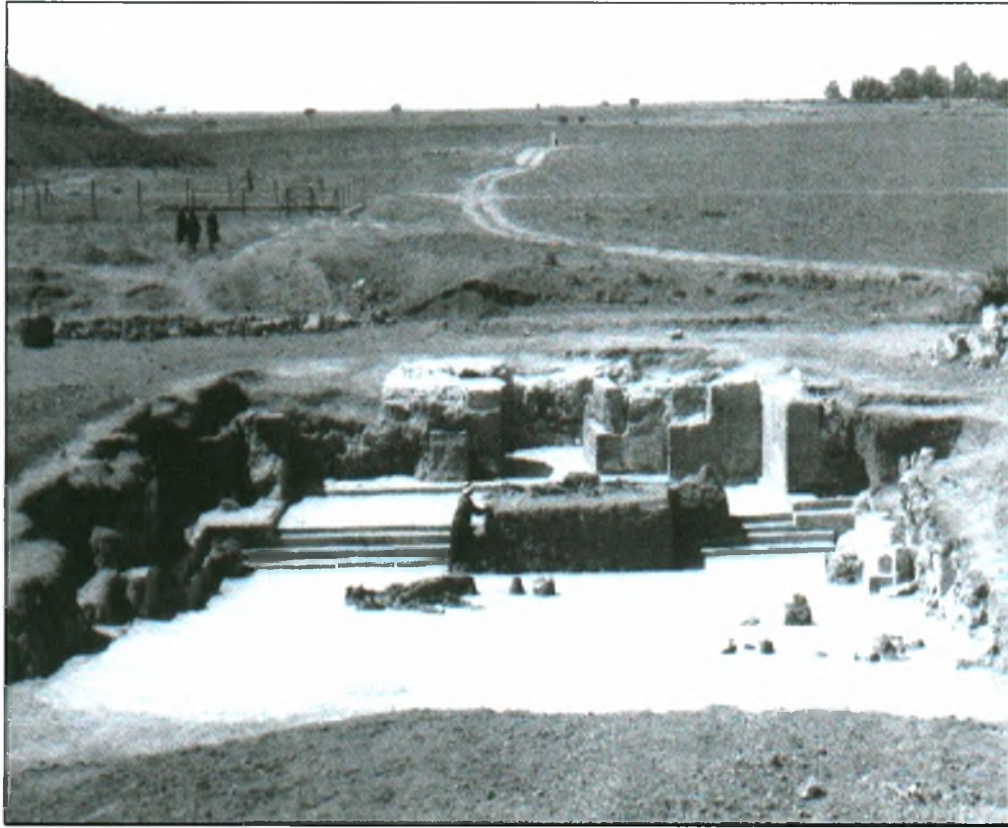
Εικ. 46. Σκελετός όνου στο δρόμο του Τάφου 2, η στάση του οποίου πιθανότατα δηλώνει ότι ετάφη ζωντανό.

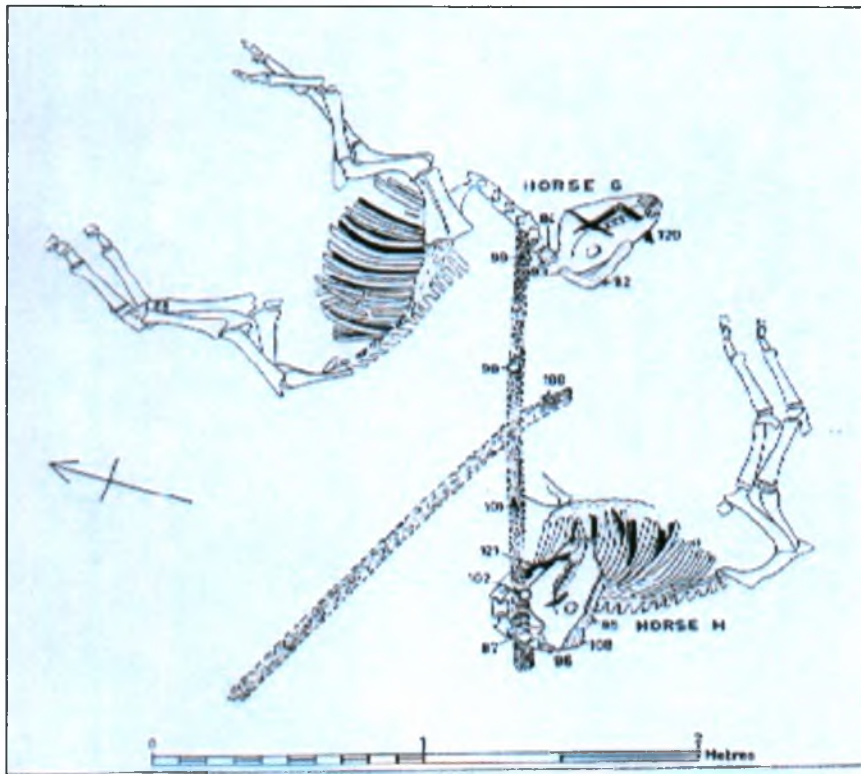
Εικ. 47. Λεπτομέρεια κεφαλής όνου στο δρόμο του Τάφου 2, με χάλκινα παρώπια, χάλκινο προμετωπίδιο και σιδερένια χαλινάρια κατά χώραν. Στα δεξιά, τα παρώπια και το προμετωπίδιο του όνου που ελευθερώθηκε από το ζυγό και ετάφη ζωντανό.

Εικ. 48. Τάφος 47. Σχέδιο του θαλάμου και του δρόμου με τα ευρήματα κατά χώραν.

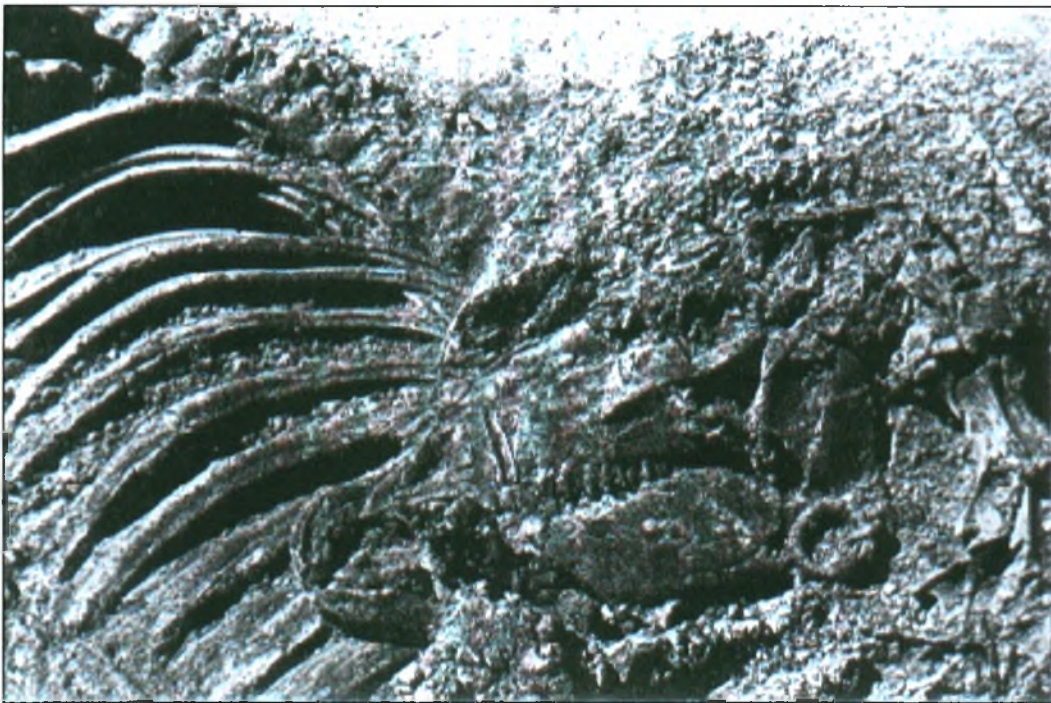
Εικ. 49. Γενική άποψη του δρόμου και του θαλάμου του βασιλικού Τάφου 47.
Στο βάθος αριστερά, το μοναστήρι του Αγίου Βαρνάβα.

Εικ. 50. Τάφος 47. Οι σκελετοί των αλόγων G και H (πρώτη ταφή).

Εικ. 51. Οι σκελετοί των δύο αλόγων στο δρόμο του Τάφου 47. Ένα από τα άλογα (το Η) προσπάθησε να απελευθερωθεί και σύντριψε το λαιμό του γύρω από το ζυγό.

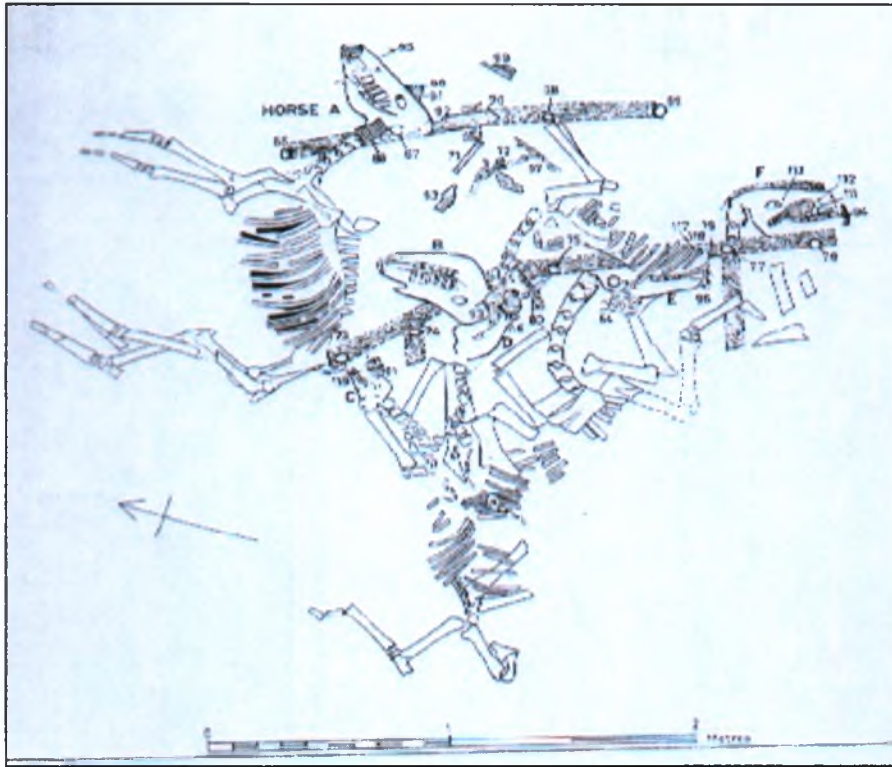
Εικ. 52. Λεπτομέρεια του αλόγου Η που σύντριψε το λαιμό του γύρω από το ζυγό (βλ. εικ. 51). Ανήκει στην πρώτη ταφή του Τάφου 47, (8^{ος} αι. π. Χ.).

Εικ. 53. Λεπτομέρεια κεφαλής του αλόγου G στο δρόμο του Τάφου 47, με το προμετωπίδιο, τα παρώπια και τους χαλινούς κατά χώραν.

Εικ. 54. Οι σκελετοί των έξι αλόγων της δεύτερης ταφής του Τάφου 47. Στην πάνω αριστερή πλευρά διακρίνονται και τα δύο άλογα της πρώτης ταφής.

Εικ. 55. Τάφος 47. Οι σκελετοί των αλόγων Α, Β, C, D, E και F της δεύτερης ταφής.

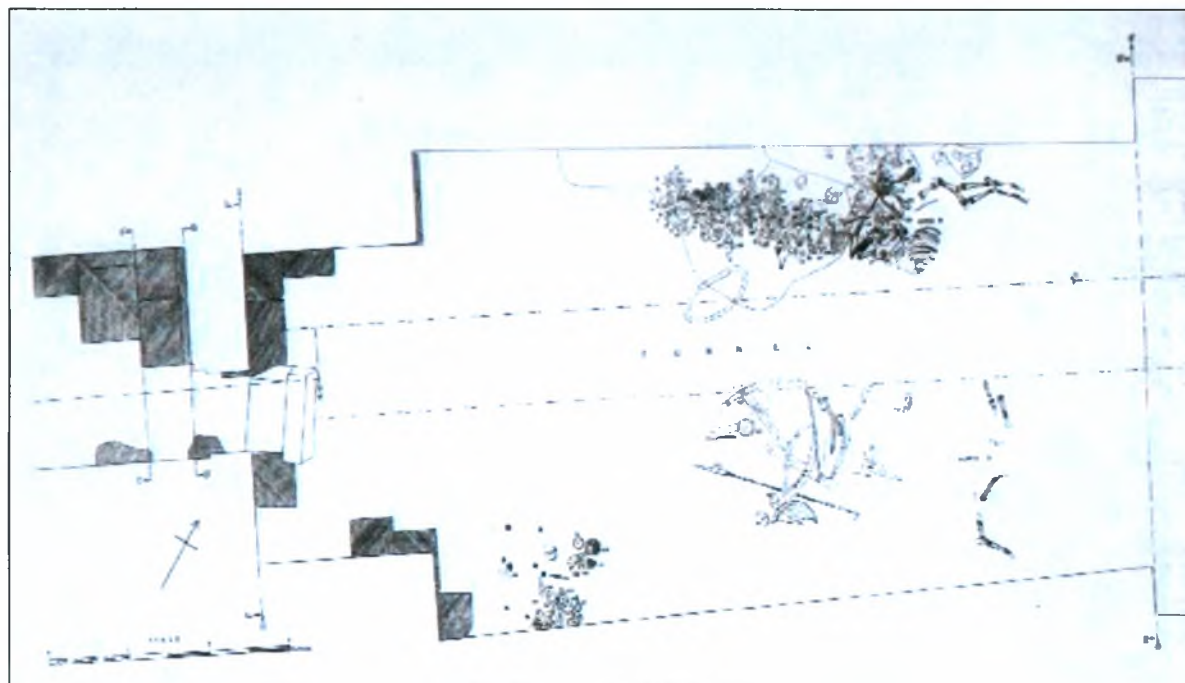
Εικ. 56. Ό,τι απέμεινε από τα προμετωπίδια των δύο αλόγων που βρέθηκαν στο δρόμο του Τάφου 47. Ήταν λογικά από οργανική ουσία, πιθανότατα δέρμα, καλυμμένη με λεπτά φύλλα χρυσού.

Εικ. 57. Η πρώτη μέρα ανασκαφών του Μεγάλου Τύμβου, Τάφος 3.

Εικ. 58. Η υπόγεια διάδοδος των Βρετανικών ανασκαφών του 1896.

Εικ. 59. Τάφος 3. Σχέδιο του δυτικού τμήματος του δρόμου με τα ευρήματα κατά χώραν. Κατά μήκος του δρόμου αποδίδεται η σήραγγα της ανασκαφής του 1896.

Εικ. 60. Ευρήματα κατά μήκος των πλευρών του δρόμου, όπου η υπόγεια δίοδος του 1896 δεν επηρέασε.

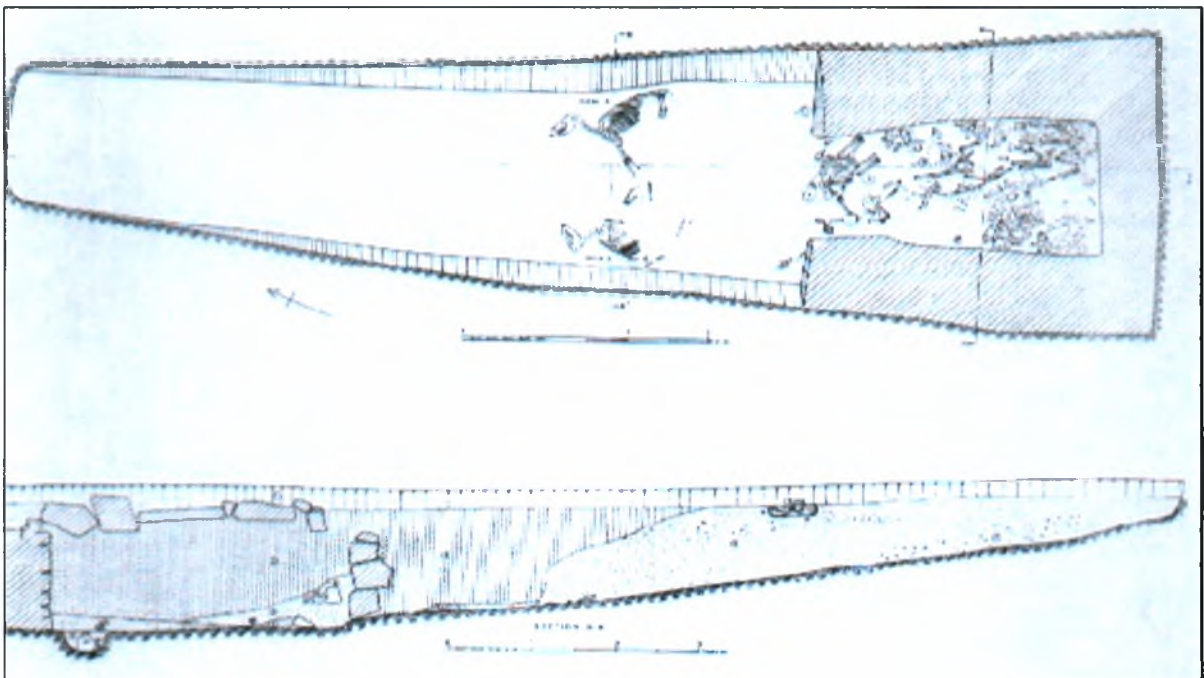
Εικ. 61. Άλογο του Τάφου 3, με το χάλκινο προμετωπίδιο και θώρακα κατά χώραν.

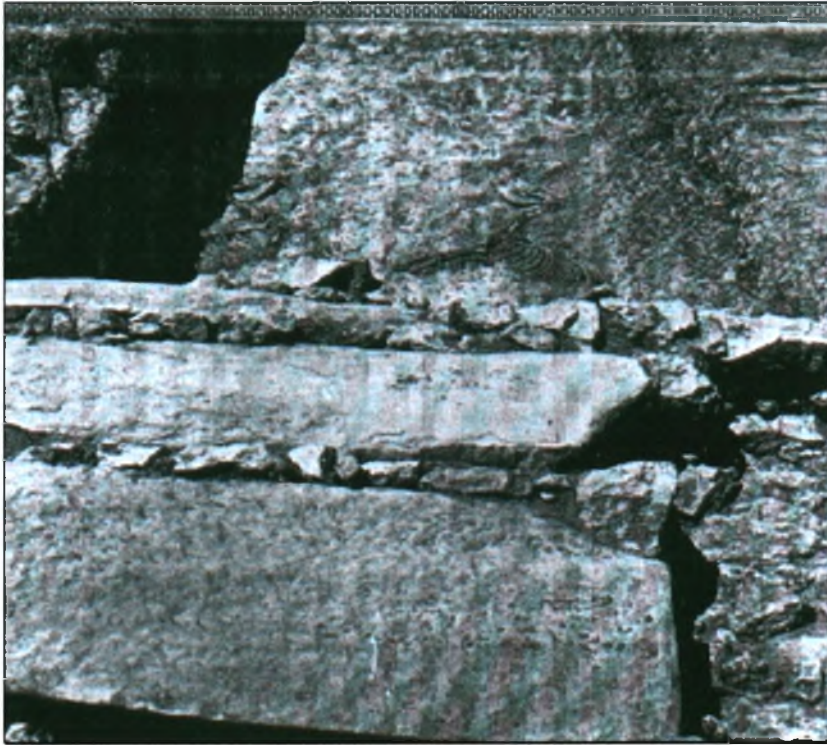
Εικ. 62. Η χάλκινη ασπίδα και το δόρυ του πολεμιστή που τάφηκε στο θάλαμο κάτω από τον Μεγάλο Τύμβο. Αποτυπώματα του άρματος.

Εικ. 63. Γύψινο εκμαγείο τροχού.

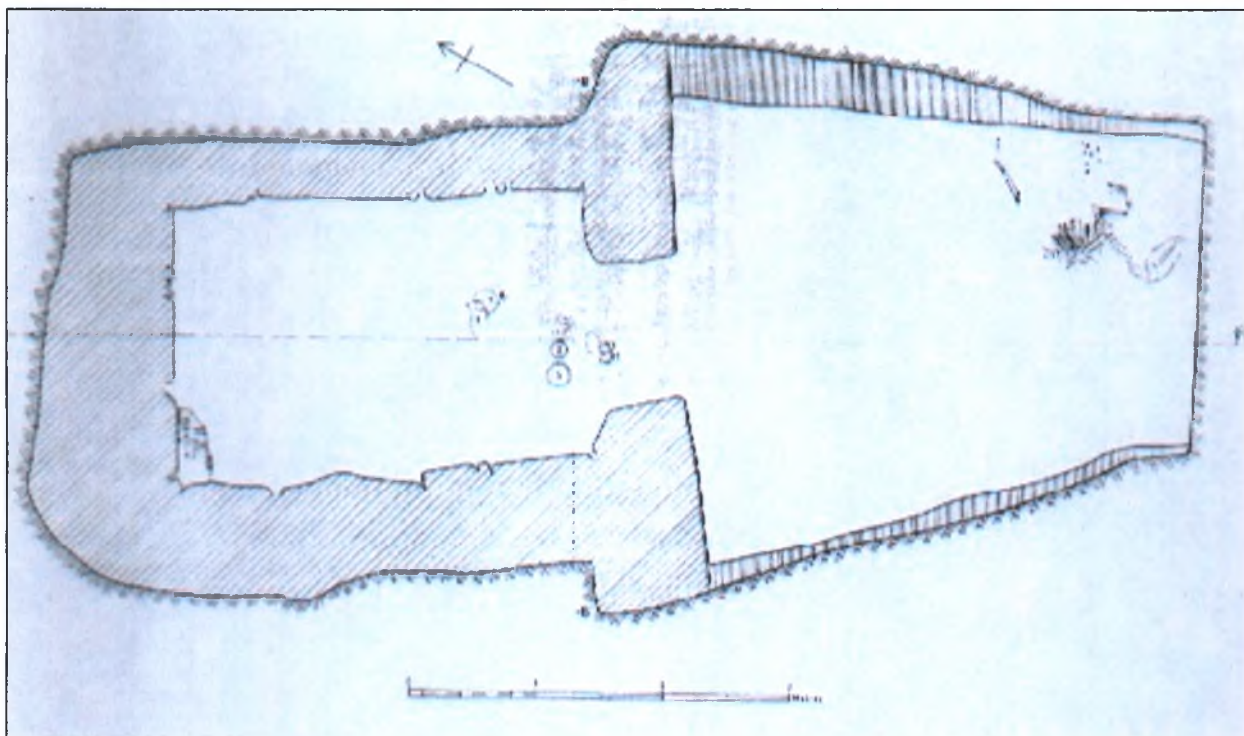
Εικ. 64. Τάφος 31. Επάνω: Σχέδιο με τα ευρήματα του δρόμου και του θαλάμου κατά χώραν. Κάτω: Τομές Α-Α' από βορρά προς νότο.

Εικ. 65. Οι όνοι του δρόμου του Τάφου 31.

Εικ. 66. Όνος του Τάφου 31.

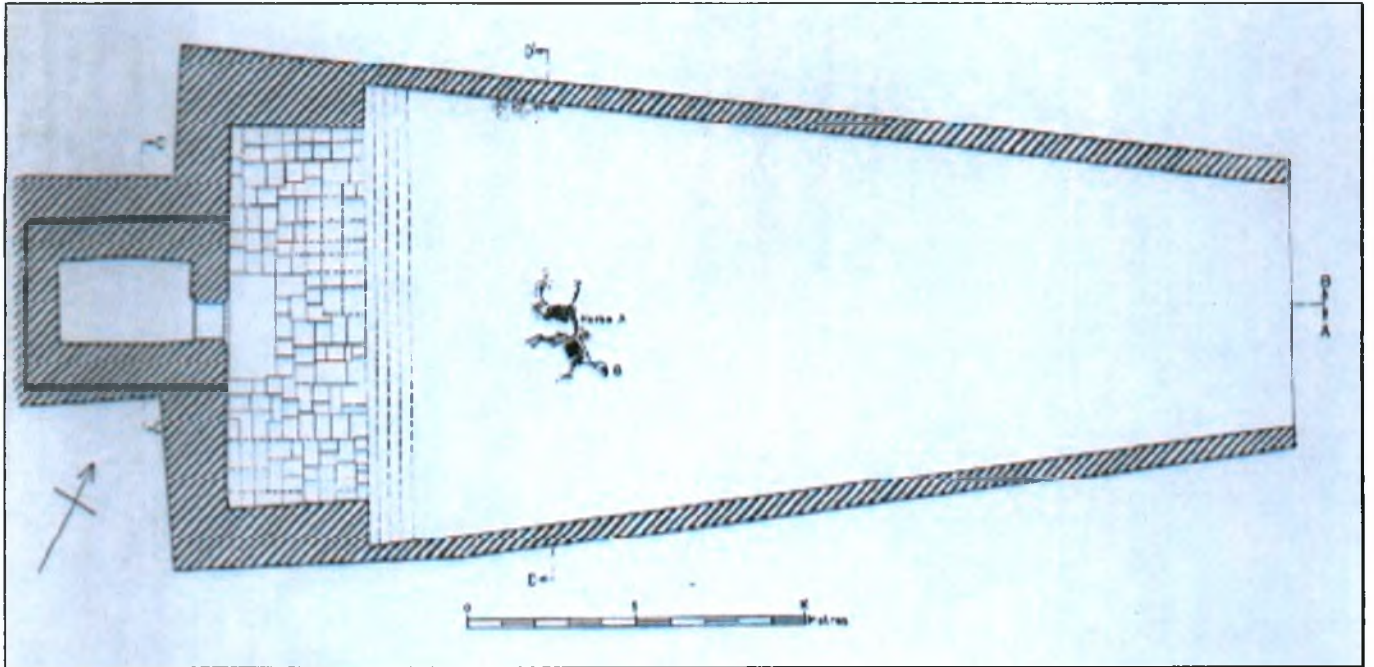
Εικ. 67. Τάφος 19. Σχέδιο των ευρημάτων του δρόμου και του θαλάμου κατά χώραν.

Εικ. 68. Τάφος 19. Σκελετός όνου στο δάπεδο του δρόμου.

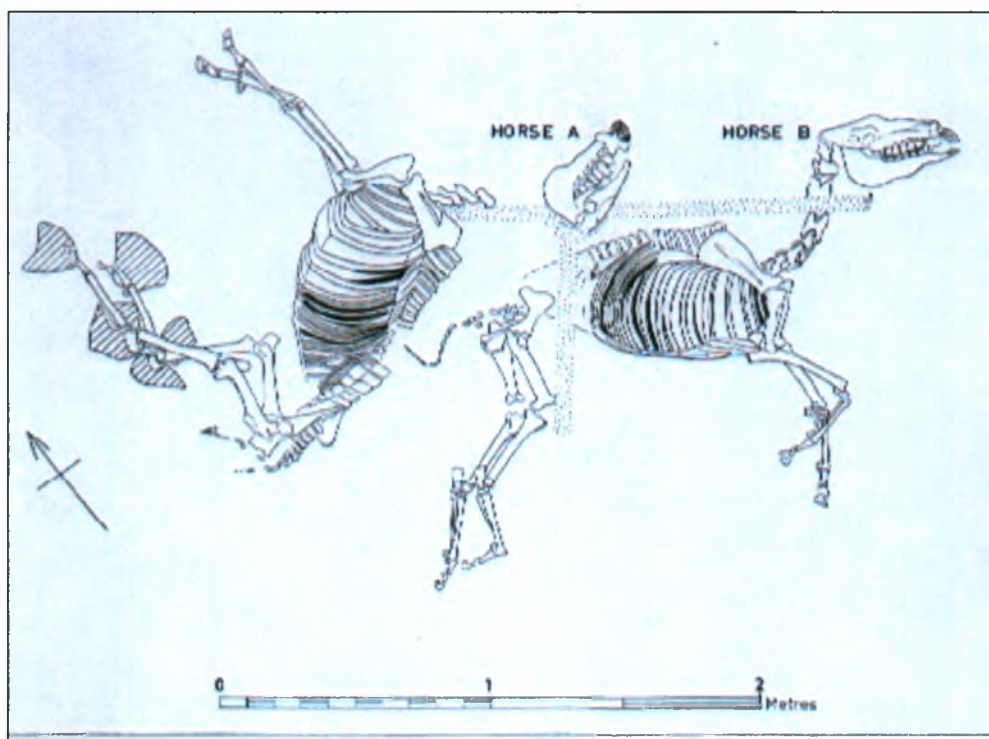
Εικ. 69. Η «Φυλακή της Αγίας Αικατερίνης» πριν την ανασκαφή.

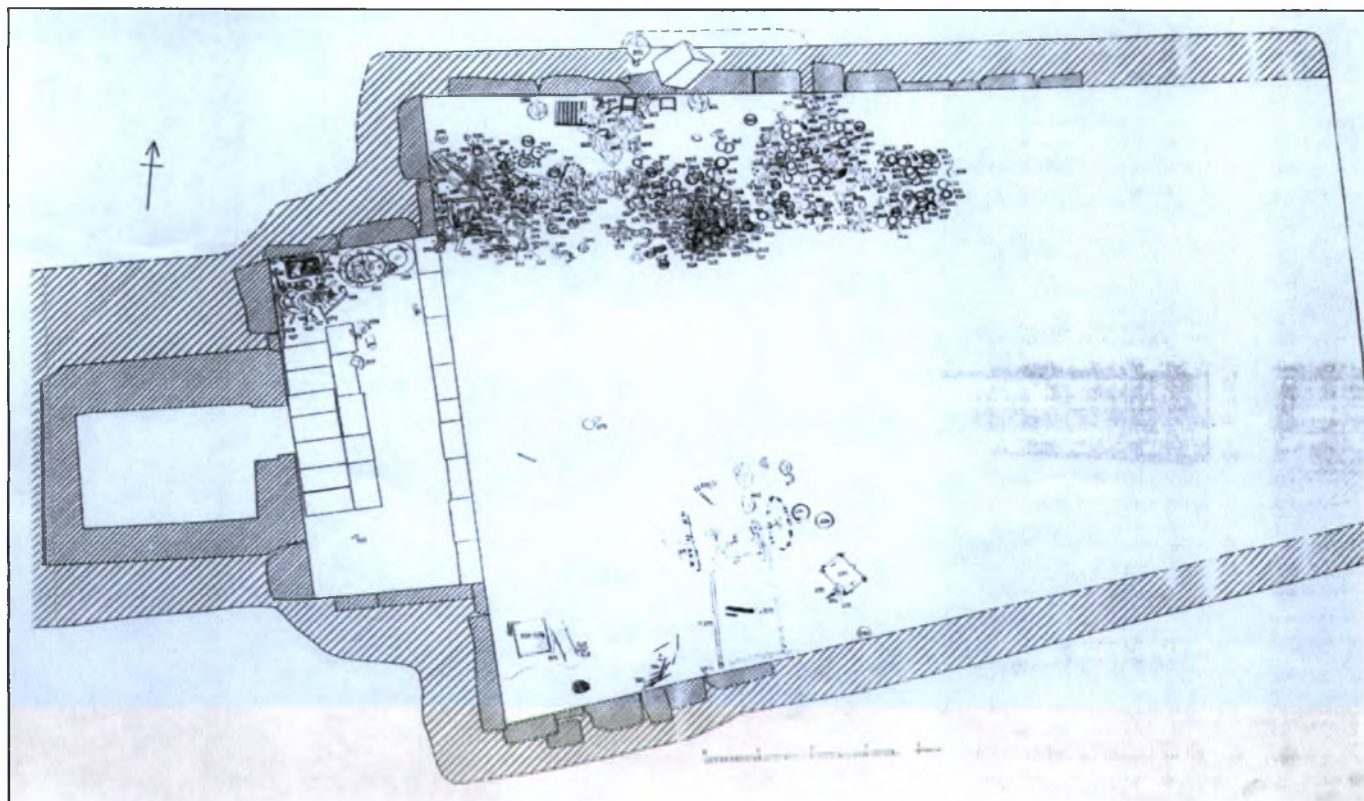
Εικ. 70. Τάφος 50. Σχέδιο της πρώτης περιόδου.

Εικ. 71. Κατά τον σχεδιασμό του άρματος και των σκελετών αλόγων, που βρέθηκαν στο δάπεδο του δρόμου του Τάφου 50.

Εικ. 72. Τάφος 50. Οι σκελετοί των αλόγων Α και Β.

Εικ. 73. Σχέδιο που δείχνει τα ευρήματα της πρώτης ταφής στο δρόμο του Τάφου 79 και τα άρματα Β και Γ.

Εικ. 74. Σχέδιο των ευρημάτων της δεύτερης ταφής στο δρόμο του Τάφου 79 με τα άρματα Α και Δ.

Εικ. 75. Γενική άποψη του Τάφου 79 μετά την ανασκαφή.

Εικ. 76. Χάλκινοι λέβητες που βρέθηκαν στο δρόμο του Τάφου 79.

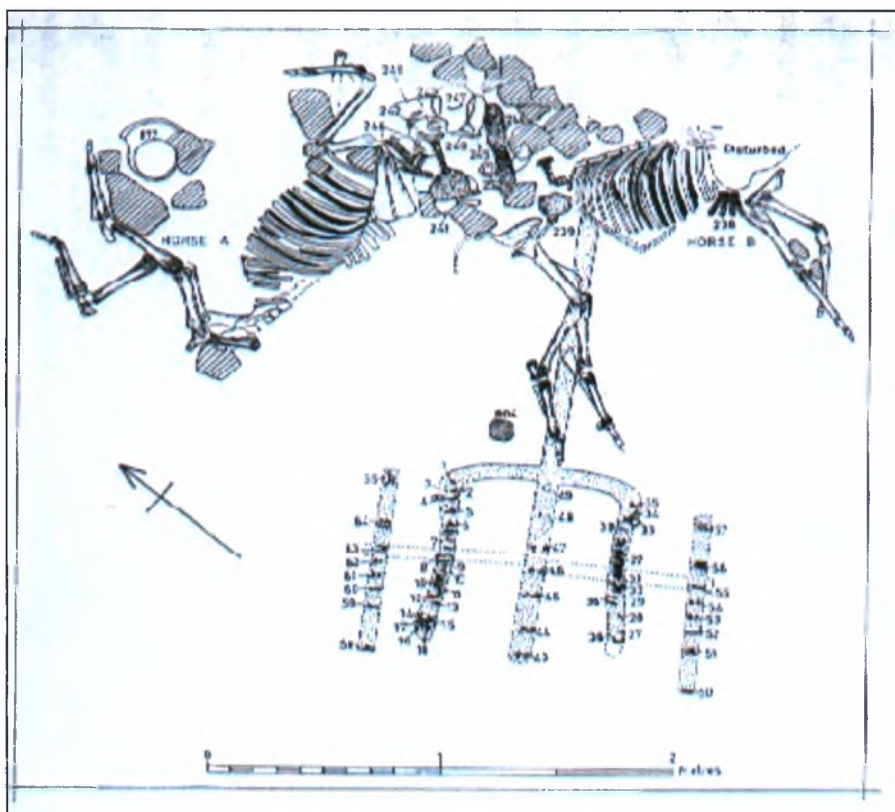
Εικ. 77. Ελεφάντινος θρόνος στο δρόμο του Τάφου 79.

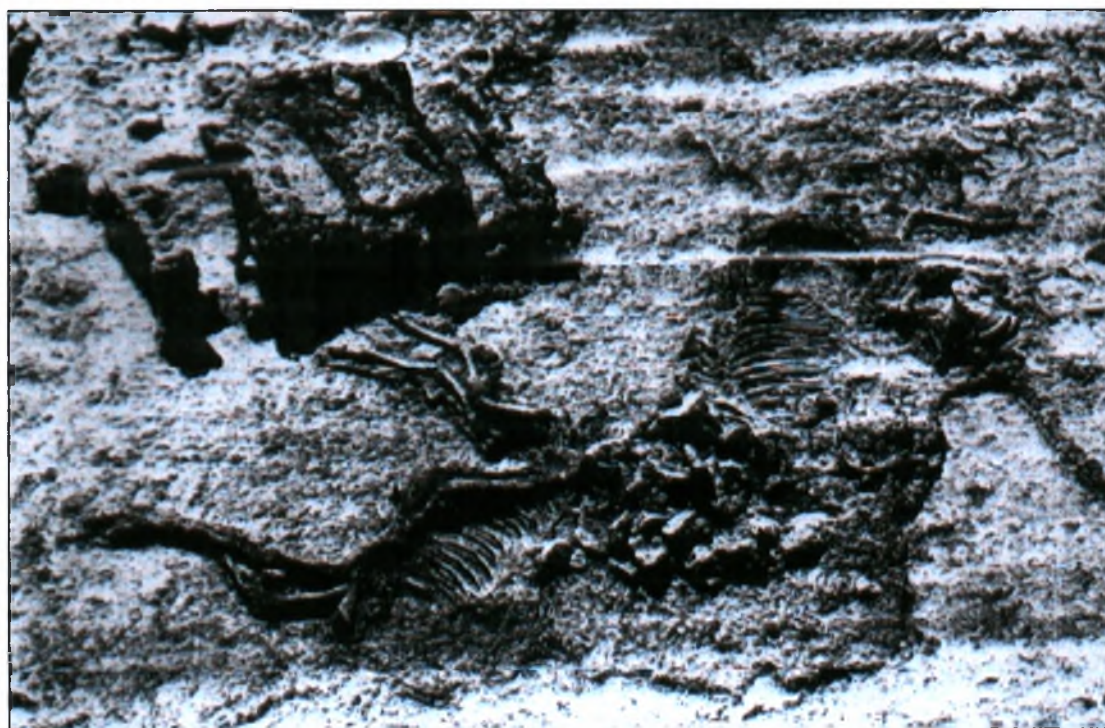
Εικ. 78 α-β. Το πρώτο άρμα στο δρόμο του Τάφου 79.

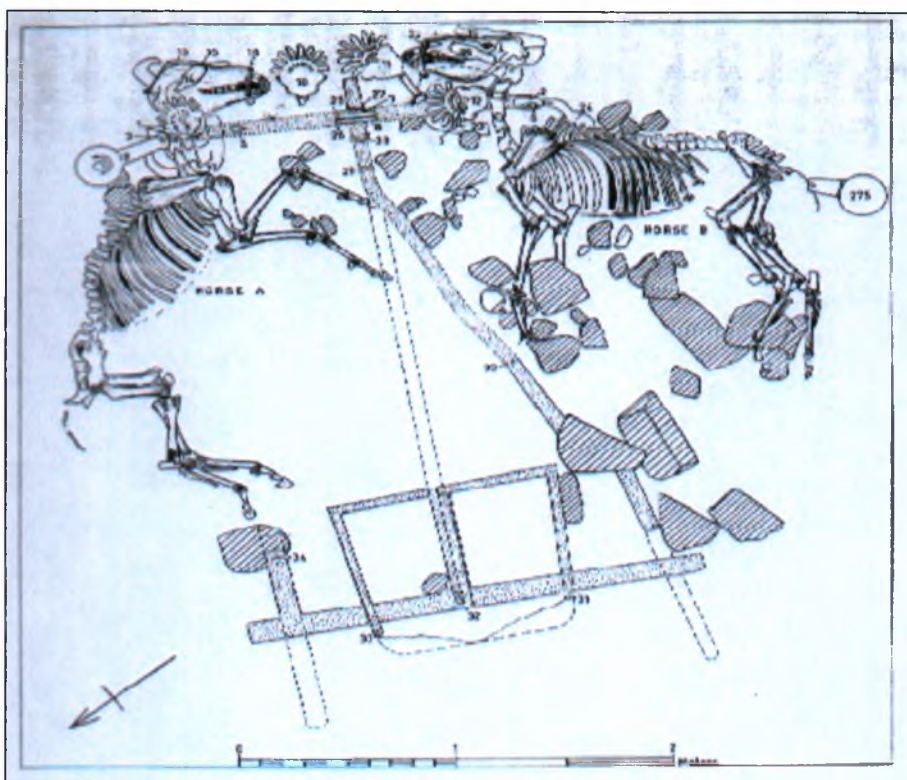
Εικ. 79. Η «νεκροφόρα» του Τάφου 79 κατά χώραν.

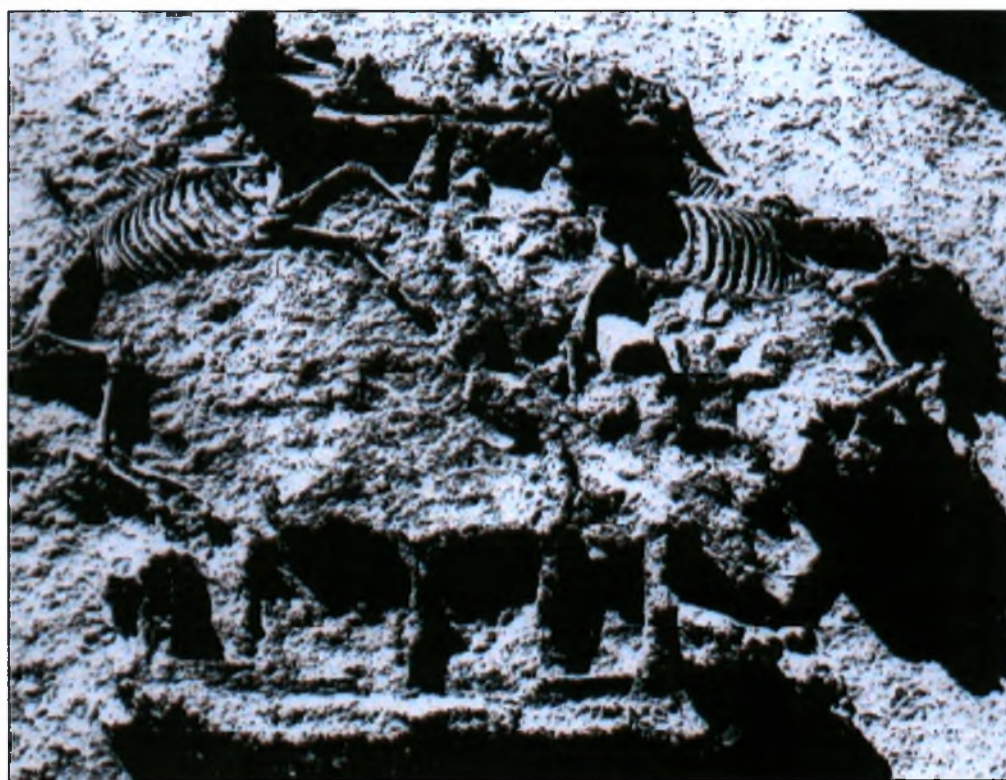
Εικ. 80. Σχέδιο της νεκροφόρας Α στο δρόμο του Τάφου 79 (δεύτερη ταφή).

Εικ. 81. Τάφος 79. Δεύτερη ταφή. Οι σκελετοί των αλόγων του της άμαξας Α κατά χώραν.

Εικ. 82. Σχέδιο του άρματος Δ στο δρόμο του Τάφου 79 (δεύτερη ταφή).

Εικ. 83. Τάφος 79. Δεύτερη ταφή. Η άμαξα Δ κατά χώραν.

Εικ. 84. Τάφος 79. Δεύτερη ταφή. Τα άλογα της άμαξας Δ κατά χώραν.

Εικ. 85. Η άμαξα Δ (δίφρος) και οι σκελετοί δύο αλόγων στο δρόμο του Τάφου 79. Ανήκουν στη δεύτερη και τελευταία ταφή στο θάλαμο του Τάφου (γύρω στο 700 π. Χ.), που έγινε λίγα μόνο χρόνια μετά την πρώτη ταφή. Οι μεταλλικές ιπποσκευές και τα διακοσμητικά μεταλλικά στοιχεία του ζυγού βρέθηκαν κατά χώραν.

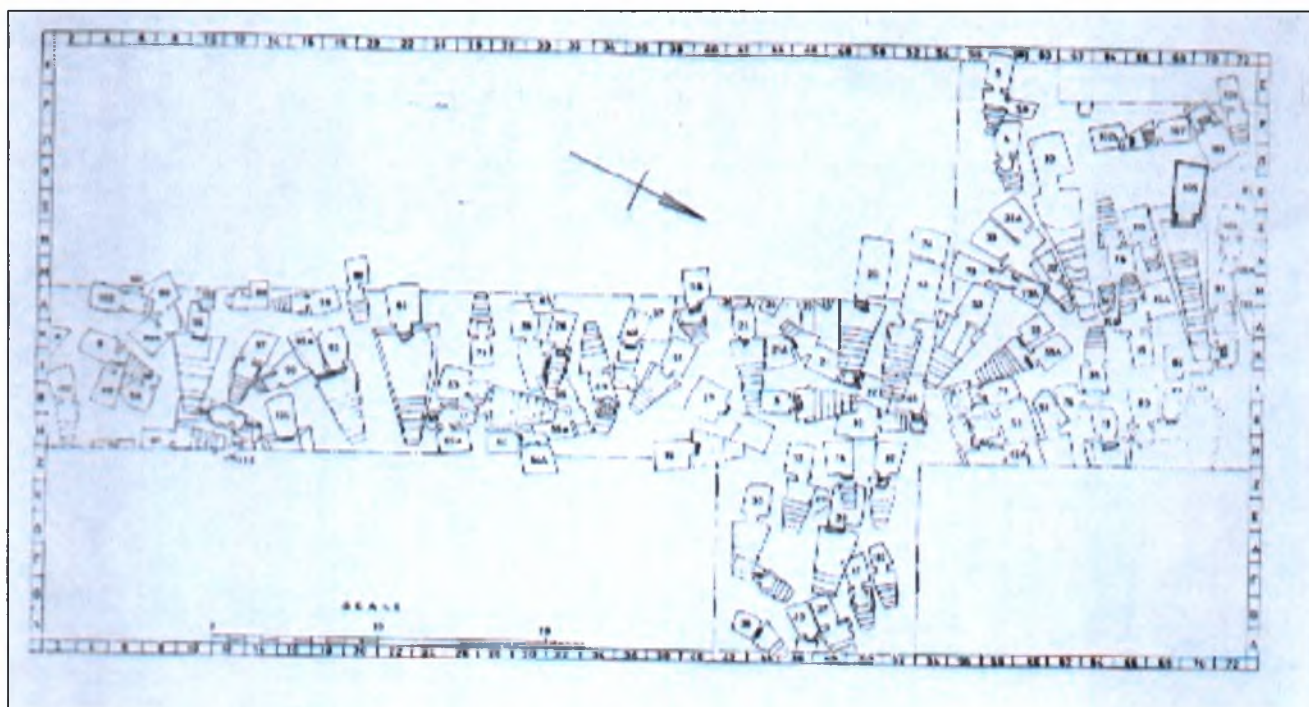
Εικ. 86. Λεπτομέρεια του ενός αλόγου της δεύτερης ταφής του δρόμου του Τάφου 79. Διακρίνεται ο χάλκινος θώρακας και οι σιδερένιοι χαλινοί *in situ*.

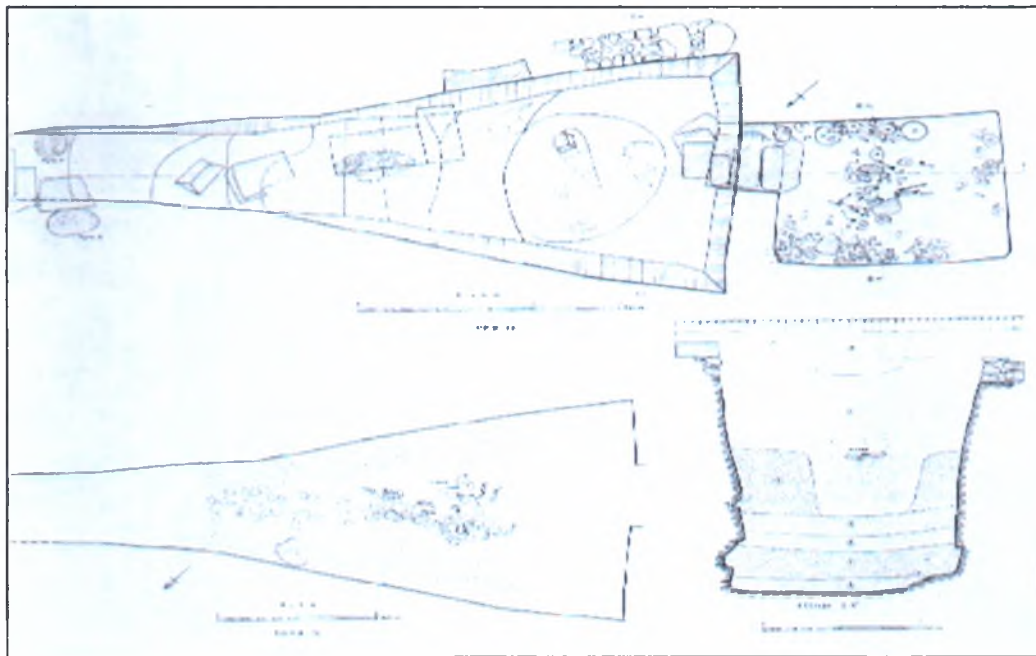
Εικ. 87. Οι σκελετοί των αλόγων συντηρήθηκαν κατά χώραν, όπου φυλάσσονται κάτω από γυάλινη προστατευτική κατασκευή.

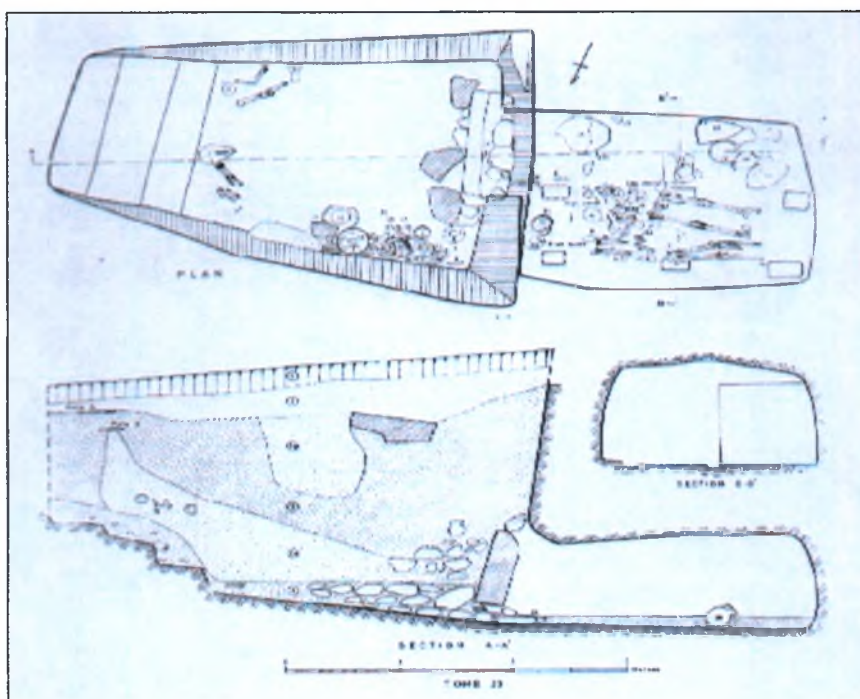
Εικ. 88. Οι τάφοι των «κοινών θνητών» στη Νεκρόπολη της Σαλαμίνας, σε μικρή απόσταση νοτίως των «βασιλικών τάφων», στην τοποθεσία Τζελλάρκα. Οι θάλαμοι ήταν λαξευμένοι σε σκληρό βράχο και είχαν βαθμιδωτό δρόμο.

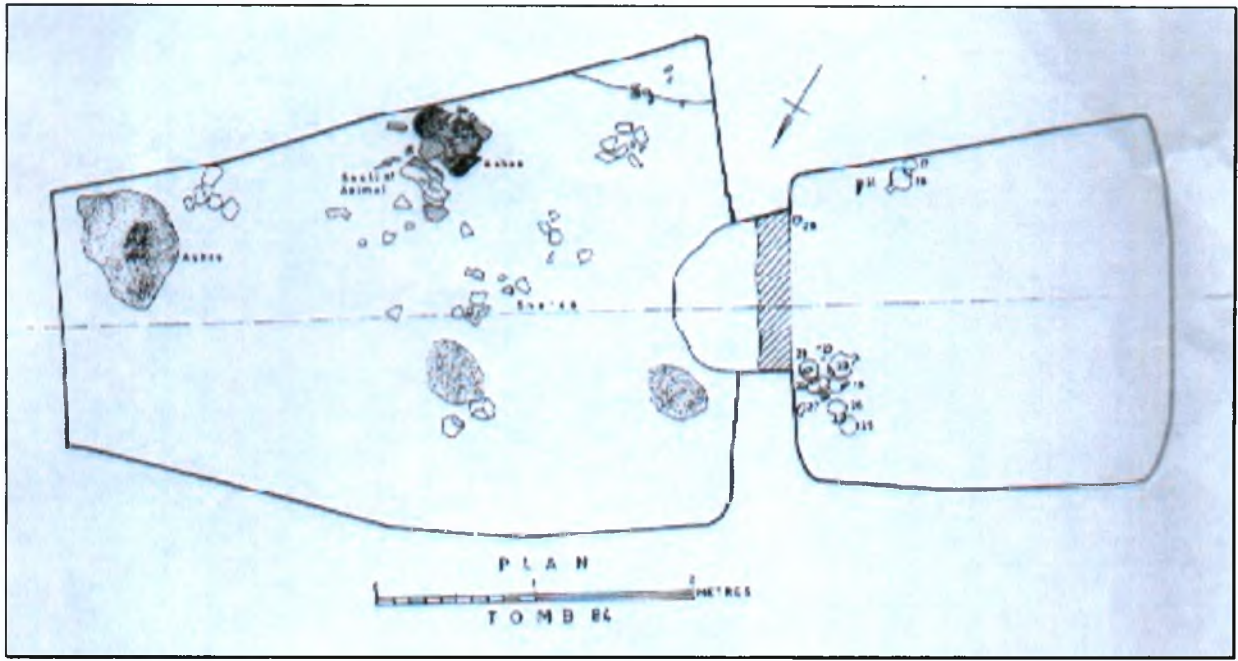
Εικ. 89. Σαλαμίνα. Τζελλάρκα (Cellarka). Γενικό σχέδιο των θαλαμοειδών τάφων.

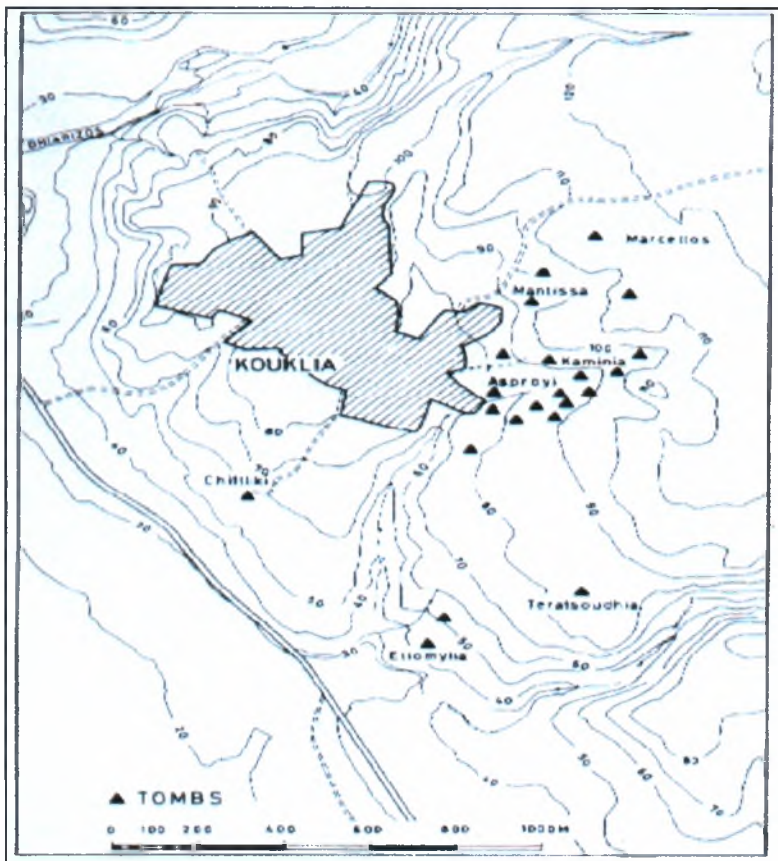
Εικ. 90. Σαλαμίνα. Τζελλάρκα. Σχέδιο του Τάφου 10. Κάτω αριστερά γέμισμα του δρόμου με τα σκελετικά κατάλοιπα ενός αλόγου και θραύσματα αγγείων (στρώμα 3).

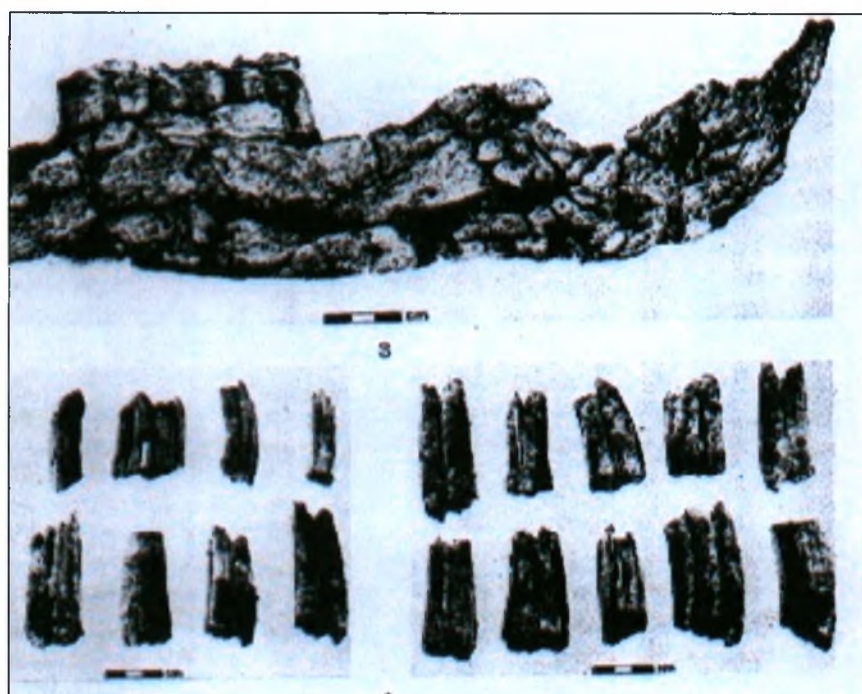
Εικ. 91. Σαλαμίνα. Τζελλάρκα. Σχέδιο και στρωματογραφία του Τάφου 23.

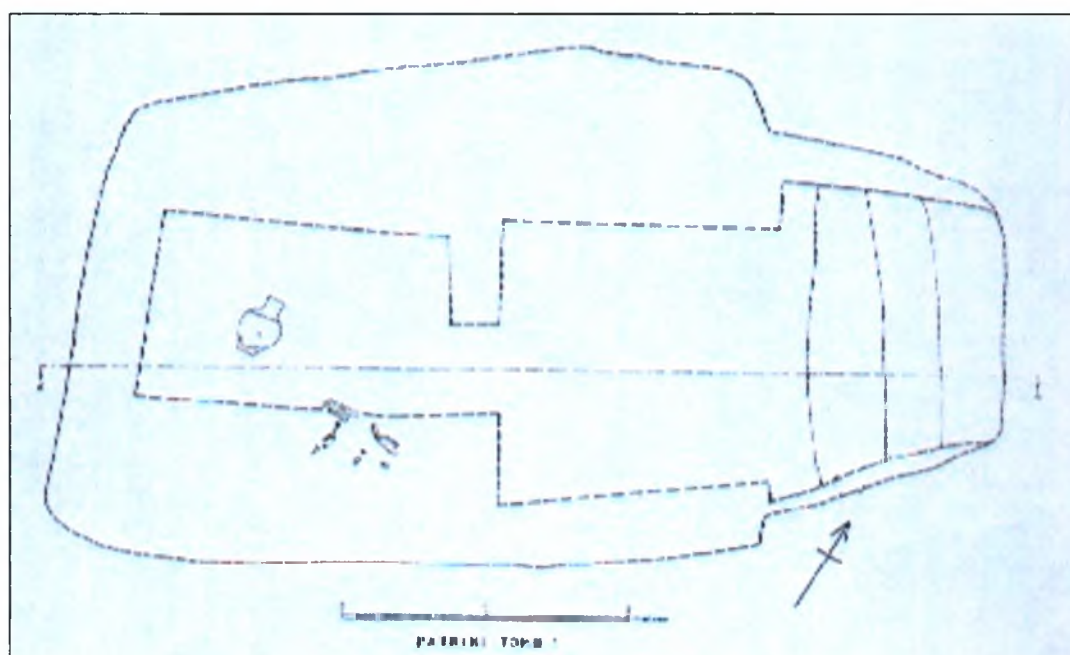
Εικ. 92. Σαλαμίνα. Τζελλάρακα. Σχέδιο του Τάφου 84.

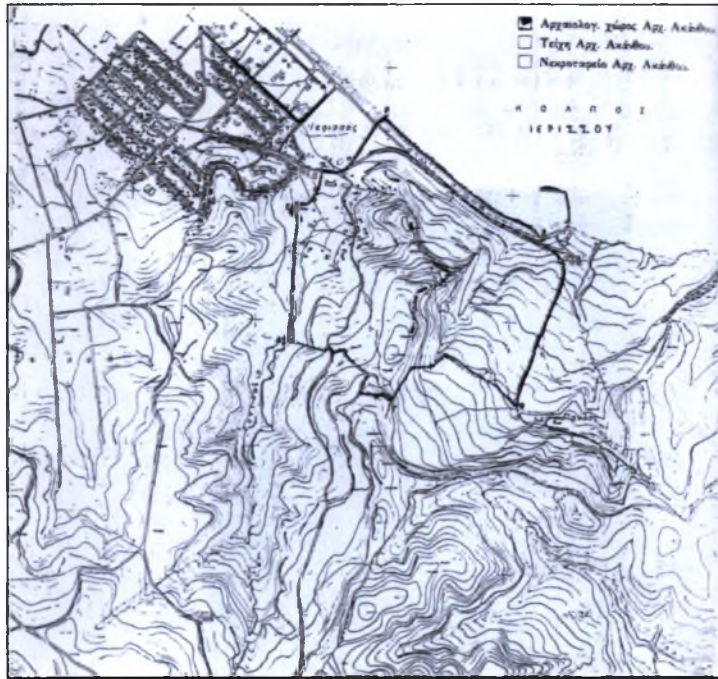
Εικ. 93. Τάφοι της ύστερης εποχής του Χαλκού στην περιοχή της Παλαίπαφου.

Εικ. 97. Πατρίκι. Η γνάθος και δόντια αλόγων του τάφου 2.

Εικ. 98. Πατρίκι. Τάφος 1.

Εικ. 99. Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα Ιερισσού.

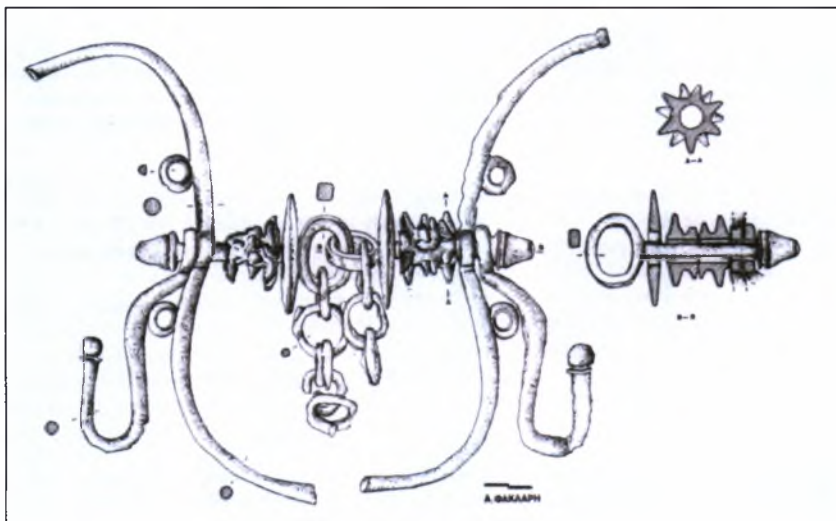
Εικ. 100. Αποψη του νεκροταφείου της Ακάνθου (οικόπεδο 180).

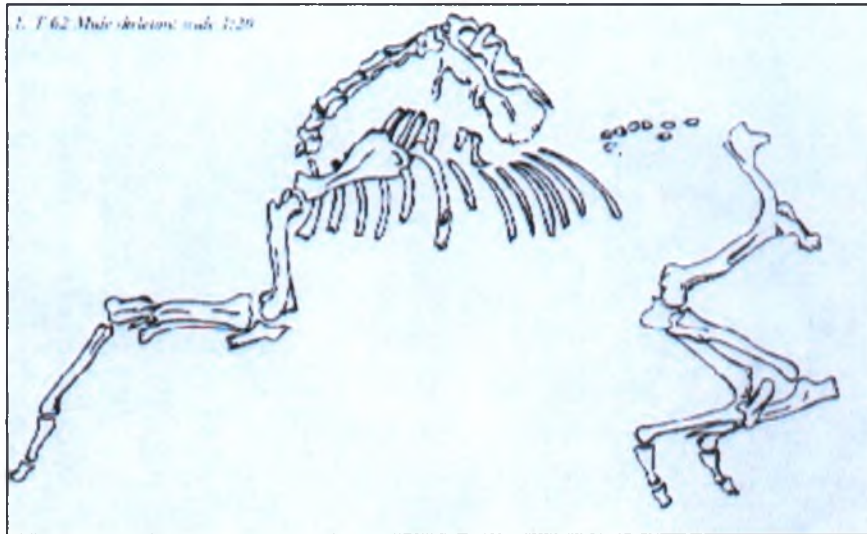
Εικ. 101. Ρήγιο Διδυμοτείχου.
Τύμβος Β, ταφή αλόγου.

Εικ. 102. Ρόδος: τ' Ασγούρου.
Σκελετός ιπποειδούς στον τάφο 53.

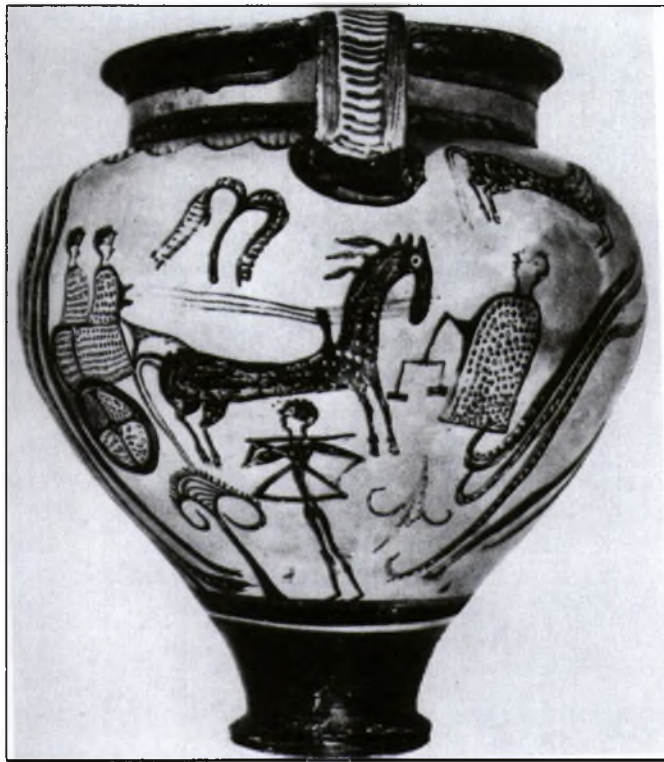
Εικ. 103. Ακέραιος χαλινός από τη Βεργίνα.

Εικ. 104. Σχέδιο του σκελετού του όνου που βρέθηκε στον Τάφο 62 στο Μεταπόντιο.

Εικ. 105. Η ταφή αλόγου του Τάφου 316 στο Μεταπόντιο.

Εικ. 106. Κρατήρας του Διός, Έγκωμη. Πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή.

Εικ. 107. Κρατήρας από τη θέση Πύλα- Βέργη (Pyla-Verghi) της Κύπρου. Πρώιμη II εποχή.

Εικ. 108. Αμφοροειδής Κρατήρας. Rochester. Ώριμη Μυκηναϊκή εποχή.

Εικ. 109. Κρατήρας από τον Τάφο Α των Μουλιανών στην Κρήτη.

Εικ. 110. Κωδωνόσχημος κρατήρας από τα Απτέρα, νομού Χανίων, Κρήτη.

Εικ. 111 .Αμφοροειδής Κρατήρας. Μυκήνες.

Εικ. 112 .Αμφοροειδής
Κράτηρας. Λεπτομέρεια.
Μυκήνες.

Εικ. 113. Θραύσμα Κρατήρα.
Ξερόπολη, Λευκαντί Εύβοιας.

Εικ. 114. Θραύσμα αμφορέα από τον Κεραμεικό, που σώζει την πρώτη θρηνωδό μορφή και ένα άλογο (850π.Χ.).

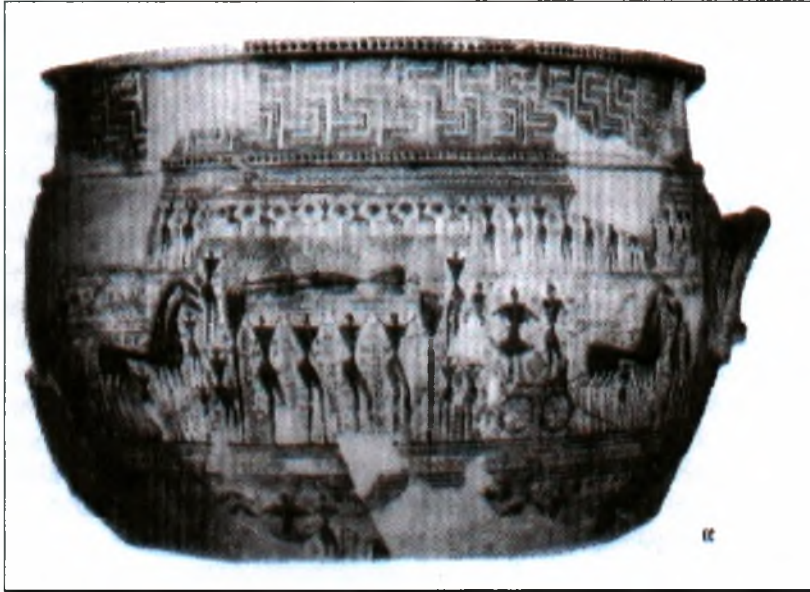
Εικ. 115. Πυξίδα με πήλινη μορφή αλόγου στο πόμα. Κεραμεικός. Τάφος 69.

Εικ. 116. Μορφή αλόγου από μετόπη κρατήρα που έστεκε ως σήμα στον τάφο 22 του Κεραμεικού.

Εικ. 117. Μορφή αλόγου σε μετόπη ψηλής τεφροδόχου πυξίδας του Παρισιού (ΜΓ ΙΙ).

Εικ. 118. Κρατήρας του Ζωγράφου του Διτύλου. Παρίσι Α 517.

Εικ. 119. Κρατήρας του Ζωγράφου του Hirschfeld, Αθήνα 990.

Εικ. 120. Λεπτομέρεια του κρατήρα του ζωγράφου του Hirschfeld, Αθήνα 990.

Εικ. 121. Leiden I. 1909. Λεπτομέρεια αθηναϊκού αγγείου της ΥΓ II εποχής.

Εικ 122. Λεπτομέρεια κρατήρα.
Άργος C 240. Άντρας που κατορθώνει
να δαμάσει ένα άλογο.

Εικ. 123. Άργος C 171, από τον τφ. 45
(Τάφος της Πανοπλίας).

Εικ. 124. Γιγαντιαία πυξίδα από το Άργος, C 209.

Εικ. 125. Μελανόμορφος αμφορέας με προτομή αλόγου.

Εικ. 126. Άλογα που θρηνούν τον νεκρό ιδιοκτήτη τους. Αττικός μελανόμορφος αμφορέας του 6^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 127. Γεροδεμένα αρσενικά άλογα που παλεύουν πάνω από ένα θηλυκό. Αττικός μελανόμορφος αμφορέας του 6^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 128. Γεροδεμένα αρσενικά άλογα που παλεύουν πάνω από έναν νεκρό πολεμιστή. Αττικός μελανόμορφος αμφορέας του 6^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 129. Αττικός μελανόμορφος κάρθαρς που απεικονίζει νεκρική πομπή με το φέρετρο να μεταφέρεται πάνω σε άμαξα, συρόμενη από ημίονους, προς ένα ορθογώνιο τάφο (6^{ος} αι. π. Χ.).

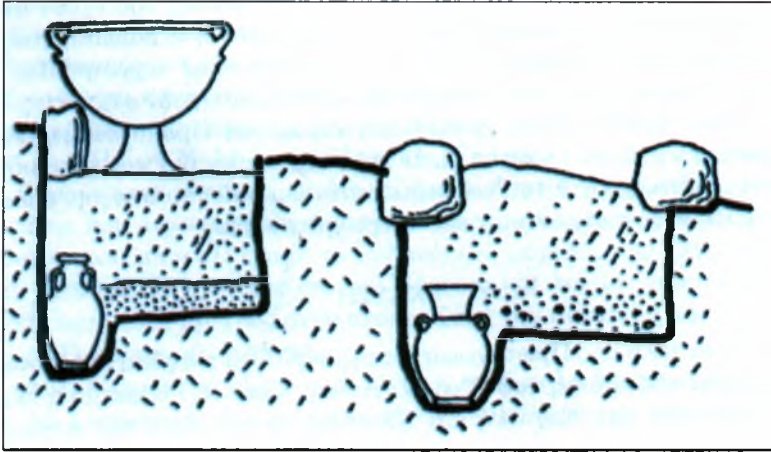
Εικ. 130. Αττικός μελανόμορφος κύνθαρος. Το φέρετρο μεταφέρεται από άντρες (6^{ος} αι. π. Χ.).

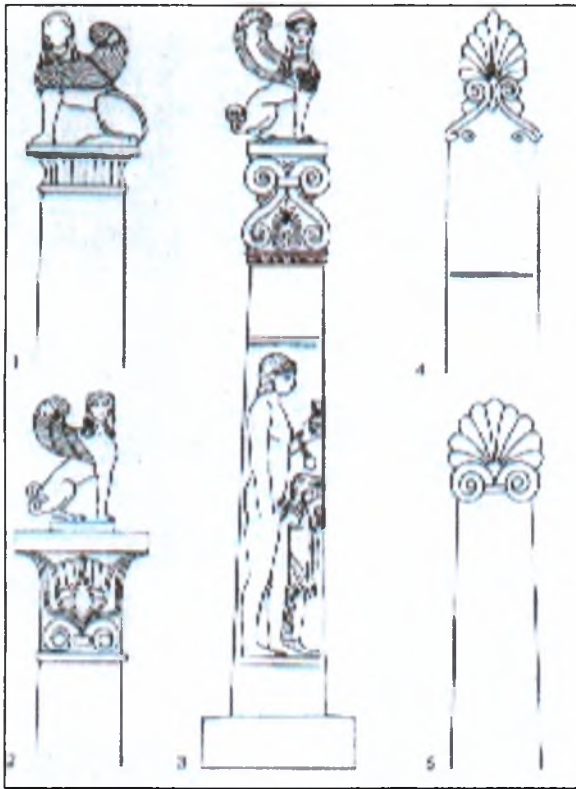
Εικ. 131. Λήκυθος του ζωγράφου των Καλαμιών. Εικονίζει έφιππη μορφή.

Εικ. 132. Επιτύμβια στήλη από τον Τάφο V του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών. Γύρω στο 1500 π. Χ. Αμμόλιθος. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1427

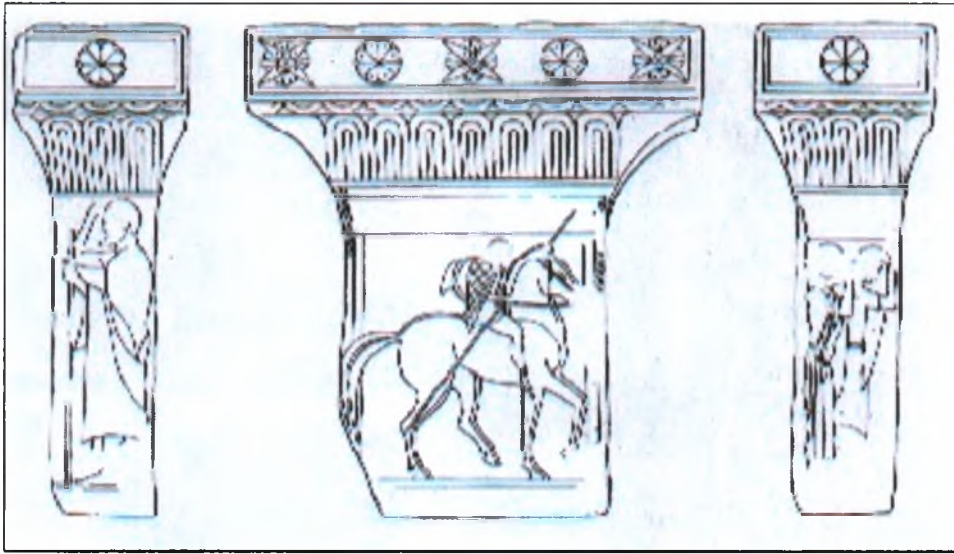
Εικ. 133. Δύο τάφοι με καύσεις από την Αθήνα, με τεφροδόχο, λίθινα σήματα και αγγείο κατά χώραν.

Εικ. 134. Εξέλιξη των αττικών στηλών.

Εικ. 135. Κομμάτι στήλης από την Αττική. Πόδια με περικνημίδες και το δόρυ ενός πολεμιστή. Το κάτω τμήμα της στήλης (Predella) εικονίζει οπλίτη που ανεβαίνει στο άρμα του. Νέα Υόρκη. Γύρω στο 530 π. Χ.

Εικ. 136. Επίκρανο στήλης από τις Λάμπτρες της Αττικής. Ένας άντρας και δύο γυναίκες θρηνούν στις πλευρές. Στην μπροστινή όψη ένας υπηρέτης έφιππος οδηγεί το άλογο του αφέντη του (περίπου 550 π. Χ.).

Εικ. 137. Βάση στήλης από την Αθήνα. Τέσσερις ιππείς. Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού Ρ 1001 (γύρω στα 550-540 π. Χ.).

Εικ. 138. Το «ανάγλυφο Albani», που μόλις έχει κατέβει από το άλογο του, κτυπά πεσμένο αντίπαλο. Αριστερά λόφος (και ποτάμι, που ξαναδουλεύτηκε στα ρωμαϊκά χρόνια ως ουρά του αλόγου ;). 420 με 410π. Χ.

Εικ. 139. Αναπαράσταση του ταφικού περιβόλου του Δεξίλεω.

Εικ. 140. Επιτύμβια στήλη του Δεξιλέω (πέθανε το 394/3) από την Αθήνα. (Κεραμεικός).

Εικ. 141. Ανάγλυφη λήκυθος. Αθήνα 2016.

Εικ. 142. Επιτύμβια στήλη του Παναίτιου από την Αθήνα, με λουτροφόρο (ανάγλυφη παράσταση δεξίωσης με ιπέα, ηλικιωμένο και δούλο) και ληκύθους (ανάγλυφη παράσταση παιδιού που παίζει κρικηλασία, ίσως αγαπημένο παιχνίδι του νεκρού). Περί το 360. Αθήνα 884.

Εικ. 143. Στήλη του Φιλοχάρη και της Τιμαγόρας. Παρίσι, Λούβρο MA 781

Εικ. 144. Ανάγλυφη Λήκυθος. Ο υπέας αποχαιρετά την γυναίκα και τα παιδιά του.

Εικ. 145. Επιτόμβια στήλη από τη Λάρισα. Βόλος 393.

Εικ. 146. Επιτύμβια στήλη από τις Θεσπιές (Βοιωτία). Γύρω στο 440-430 π. Χ. (Αθήνα 828).

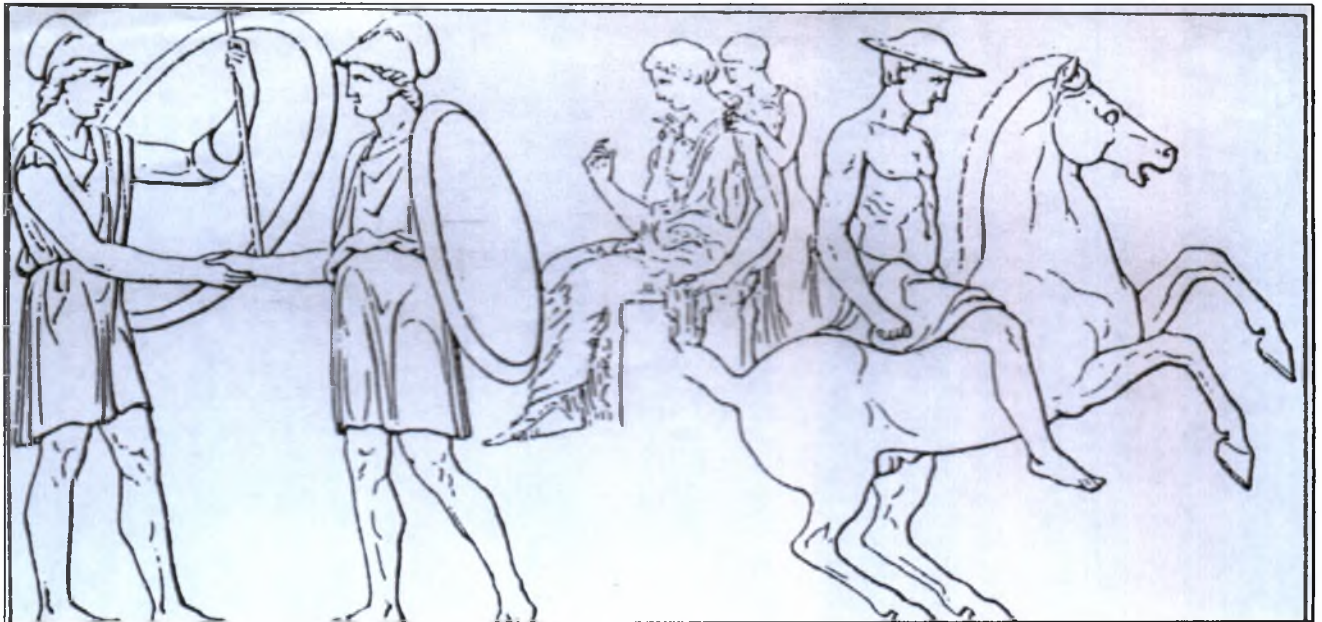
Εικ. 147. Επιτύμβια στήλη. Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού, Ρ 671.

Εικ. 148. Επιτύμβια στήλη. Ιππέας σε καλπασμό και ο ακόλουθος του. Λονδίνο. Βρετανικό Μουσείο 638. (1816.6-10.384).

Εικ. 149. Ανάγλυφη στήλη από τη Αθήνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 4464.

Εικ.150. Ανάγλυφη λήκυθος που αφορά νεκρούς πολέμου. Αθήνα 835.

Εικ. 151. Λεπτομέρεια της ληκόθου 835.

Εικ. 152. Δαχτυλίδι-σφραγίδα από τον τάφο IV του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών.
Γύρω στο 1500 π. Χ. Χρυσός. Αθήνα Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 240.

Εικ.153. Χάλκινη πόρπη. Λευκαντί, Σκουμπρή Τάφος 59.

Εικ. 154. Προσφορές από Αθηναϊκό Γεωμετρικό τάφο, που περιλάμβανε χρυσή ταινία και πήλινα ομοιώματα αλόγων, πουλιών, ενός ημιόνου που μεταφέρει τέσσερις αμφορείς και ενός ροδιού.

Εικ. 155. Ειδώλιο με αρ. 17 εκ του εγχυτρισμού Γ1 του δυτικού νεκροταφείου της Ελευσίνας.

Εικ. 156. Πήλινο ειδώλιο αλόγου από τα Φάρσαλα. Βόλος.

Εικ. 157. Χάλκινο ειδώλιο αλόγου από τις Φερέες. Βόλος 410.

Εικ. 158. Πήλινη μικρογραφία εκφοράς, τα άλογα απουσιάζουν, με συνοδεία ιππέα, από τη Βάρη Αττικής.

Εικ. 159. Μουσείο Θηβών, βωμός με αρ. ευρ. 182.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000072332

